

ZALATNAY ISTVÁN

Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára régiókban*

A kisebbségi kérdéssel foglalkozó szakemberek gyakran jelentik ki elismerően, hogy az egyházak igen jelentős szerepet játszanak közösségük kultúrájának fennmaradásában, sőt, a kisebbségi társadalom megszervezésében is. Ezért az egyházakat „dicséret illeti”, s ugyanakkor ösztönözni kell őket arra, hogy még hatékonyabban és következetesebben vállalják ezt a szerepet.

Ritkán vetődik fel azonban az a kérdés, hogy alapján, illetve az egyes egyházak esetében mi a háttere ennek a tagadhatatlan ténynek. Egyáltalán, céltudatos tevékenység eredménye-e ez az etnikumot fenntartó szerep, vagy pusztán következménye, „mellékterméke” az egyházak sui generis létének? Milyen kapcsolat van az egyházak önértelmezése és a kisebbségek életében betöltött szerepük között?

E helyen természetesen nem vállalkozhatom alapos elemzésre. Néhány olyan gondolatra, összefüggésre szeretném azonban föl hívni a figyelmet, amelyek vizsgálata véleményem szerint igen fontos két irányból is. Egyrészt az egyházak, a teológusok szemszögéből, másrészt a legkülönbözőbb világi diszciplínák keretében kisebbségkutatással foglalkozók által. Az elmúlt évtizedekben Magyarországon szinte teljesen elszakadt egymástól az egyházi és a világi tudományosság. A „kisebbség és egyház”-kérdéskör alapos végiggondolása elengedhetetlen feltétele térségünk igazi megértésének. Ez pedig elképzelhetetlen interdiszciplináris együttgondolkodás, szemléletmód nélkül. Ilyen irányú és célkitűzésű munkákhoz szeretnék ösztönzést adni. Két gondolat előjáróban:

Az egyházak etnikai közösséggel való kapcsolata vizsgálándó általában véve az egyház társadalmi hatásának, illetve tevékenységének keretében - hiszen az egyház egész önértelmezésétől függetlenül nem beszélhetünk a kisebbségek életében betöltött szerepéről. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a „kisebbségvédő egyházakról” kialakult pozitív kép kevésbé egyértelmű, ha arra gondolunk, hogy az egyházak gyakran a különböző sovinizmusok, agresszív, elnyomó ideológiák terjesztésében is szerepet vállalnak. Ezt is látnunk kell, ha tágabb összefüggésben akarjuk szemlélni a kérdést. Ez a tágabb összefüggés nyilvánvalóvá teszi, hogy nemcsak a kisebbségek esetében tapasztalható - Közép- és Kelet-Európában ez egészen nyilvánvaló -, hogy az egyházak és a nemzeti-etnikai identitás, kultúra között szoros a kapcsolat.

A kérdéskör bonyolultságát érzékeltetendő utalnék a csángók esetére, akiknek románosításában évszázadok óta játszanak nem, éppen dicső szerepet a katolikus egyház küldöttei, a lengyel, olasz; bosnyák, illetve az újabb időkben a román „papockák”; és akiknek etnikai különbsége a román ortodox többségtől mégis éppen katolicizmusukban manifesztálódik oly módon, hogy saját identitásukban *nemzetiségük* nem román, hanem katolikus.

Ha belegondolunk, hány és hány ilyen sajátos, egymásnak ellentmondani látszó helyzet van, könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy nemigen fedezhetők föl általános érvényű összefüggések; sokkal inkább egyedi történelmi szituációk sajátos vonásai uralják az adott egyház és etnikai közösség kapcsolatát.

Megkönnyíti az egységesebb értelmezést, ha megválaszoljuk a bevezetőben felvetett kérdést: tudatos tevékenység következménye-e az egyházak kisebbségi, illetve általában etnikai közösséget védő szerepe, vagy „mellékterméke” az egyházak sui generis létének? A válasz nagyon határozottan *is-is*. Mind a két jelenség létezik, s sokszor egymással épp ellentétesen hat. Ezt *is* példázza a csángók esete.

Pontosabban fogalmazva most már, meg kell különböztetnünk az egyház és a nemzeti-etnikai közösség viszonyának két formáját. A tudatos cselekvés mellett e téren létezik az egyház társadalmi hatásának olyan vonatkozása, amely, azt mondhatjuk, teljesen független a tudatosan szervezett tevékenység céljaitól. De hát miben is nyilvánul ez meg?

Az egyház egy közösség alapvető világértelmezési fogalmait, kategóriáit, szimbólumait adja meg. Szemléletet, attitűdöt, reagálási módot alakít ki, és közvetít a társadalom számára. Mik azok a kategóriák, amiket - illegitim módon kölcsönvéve Ditrich Ritschl terminusát (Ditrich Ritschl: *Zur Logik der Theologie*. München, 1984.) implicit axiómáknak lehetne nevezni? Olyan, az élethez való viszonyt meghatározó fogalmakról, még inkább olyan metakommunikatív módon közvetítendő alapelvekről, alapformákról van szó, amelyek elemi szinten meghatározzák egy társadalom életét.

A keresztyénség esetében fölvetődik a kérdés, lehet-e benne különböző vagy legalábbis jelentős mértékben elütő implicit axióma-rendszereket fölfedezni. Azt hiszem, igen. Nyilvánvaló és döntő következményekkel járó különbség állapítható meg a nyugati (katolikus és protestáns) keresztyénség implicit axióma-rendszere között.

A nyugati keresztyénségben -ebben nincs különbség a katolicizmus és a protestantizmus között - a transzcendenssel való találkozásnak, az Isten és ember kapcsolatának létezik egy kiemelt helye: az individuum pszichéje. Ott érintkezik igazából a transzcendens az immanenssel. Ami azon kívül van a teremtett világban, egészen más kapcsolatban áll a transzcendenssel.

Istennek az Ő világával való kapcsolata isteni kijelentés és az arra rezonáló emberi hit erőterében történik. Vályi Nagy Ervin mély értelmű szójátékával élve: „isteni Wort és emberi Antwort” - isteni Ige és emberi válasz az alapkategóriái transzcendens és immanens kapcsolatának.

Az individuum szerepének ez a felfogása azonban nem csupán a hitéletet határozza meg, következményei az egyház- és társadalomszervezésre is kiterjednek. A látható egyház, a földi szervezet ugyanis annak az Isten és ember közötti érintkezésnek a helye, ahol „megváltatásának” elfogadása történik. (És ebből a szempontból nincs döntő jelentősége a katolikus és protestáns egyház különben valóban ugyancsak eltérő egyházértelmezésének. Bármennyire igaz, hogy a keresztyén embernek a többi emberhez és a természethez, tehát általában az Isten és az Ő kapcsolatán kívüli világhoz való viszonyát Isten színe előtt állásának ténye kell, hogy meghatározza, a társadalom nem lehet azonos az egyházzal, mert az immanens valóság és a természet más ontológiai státussal bír, mint a kijelentésre válaszoló ember.

Éppen ezért nem véletlen, hanem a legmélyebb teológiai összefüggések szükségszerű következménye, hogy a nyugati egyház történetében újra és újra - és éppen a sorsfordító korszakokban - kérdésessé válik egyház és társadalom, egyház és világ kapcsolata. (Augustinusnál ugyanúgy, mint az invesztitúraharcok idején vagy a reformáció korában.) Éppen mivel a kettő részben más logika szerint épül föl, választ kell találni a két *eltérő entitás* helyes összerendezésének kérdésére.

Kissé rövidre zárva a gondolatmenetet, azt mondhatjuk: a nyugati keresztyénség teológiai alapállása elkerülhetetlenné teszi, hogy adott számú, más logika szerint fölépülő szervezetként jelenjen meg a társadalomban; állam és egyház ismétlődő konfliktusai - illetve az egyes ember mindkettőhöz tartozásának problémája - pedig szükségképp fölveti azt a kérdést, hogy hogyan lehet kialakítani a kettő együttélésének *állandó szabályait*.

Egészen más a helyzet az ortodox keresztyénség esetében, ahol nincs ilyen par excellence helye transzcendens és immanens találkozásának, sokkal inkább egy egységes folyamatról van szó: „apokatasztisz tónpantón”, „mindeneknek helyreállítása”, a világ eredeti szent állapotának helyreállítása folyik, amelyben minden visszakerül a maga Isten által megszabott helyére. Ebben a koncepcióban az ember mintegy beleolvad az Isten által megmozdított

kozmoszba. Ebben a folyamatban legfeljebb kronológiai prioritása van az egyes ember lelkében történőknek. Csodálatosan fejezi ezt ki az, hogy az ortodox templomban az ikonosztázionban lerajzoltatik a világdráma, és a hívő, amikor a templomban legmélyebb vallásos élményét éli át, föltekintve ezt a világdrámát látja képileg is megjelenítve. Nehogy egy percre is azt gondolhassa, hogy neki valamilyen különleges helye van: Logikus tehát, hogy világszemlélete - és ennek részeként társadalomszemlélete - egységes koncepció alapján áll.

Egyháznak és államnak nem lehet semmilyen saját törvénye, *autonómiája*, a kettő összerendelése nem vetődhet föl *legitim kérdésként*. Ezért természetes a kettő összeolvadottsága, nem mint különálló entitások kapcsolatának egy lehetséges konkrét történelmi helyzetekben megvalósuló formája, hanem mint egyedül legitim állapot.

Az elmondottak, úgy vélem, távolról sem valamilyen ezoterikus tudomány érdekességei, hanem szinte túlértékelhetetlen jelentőségűek térségünk társadalmi-politikai folyamatainak megértésében, mind a mai napig. A legközvetlenebb empirikus bizonyíték erre az, ami az elmúlt két évben a közép- és kelet-európai térségben történt. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a Pax Sovietica fölbomlása után a térségben kialakult és egyre élesebben elkülönül egy közép-európai és egy kelet-európai régió. Az utolsó két év választásai - talán Magyarország kivételével - sehol sem egy új társadalmi rendszer felépítésére vonatkozó különböző elképzeléseket képviselő pártok között történtek: inkább az volt a kérdés, hogy az illető társadalmak hogy viszonyulnak az elmúlt negyven évhez. Egy igen vagy egy nem mondatot ki. Ebben a világban mértani pontossággal rajzolódott a térképre a nyugati és az ortodox keresztyénség által meghatározott elvekre épülő társadalmak metszéspontja. Nemcsak az egyes országok közötti különbségek váltak nyilvánvalóvá: Jugoszlávia és az évtizedeken keresztül homogenizálni próbált Románia esetében is ezt a bizonyos évezredes vonalat rajzolta be a társadalmi döntés. Szociológiai, politológiai elemzéssel könnyen bizonyítható, hogy azért történt így, mert egyes területeken létezett a személyiség autonómiájának gondolata és a civil társadalom igénye, más területeken pedig nem.

Itt általában megállnak az elemzők. Pedig két fontos kérdés is fölmerül itt. Egyrészt: honnan ez az óriási különbség még országokon belül is; másrészt: hogyan maradhatott fenn ez a különbség, amikor évtizedeken át semmiféle intézményi keret nem állt rendelkezésre a különböző igények megjelenítésére? A válasz a két kérdésre ugyanaz. A különbség nyugati és keleti keresztyén kultúra különbségéből fakad, pontosabban: a kettő implicit axióma-rendszerének különbségéből. És ez utóbbi nagyon lényeges. Ami fennmaradt, az a személyiség autonómiájának és a civil társadalomnak a *gondolata*, az *igénye*, nem annak az intézményekben is testet öltő valósága. Szavak, fogalmak, szimbólumok és azokhoz kapcsolódó asszociációk maradtak fenn évtizedeken át a legdurvább diktatúra körülményei között is. Világosan kell látnunk: itt nem az egyes egyházak elmúlt évtizedekbeli konkrét tevékenységének eredményeiről van szó, hiszen az - legalábbis sok országban - csak a emberek kisebbségét érte el. *Használta és továbbadta viszont* a következő generációnak *az egész társadalom a* nyelvet, a metakommunikáció azon szabályait és tartalmait, amelyeket alapvető elemeiben a vallás alakított ki évszázadokon keresztül.

Ahogy nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedekben az egész társadalmat magával ragadó kommunizmus-ellenes megmozdulások terepe Közép-Európa, és nem Kelet-Európa volt, ugyanúgy természetes az egykori második világ szinte hónapok alatti kettéesése.

Mielőtt túlságosan elöntene bennünket a közép-európai, illetve nyugati kultúrfölény-tudat, nem árt, ha leszögezzük: ahogy szoros kapcsolat van nyugati keresztyénség és a nyugati társadalomszervezési elvek, illetve az azokhoz való affinitás között, ugyanúgy vállalnia kell a nyugati keresztyénségnek a kapcsolatot a nyugati kultúra krízisével is. Egyetlen példa: nem alaptalanul mutatnak rá ortodox teológusok arra, hogy a természet kizsákmányolása, eszközként kezelése és az ebből fakadó környezeti és energia-problémák

annak a nyugati kultúrának a termékei, amelyik már a kezdeténél, a nyugati keresztyénség kialakulásakor kizárta a természetet transzcendens és immanens kapcsolatából, és ezáltal mintegy kiszolgáltatva az Istentől és a teremtet világ őseredeti, „egészséges” állapotától eltávolodott ember egoista ösztöneinek. Ha a világ eredeti állapotának helyreállítása a természetre nézve nem része az isteni cselekvés folyamatának, hanem csak a végidő egy aktusa, akkor a jelenvaló világban számolni kell a szentségtől megfosztott természet lázadásával. Vagyis: ha felelőssé tesszük a keleti egyházat a nép föl nem lázadásáért, legyünk felelőssé a nyugatit is, ha megteszi azt a természet.

Az eddigiekből már levonható néhány következtetés. Először is logikusnak, sőt kikerülhetetlennek kell tekintenünk, ha különösen konfliktusterhes és az empátiát nélkülöző különböző etnikumok együttélése ott, ahol az egyes népek egyrészt a nyugati, másrészt a keleti keresztyénséghez tartoznak. Ezekben a területeken pozitív interkulturális kapcsolatok kiépítéséhez semmiképp sem pusztán anakronisztikus előítéletek leépítésére van szükség. Ez természetesen nem csökkenti, hanem növeli az egymást megértés tanulmányának fontosságát, illetve jelzi olyan szempontok, módszerek szükségességét, amelyek nem minden interetnikus kapcsolat esetében merülnek föl.

A másik fontos következtetés az, hogy az egyházaknak témánkban szereplő funkciója ezen a - sokszor legfontosabb - szinten mintegy „öntudatlan”, nem függ aktuális egyházpolitikai döntésektől, de még az egyházon belüli rövidebb távfa szellemi áramlatoktól, teológiai irányzatoktól sem.

Végül még egy megállapítás: az alapvető különbség nyugati és keleti keresztyénség között fedezhető fel. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a nyugati társadalomszervezési elvek és a keresztyénség kapcsolata a protestantizmusnál még egyértelműbb, mint a katolicizmusnál (amint ezt Max Weberől tudjuk).

Az egyház társadalmi hatásának tudatos szintjével kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, hogy az egyes egyházak önértelmezésében milyen helye van a „világnak”, a társadalomnak. Ennél a kérdésnél a Martin Schmidt és Horst Stephan német teológusok egyháztipológiájában (Martin Schmidt-Horst Stephan: *Die evangelische Theologie in Deutschland seit den Idealismus*. Berlin-New York, 1973.) alkalmazott terminológiát használom. A szerzők a keresztyén vallásosságnak két alaptípusát különböztetik meg, melyek szorosan kapcsolódnak az egyház társadalom-szemléletéhez is.

Az egyik típus az extenzív vallásosság, illetve egyház, amely a maga hittapasztalata alapján olyan értékeket fogalmaz meg, amelyekkel megpróbálja áthatni az egész társadalmat. Olyan értékeket dolgoz ki és tart fenn, melyeknek tehát immanens relevanciája is van. Egy egyszerű példával élve: nyilvánvaló, hogy a Tízparancsolatban igen szoros kapcsolat van a két tábla (az Isten - ember, illetve az emberek közötti kapcsolatra vonatkozó) között. Az első parancsolat így kezdődik: „Én az Úr vagyok, aki kihoztalak téged Egyiptom földjéről...” Az egy létrejött kapcsolatra épülnek az emberi közösség életét szabályozó parancsolatok is. Az extenzív egyház szemléletében azonban önmagában is van értéke és értelme annak az erkölcsi parancsnak, hogy ne ölj, ne lopj, ne paráználkodj stb.; és ezekkel az elemi értékekkel akarja formálni a társadalmat.

A másik alaptípus, az intenzív vallásosság az egyes emberhez fordul, s radikális döntésre hívja a világgal szemben a hit, illetve Isten mellett. Felfogása szerint az erkölcsi parancsok nem léteznek az alapvető döntéstől függetlenül, ami végeredményben a világtól való elfordulást jelenti, és az odafordulást a nem evilágihoz. Ennek megfelelően a külvilág kizárólag úgy jelenik meg mint missziói terület, melyet nem áthatni, formálni, jobbra tenni kell, hanem evilági voltában megszüntetni. Ha felszínesen nézzük, azt mondhatjuk, hogy az extenzív vallásosság jellemzi a történelmi egyházakat, míg a kis egyházak jelenítik meg az intenzív vallásosságot.

A kérdés valójában sokkal összetettebb. A kétezer éves egyháztörténetben ez a két típus állandó egymásmellettségben, sőt szimbiózisban létezett. Amikor a konstantinuszi, a „társadalomban letelepedett” egyház kezd elposványosodni, kezd elveszíteni lényegét, mindig megjelennek a reformmozgalmak, amelyek intenzív vallásosságukkal kihívást jelentenek a nagy egyházak egésze számára, hogy megtisztuljanak, koncentráljanak hivatásuk lényegére. Ezek a mozgalmak azután vagy föloldódnak a nagy egyházban, vagy pedig új egyház születik belőlük. A katolicizmus általában nagyobb sikerrel tudja integrálni őket, mint a nagy protestáns egyházak.

Az egyház társadalmi hatásának ennél a szintjénél meg lehet állapítani, hogy a típusok átmetszik a felekezeti határokat, és sokkal inkább függnek a konkrét történelmi helyzet szellemi áramlataitól, egyházi mozgalmaitól.

Fontos megjegyezni, hogy ebből a szempontból jelentős különbségek lehetnek egy egyházon belül is a helyi közösségek, gyülekezetek között. Kimutatható - és érthető - az is, hogy a protestáns egyházaknál elképzelhető az, ami a katolikus egyháznál nem, vagy csak viszonylag kis csoportok esetében: a világtól való szinte teljes elfordulás, ami adott esetben a kisebbségmegtartó szerep nem vállalásával, illetve annak radikális - más kegyességfa, hittudatú emberek számára nem követhető - átértékelésével jár.

Ezeknek az összefüggéseknek a feltérképezése után lehet beszélni az egyházak mindennapi, konkrét tevékenységéről, s annak társadalmi vonatkozásairól. Az egyháznak egyházközségei, plébániái vannak, hittant - és ennek keretében nagyon sok mindent - tanít, karitatív munkát végez, ismereteket ad át, véleményt és közösséget formál. Ez a konkrét tevékenység azonban az egyházat meghatározott társadalmi szituációhoz köti. Az egyháznak is van „szociológiai helyzete”. És itt vetődik fel annak lehetősége, hogy az implicit axiómák létrehozásának és fenntartásának funkciója feszültségbe kerülhet ezzel a konkrét szociológiai helyzettel, adott esetben éppen az abból fakadó, etnikai közösséghez kötöttséggel.

A keresztyénség nagyon hangsúlyosan univerzális vallás. Az ahhoz tartozás - legalábbis elméletileg - egy individuális döntéstől függ. Egy olyan döntéstől, melyet bármikor bárki meghozhat, függetlenül sajátos kulturális környezetétől, „szociológiai helyzetétől”. Éppen ebből fakad az univerzális jelleg. Azt mondhatjuk: a keresztyénség éppen akkor válik zsidó szektából önálló vallássá, amikor átlépi a nemzeti keretet, amikor zsidó és görög (pogány) ugyanúgy tagja lehet a keresztyén gyülekezetnek. És éppen itt van a jelzett konfliktus gyökere.

Azáltal, hogy az első nemzedék korai végváradalmainak be nem teljesedése után a keresztyénség le kell hogy telepedjen a társadalomban, előbb-utóbb kikerülhetetlenné válik, hogy ne csak ő kezdje befolyásolni azt a társadalmat, amelyben él, hanem fordítva is. Később pedig egyre gyakrabban jön létre olyan helyzet, amelyben a keresztyénség, vagy annak egy felekezete, sajátos színezetű formája egy partikuláris közösség vallásává válik, és ezáltal elkezd kötődni annak sajátos kultúrájához, érdekeihez. Olyannyira élessé talán sehol sem válik ez a feszültség, mint ott, ahol egy par excellence pars, egy nép, etnikai közösség lesz otthona egy egyháznak. És persze még inkább akkor, amikor a különböző pars-ok, népek között mély szakadék húzódik. Minden keresztyén egyház számára elemi kihívást jelent, ha univerzális üzenetével, értékeivel olyan helyzetbe kerül, hogy egy másik közösséggel szemben álló közösség egyházává válik, annak sorsához, életéhez van hozzákötve. Ismerve térségünk nemzeti, etnikai konfliktusait, talán nem túlzás azt állítani, hogy Közép- és Kelet-Európában ez a kérdés az összes egyházat érintő kihívás. Legyen szó akár többségi nemzetről és annak egyházáról, akár védekező, defenzívában lévő kisebbségről.

Milyen lehetőség van e két különböző indíttatás, az univerzális üzenet hordozása és a parciális közösséghez kötöttség közötti feszültség feloldására? Természetesen létezik két szélsőséges megoldás. Az egyik az, amikor egy egyház a maga univerzalizmusához ragaszkodva hűtlenné válik a valósághoz, a maga társadalmi helyzetéhez, ahhoz a

közösséghez, melynek ténylegesen egyháza. Erre érthető módon inkább a katolikus egyház hajlamos, nem is annyira helyi közösségei, mint inkább a Vatikán. Bizonyos intenzív típusú protestáns egyházaknál is láthatunk azonban hasonló jelenséget. Legnyilvánvalóbban a kis egyházaknál, de például a Magyarországi Református Egyház elmúlt 40 évi történetét is jellemzi ez a fajta hűtlenség a valósághoz. (Ugyanez sokkal kevésbé mondható el a magyar kisebbségek református egyházairól.)

A másik szélsőséges válasz az, amikor az univerzalitás tűnik el, mert az egyház abszolút értékévé teszi a maga számára az etnikumnak, a nemzetnek a szolgálatát. Erre példa sokszor a román vagy a szerb ortodoxia, de a két világháború között Magyarországon is voltak ilyen irányzatok. Gondoljunk csak arra az egykoron igen elterjedt - de ma sem teljesen ismeretlen - álláspontra, hogy „én mint magyar vagyok református”.

E két szélsőséges megoldás között kellene megtalálnia a „keskeny utat” a térség minden egyházának. Erre természetesen receptet nem lehet adni, hiszen mint láthattuk, ez a kérdés különböző helyzetekben jelentős mértékben eltérő módon jelentkezik, és mások a. szociológiai, teológiai feltételei a válasz keresésének is az egyes egyházak esetében. Minden egyháznak magának kell megharcolnia a helyes válaszért.

Befejezésül mégis szeretnék egyetlen, talán általánosan érvényesíthető gondolatot fölvetni. A feszültség megoldásához - és nem letagadásához - mindenképp szükséges a két szélsőség elutasítása. Úgy vélem azonban, kimondható ezen túl annyi, hogy egy egyház annyiban kötődhet egy etnikai közösséghez, amennyiben az így vállalt funkciója az egyetemes keresztyén értékek alapján is vállalható; amennyiben egy közösséget mint természetes emberi közösséget véd.

Az emberiségnek minden individuum különböző közösségek tagjaként része, kikerülhetetlenül beleágyazódik közösségekbe, amelyekből felépül az emberi társadalom, s amelyeknek védelme hozzátartozik az egyháznak ahhoz az univerzális elkötelezettségéhez, hogy az életet, a teljes életet próbálja védelmezni. Ilyen értelemben van legitimitása annak, ha egy egyház vállal egy közösséget.

Ugyanakkor univerzális értékei alapján kell fellépnie a keresztyénségnek akkor, amikor egy egyház abszolút értékévé nyilvánítja a nemzetet - vagy bármilyen más közösséget -, s minden mást annak akar alárendelni. Minden egyháznak kötelessége, hogy tiltakozzon minden olyan szándékkal szemben, amely bármilyen emberi értéket, elkötelezettséget kizárólagossá akar tenni, amelynek elkerülhetetlen következménye minden más érték rombolása. Bármilyen módon, bármilyen nyelvi és metakommunikatív eszközrendszer segítségével tud is nyitott lenni az ember a transzcendens felé, az azzal való találkozás képessé kell tegye arra, hogy felismerje, ha az immanens világnak bármely sejtje rákosan túlburjánzik, történjen az akár a saját, akár a másik közösség szervezetében.

Ennek a talán minden keresztyén egyház által elfogadható elvnek az érvényesítése anélkül oldhat fel sokféle feszültséget, hogy bármelyik egyházat is önmaga megtagadására ösztönöznék.

* Az Ungváron 1991. március 1-3-án megrendezett *Az egyházak szerepe a kisebbségek életében* című tanácskozás bevezető előadásának kiegészített szövege.

ZALATNAY, ISTVÁN

Ethnic community: Challenge and task for the churches in East-Central Europe

The essay, authored by a Calvinist pastor, scrutinizes the theological foundations of the role the churches tend to assume in the social, cultural, public and political spheres of life, and

examines its reasons in context of the self-interpretation of the churches. Two types of the relationship between the church and the national-ethnic community is discerned. The relationship between the transcendent and the immanent varies from one type of church to another. In the case of the western-type - Roman Catholic and Protestant - Christianity, the two traits will meet in the individual: hence follows the thought of the autonomy of the personality. However, this meeting has not got such a distinguished place in the eastern-type Christianity. Following from the theoretical differences between the western and eastern types of Christianity are such divergent social conceptions that may lead to ethnic conflicts even within one and the same country, and the elimination of social prejudices by itself will not suffice to terminate the conflicts.

In his typology, the author distinguishes between the extensive church or religiosity - i.e., which tends to permeate the entire society - and the intensive church which applies to the individual; he also points to a corresponding division within one denomination with reference to the different ways in which they are to react to social problems. He tries to find a way to release the tensions resulting from the dichotomy of universality and community, rejecting the extremist responses.

ANDRÁS KÁROLY

Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében

A nemzeti kisebbségeknek - legalábbis a mi európai kultúrkörünkben - vallásilag, egyházilag szervezett közösségeik is vannak. Életfeltételeik, problémáik jórészt azonosak az egész kisebbségével, ugyanakkor sajátos helyzetekkel, gondokkal és feladatokkal is szembesülhetnek. Ezért nem indokolatlan vallási, egyházi kisebbségekről is beszélni. Ahol a kisebbségi jogvédelem ingatag talajon áll, s a nacionalista hullámok egyházi körökbe is betörnek, a vallási kisebbségeket nemcsak az állam, hanem a többségi vallások, egyházak részéről is sérelmek érhetik.

Az ilyen sérelmek sokszor mélyebben érinthetik a kisebbségek tagjait, mint a „világi” eredetűek. Az azonos, vagy lényegében összecsengő hitelvek alapján a többségi egyházaktól az államhatalom fenyegetéseivel szemben inkább védelmet remélnének, s nem bántalmazást. Ha ennek éppen az ellenkezője történik, és az alkalmat kihasználva, a többségi egyházak is a jogfosztás eszközeihez folyamodnak, a kisebbségi hívők mérhetetlen kiábrándulással reagálnak. Úgy érzik, hogy a templom megszűnt az a hagyományos menedékhely lenni, ahová visszahúzódhatnak a külső támadások elől, ahol megőrizhetik vallási és nemzeti identitásukat. Egyeseket a negatív élmények hitükben is megingatnak; nem tudják, hogyan egyeztessék össze vallási hűségüket a nemzetivel.

Az első világháborút követő impériumváltozások óta az új Közép-Európában a vallási színezetű nemzetiségi sérelmek leggyakrabban a magyar kisebbségeket sújtották. A magyarázat kézenfekvő: mindhárom utódállamban, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában aránylag magas számban éltek és élnek magyarok, és Kárpátjának 1945-ben történt átcsatolásával a Szovjetunióknak is jutott belőlük. A sérelmek részletezése előtt röviden át kell tekinteni, hogyan arányulnak a fontosabb vallási kisebbségek saját nemzetiségi csoportjaikhoz, s milyen egyházkormányzati keretekben élnek.

Helyzetkép

A magyar kisebbségek hetvenegynéhány esztendő alatt három korszakot éltek át. Az elsőben - a két világháború közötti húsz esztendőben Csehszlovákiában demokratikus nemzeti, Romániában és Jugoszláviában pedig nacionalista, diktatórikus hajlamú kormányok gyakorolták a hatalmat. A második korszak - mindössze öt-hat év - a Magyarország javára történt határmódosítások, totalitarista kísérletek és gyors összeomlások jegyében telt el. A harmadik szakaszban Kárpátja kivételével nagyjából helyreállt az 1938 előtti területi status quo, majd rövid átmenet és egy pusztító magyarellenese hullám után kommunista rezsimek vették át a hatalmat. 1989-90 fordulóján új korszak kezdődött, számban a negyedik, Csehszlovákiában demokratikus, Romániában, Jugoszláviában és Kárpátján még bizonytalan színezetű előjelekkel.

A sokféle átalakulás és változás megannyi megpróbáltatás elé állította a többségi és kisebbségi egyházakat, ide-oda tologatta vallási életük belső és külső határvonalait. A világ, amelynek a magyar kisebbségek is részei, vallási szempontból még tarkább képet mutat, mint nemzetiségi szempontból. Egy-egy állam keretében kétszer-háromszor annyiféle egyház tevékenykedik, mint ahány nemzetiség él, nemegyszer szinte kibogozhatatlan keveredésben.

A magyar kisebbségeknél megtalálható a települési szerkezet mindkét fő típusa: az összefüggő, többé-kevésbé zárt etnikum és a diaszpóra, vagyis a szórványtelepülés. Az első nemcsak nemzeti, hanem vallási szempontból is kedvezőbb lehetőséget nyújt az önvédelemre. Nemzetileg homogén területre nehezebb egységbontó, elnemzetietlenítő szándékkal behatolni, mint apró szórványokba.

A trend azonban a szórványosodás irányába mutat. Az elmúlt háromnegyed évszázad közép-európai eseményei az összefüggő kisebbségi nyelvterületek beszűküléséhez, régi magyar szórványok felszívódásához, új szórványok keletkezéséhez vezettek. Ugyanakkor a céltudatos állami telepítéspolitikai és a felgyorsított iparosítás „többségi” szórványokat is létesített a magyar etnikumú területeken, és megbontotta azok homogenitását. Az új települések lakói az államnemzet tagjai, s nem egy esetben a nemzeti expanzió előretolt bástyáinak szánták őket. Az állam, de gyakran az államnemzet egyházai részéről is fokozott védelemben, gondozásban részesülnek, nehogy beolvadjanak az őket körülvevő kisebbségi csoportba.

A szórványokban megsokszorozódnak a nemzetiségek, vallások érintkezési pontjai, az összefogás, de a konfliktus lehetőségei is. A lelkipásztori munka fokozott megértést és türelmet kíván, s mindenekelőtt készséget a két- vagy háromnyelvűség befogadására. Ahol ez hiányzik, esetleg egyik vagy másik oldal szemében árulásnak minősül, ott a zavartalan együttélés lehetőségei is megszűnnek.

A kommunista uralom előtt a magyar kisebbségek tagjai jobbra katolikusoknak vagy reformátusoknak, ritkábban evangélikusoknak vagy zsidóknak vallották magukat. A mostani vallási megoszlásról rendelkezésre álló adatokkal óvatosan kell bánnunk. A kommunista rendszerek népszámlálási íveiben vallási hovatartozásra vonatkozó kérdés nem szerepelt. Eddig csak Csehszlovákiában volt új népszámlálás, de a vallási megoszlásról egyelőre csak összesített adatokat közöltek, nemzetiségi részletezés nélkül. Maguk az egyházak se tudtak még megbízható felméréseket végezni híveik számáról. A közkézen forgó adatok tehát legtöbbször becsléseken alapulnak, s további nehézség, hogy néhány kivételtől eltekintve nemcsak a vallásukat gyakorló hívőket, hanem az egyházak névleges, passzív tagjait is felölelik. Közismert viszont, hogy az egyházak a kommunizmus évtizedeiben súlyos veszteségeket szenvedtek, s a kisebbségi egyházak - a helyzetükből adódó hátrányok miatt - még többet veszítettek, mint az uralkodó nemzetek egyházai. A rendszeres templomba járók száma tehát bizonyára lényegesen alacsonyabb, mint a nyilvánosságra hozott adatok sejtetik. (Ilyen eltérés a hitüket gyakorló és a csak névlegesen vallásos emberek száma közt nyugati országokban sem ritkaság.) A becsült adatokat mégsem lehet lesöpörni. Helyi viszonyokkal ismerős szakemberektől származnak, s bár nem végleges tényeket, hanem csak megközelítő információkat közölnek, feltételezhető tévedéseik ellenére is némi fogalmat nyújtanak az erőviszonyokról. Egyéb számadatok hiányában nem lehet megenni nélkülük.¹

Csehszlovákia. Az 1991 tavaszi népszámlálás szerint az egész országban 586 884 magyar él (az előzetes becslések sokkal többre számítottak), ebből 566 741 Szlovákiában, s túlsúlyban az országrész déli határvidékén. A vallási kimutatás csak annyit mond, hogy Szlovákiában összesen 3 179 201 személy római katolikusnak vallotta magát. Mennyi közülük a magyar? Egyelőre meg kell elégedni a korábbi becsléssel, amely számukat 440 000-re tette. A magyar római katolikusoknak nincs saját külön szervezetük, bár délen még mindig eléggé összefüggő etnikumot alkotnak. Hat szlovák vezetésű egyházmegye osztozik rajtuk. A szlovákiai magyar katolikusok tehát kétszeresen kisebbségben élnek: kisebbségben mint magyar nemzetiség Szlovákiában, és kisebbségben mint katolikusok a szlovák egyházi struktúrába tagolva.

Kelet-Szlovákiában néhány ezer keleti rítusú, úgynevezett görög katolikus magyar is él. Még becsült adat sincs róluk (1930-ban létszámuk 12 398 volt). Gyorsan elszlovákosodó rutén egyházmegyéjüket (székhelye Eperjes) 1950-ben az állami hatóságok segédletével beolvasztották a pravoszláv fába. A *prágai tavasz* idején a szlovákiai görög katolikusok visszaszerezték szabadságukat, és a későbbi „normalizálás” ellenére is sikerült megőrizniük azt. Az egyetlen egyház a térségben, amely a kommunizmus éveiben ki tudott szakadni a pravoszlávfa öleléséből.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház a számarányokat tekintve az ország legmagyarabb egyháza. A legfrissebb statisztika a reformátusok összlétszámát 84 691-ben jelöli meg. Az adat jelentősen eltér a korábbi becslésektől. Ezek szerint ugyanis az egyháznak 130 000 magyar és 30 000 szlovák tagja volt. (Talán nem vették figyelembe, hogy az 1947-48-as lakosságcsere folyamán a magyar reformátusok egyharmadát kitelepítették Magyarországra.) A szlovákiai református egyházkerület hét egyházmegyére tagolódik: öt színmagyar, kettő (Kelet-Szlovákiában) vegyes szlovák-magyar, de szlovák vezetés alatt. Az egyházkerület élén magyar püspök áll.

Evangélikus magyarok is élnek még Szlovákiában. Számuk a korábbi 20 000-ről bizonytalan pár ezerre csökkent. Elenyésző kisebbség a ma is még 326 117 lelket számláló szlovák lutheránus egyházban. A lutheránus egyház erős szlovák többsége és vezetőinek csehszlovák orientációja miatt a két háború közt államegyház-félének számított. (Hasonló szerepben találta magát a szlovák katolikus egyház a Tiso-államban.)

Románia. A kétmillió lélekre becsült magyar kisebbség túlnyomó többsége római katolikus (latin katolikusoknak is nevezik magukat) vagy református.

A romániai latin katolikus egyházban a helyzet fordítottja a szlovákiaiainak: magyarok alkotják a többséget, románok a kisebbséget. Számokban kifejezve: az egyház másfél millió tagjából 1 100 000 magyar, 300 000 román, 80 000 német. (Ismét csak becsült adatok.) A magyaroknak csaknem fele a gyulafehérvári egyházmegyében van otthon, amely ilyenformán a magyar katolikus élet „súlypontja”. A többi magyar eloszlik a nagyváradi, szatmári, temesvári egyházmegyék és kisebb részben a jászvásári (körülbelül 100 000 csángó) s a bukaresti közz. A román római katolikusok zöme a jászvásári egyházmegyéhez tartozik, s csak kis töredéke (26 egyházközség) a bukarestihez. Ennek ellenére a Vatikán a húszas években a bukaresti püspökséget érsekség rangjára emelte s valamennyi katolikus egyházmegyét (tehát a görög katolikusokat is) felügyelete alá rendelte. Arcmániai görög katolikusok létszámára vonatkozó becslések egy és másfél millió közt mozognak. Túlnyomó többségük román, de 80 000 magyar is van köztük. (Nyolc egyházközségükben a szertartást mindmáig magyar nyelven végzik.)

Az egyház a két világháború között állami kedvezményezett volt. 1948-ban kényszerrel beteretltek a népes román ortodox egyházba (tizennyolc millió tag), amely szorosan kötődik a mindenkori államhatalomhoz. A román ortodoxok feszült viszonyban élnek a görög katolikusokkal, de az ukrán és orosz pravoszlávokkal ellentétben nem démonizálják őket. A görög egyházat latin katolikus átszállóhelynek tekintik az ortodoxia felé. A beolvasztásukra vonatkozó határozatot a kormány visszavonta, 1990 óta újra szabadon szervezkednek.

A romániai katolikus főpásztorok (6 latin és 5 görög szertartású) közös püspöki kart alkotnak a bukaresti érsek elnöklete alatt. A kommunista rendszerben egy Vatikánnal kötött megállapodás alapján a latin katolikus főpásztorok száma kettőre csökkent (Gyulafehérvár és Bukarest), a többi latin egyházmegyét az állam csak mint „főesperesi egyházmegyé”-t ismerte el, a görög katolikus egyházmegyék pedig hivatalosan nem léteztek. 1989-90-ben II. János Pál pápa mindkét hierarchiát teljes számban visszaállította. Tizenegy főpásztor közül három magyar (Gyulafehérvár, Nagyvárad, Szatmár), egy német (Temesvár), a többi román. A püspöki karban tehát román többség dominál, s elnöke, a bukaresti érsek is román (elrománosodott csángó család leszármazottja). II. János Pál röviddel 1991. augusztusi magyarországi látogatása előtt a gyulafehérvári püspökséget érsekség rangjára emelte, kivette a bukaresti érsek fennhatósága alól, és közvetlenül a Vatikán alá rendelte. Ezzel azonban csak részben orvosolta a romániai magyar katolikusok azon sérelmét, hogy bár egyházukban többséget alkotnak, országos szinten román irányítás alatt állnak. Két magyar jellegű és múltú egyházmegye, a nagyváradi és a szatmári, továbbra is Bukarest alá tartozik.

A romániai református egyház tagjai (700-800 000 lélek) csaknem kivétel nélkül magyarok. Két egyházkerületbe, az erdélyibe és a Királyhágó-mellékibe szerveződtek,

püspökeik Kolozsvárott, illetve Nagyváradon székelnek. Hasonlóan magyar egyház az unitárius is 700 000 tagjával; püspökének székhelye Kolozsvár. Vegyes nemzetiségű egyház az evangélikus, 170 000 tagjából 30 000 magyar, a többi nagyrészt német. A németek száma az elvándorlással rohamosan csökken.

Jugoszlávia. A 22,5 millió lakosú ország vallási térképe rendkívül változatos, helyenként szinte mozaikszerű. Az egyházak közül a legnépesebb a nyolcmillió szerb pravoszláv. A román ortodoxokéhoz hasonló szerepet játszik Szerbiában.

A pravoszlávok után a katolikus egyház következik, hat és fél millió taggal. Többségük horvát és szlovén. A magyar kisebbségnek (létszámát 400-500 000-re becsülik) körülbelül kétharmada római katolikus, főleg a Szerbiához tartozó Vajdaságban élnek, két egyházmegyében: a szabadkai (volt bácskai) egyházmegyében, ahol a 350 000 katolikus 70-80%-a magyar, és a nagybecskerekiben (volt bánsági), ahol 100 000-ből 90% magyar. Mindkettő nemzetiségileg vegyes egyházmegye, magyar anyanyelvű püspökök vezetése alatt. Megalapításukat az utóbbi évtizedek relatív egyházpolitikai enyhülésének köszönhetik. Szabadka egyház-kormányzatilag a Vatikán, Nagybecskerek az 1986-ban létesített belgrádi érsekség alá tartozik. A jelenlegi érsek szlovén. Kisebb magyar katolikus közösségek találhatók még Horvátországban (diakovári egyházmegye) és a szlovéniai Muraközben (a maribori-marburgi püspökség).

A magyar reformátusok szervezetileg a Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház tagjai. Három egyházmegyéjükben (Baranya-Szlavónia, Bácska, Bánság) újabb beszámolók szerint 18 600 hívő él. (Húsz évvel korábbi adat szerint 27 000.) A jugoszláviai magyar evangélikusok száma 3000 alá zsugorodott.

Kárpátalja. Az 1,3 millió lakosú Kárpátalja is számos nemzetiségnek ad otthont: bevándorolt és őslakos ukránoknak (az utóbbiak most ismét ruténeknek vagy ruszinoknak nevezhetik magukat), oroszoknak, szlovákoknak, cigányoknak, románoknak, németeknek és -magyaroknak. Majdnem ilyen hosszú sort adnak ki az ott működő egyházak is: görög katolikus, római katolikus, ukrán pravoszláv, orosz pravoszláv, református, evangélikus és még néhány szabadegyház.

A magyarok összlétszámáról két adat ismeretes: a hivatalos szovjet népszámlálás szerint 158 000 a számuk, szakértői becslések szerint legalább 200 000. A magyar kisebbség fele református, a Kárpátaljai Református Egyháznak nincs is más nemzetiségű tagja. Az egyház a második világháborút és a szovjet megszállást követő súlyos vérvesztések után az 1960-as évek vége felé újraéledt, szervezkedni kezdett. Saját püspöke van, akit az állami hatóságok is elfogadtak.

A magyar katolikusok Kárpátalján is két rítusra oszlanak. 40-60 000 lehet a római katolikusok száma. Papírforma szerint a szatmári egyházmegyéhez tartoznak. A két világháború közt az akkor 45 magyar és román plébániát összefogó körzet élén apostoli kormányzó állt, aki Ungváron székelte és a csehszlovákiai (tehát nem szlovákiai) püspöki konferenciának egyetlen magyar tagja volt. A második világháború után a szatmári szálak meglazultak. 1945-ben a körzet papjainak majdnem felét elhurcolták a Szovjetunióba. Az utánpótlás a legutóbbi évekig stagnált. Jelenleg a körzet feje - vikáriusi minőségben - a munkácsi főesperes. Közvetlenül a Vatikánnak jelent. A kárpátaljai görög katolikus egyháznak 400 000 rutén mellett magyar tagjai is vannak, számuk azonban bizonytalan (az 1930-as népszámlálás 14 309-et mutatott ki). Az egyházat 1949-ben szovjet segédlettel egyesítették az ukrán pravoszlávval, a magyar görög katolikusokat is ukránoknak írták át. A görög katolikus kontinuitást az üldözés éveiben is sikerült fenntartani, s az egyház most újra szervezkedik, magyar tagjai újra magyaroknak vallhatják magukat. A beolvasztásra vonatkozó rendelkezést azonban még nem semmisítették meg.

A pápa az év elején megerősítette hivatalában a Munkács-ungvári görög katolikus egyházkerület püspökét, valamint két segédpüspökét. (Mindhármójukat titokban szentelték

püspökké.) Ezzel a görög katolikusok helyzete egyházi szempontból félig-meddig normalizálódott. A szovjet elnyomás éveiben azonban a pravoszláv egyház határtalanul megerősödött, és most - Kelet-Szlovákiához és Romániához hasonlóan - Kárpátalján is méltatlan harcok folynak eltulajdonított templomok, egyéb egyházi javak és - az egyháztagok megtartásáért vagy visszaszerzéséért.

Szervezetileg a kárpátaljai görög katolikus egyházkerület a Kárpátokon túli ukrán testvéregyházhoz kapcsolódik.

(A zsidóság adatai nem szerepelnek az áttekintésben. Egyrészt a holocaust tényleges népiirtás volt, és nem sorolható az általában elfogadott vallási sérelmek fogalma alá. Másrészt a tárgyalt országokban a zsidóság létszáma az üldözések, majd a háború utáni kivándorlások következtében minimálisra csökkent, a kis diaszpórák vallási életéről alig szivárog ki információ. Az idei csehszlovákiai népszámlálásról kiadott előzetes jelentés nem is említi a vallásfelekezetek sorában a zsidóságot.)

Béctől nyugatra

Az országhatárok fölé emelkedő magyar lelki-szellemi-kulturális közösségnek a Nyugaton élő magyarok is szerves részei. Nem lehet azonban a közép-európai klasszikus nemzeti kisebbségekkel azonos kategóriába osztani őket.

A nyugati magyarok közül csak a burgenlandiaknak van elismert kisebbségi státusuk. Ennek ellenére a gyorsan fogyó magyar népcsoportok közé sorolhatók. Az 1923. évi 15 000 magyarból 1981-re 4157 maradt. Egyházi életük egy-egy katolikus, református és evangélikus templomra szorítkozik. Asszimilálódásuk okai azonban alig fedik egymást a tőlük keletebbre élő kisebbségi magyarokéival. Az elmúlt évtizedekben merőben más történelmi utat jártak, más politikai, gazdasági viszonyok közt éltek, mint amazok. Kapcsolataik Magyarországgal megkoptak, majd csaknem egészen megszakadtak (a vasfüggöny úgyszólván kertjeik alatt húzódott), nehezen tudtak ellenállni az osztrák életforma felszívó hatásának. Az összehasonlítások a többi magyar kisebbséggel érdekesek lehetnek, de különösen értékes tanulságokkal aligha szolgálhatnak.

Még inkább elmondható ez a Burgenlandtól nyugatra elterülő magyar szigetvilágról, amely országról országra, világrészről világrészre haladva, számos alcsoportra oszlik.

Az 1945 utáni magyar menekültek, disszidensek, emigránsok, kivándorlók egymást követő hullámai feltöltötték a korábbi és ritkuló magyar telepeket, kolóniákat az Egyesült Államokban, Kanadában és néhány európai országban. De újak is alakultak, Béctől Ausztráliáig, Dél-Amerikáig. Kis magyar diaszpórák idegen világban, de nem nemzeti kisebbségek a szó hagyományos értelmében. A magyar kisebbségek történelmi otthonukban, ősi földjükön élnek, lakóterületükkel együtt a szomszédos anyaországról operáltak le őket a nagyhatalmak döntései. Nemzeti identitásukat idegen uralom alatt is sértetlenül meg akarják őrizni, s az ehhez szükséges feltételek, eszközök törvényes biztosításáért harcolnak.

Ezzel szemben a nyugati magyar szigetvilág lakói, félig kényszerből, félig saját elhatározásból, elhagyták hazájuk földjét, s messze idegenben telepedtek le. Nem érzik magukat kisebbségnek, hanem egy új életforma bizonytalan várományosainak. A kisebbségekkel ellentétben, náluk a beolvadás legtöbbször tudatosan vállalt, önkéntes folyamat. A nyugati etnicitás-mozgalmak és az utóbbi évek magyar vonatkozású eseményei azonban megerősítették a közös nemzettel való szolidaritás érzését és megszilárdították a kolóniák kohézióját. Mindezek hatására a politikailag öntudatosabb nyugati magyarok úgy próbálnak integrálódni a befogadó társadalmakba, hogy nemzeti identitásuk egy részét is megőrizzék. Újabban az „elveszett”, „beolvadt” magyarok se tűnnek el mindig nyomtalanul az idegen tengerben, mint azelőtt a harmadik generáció tagjainál általában várható volt. Sokan közülük, még ha talán ki is költöztek már a szigetvilágból, nem leplezik többé magyar

származásukat, megértik, s valamennyire át is veszik a szülők, nagyszülők együttérzését az óhazával. A változás jelentőségét hiba lenne lebecsülni.

Elenyészően szűk azoknak a Nyugatra vetődött magyaroknak a száma, akik el tudják kerülni a beolvadni - nem beolvadni dilemmáját, s egyszerűen „átmenetileg külföldön élő magyarok”-nak tekintik magukat. Mindenesetre közéjük tartoztak a politikai emigránsok, akik még vissza akartak térni az aktív politikai munkába. Idővel azonban az ő számuk is megfogyatkozott.

A nyugati magyarok világi intézményeiket általában önerőből építik. Rendszeres külső támogatásra csak kivételes esetekben számíthatnak. Az intézmények a szétszórtság, a sokféle részérdek ütközése és a politikai megosztottság miatt nehezen boldogulnak. A privát élet erősen a templomok körül szerveződik. A diaszpórákban elsősorban a templom pótolja a régi otthont, s tartja életben a vallásos hittel együtt az anyanyelvet. A templomra, egyházra támaszkodó szervezetek, mozgalmak időtállóbbnak bizonyultak a világiaknál. Megkönnyítette életüket, hogy több országban rendszeres anyagi támogatást kaptak és kapnak a befogadó országok testvéregyházaitól. Az idegen talajon épült kolóniák lassú beolvadását azonban az egyházak sem tudják megakadályozni, különösen nem a most kezdődő új korszakban, amikor őket is paphiány fenyegeti.

Elvben elképzelhető, hogy néhány erősebb, jobban szervezett magyar szórvány több évtizeden át ellenáll a beolvadásnak, sértetlenül átmenti nemzettudatát, erősíti csoportjellegét, s egy alkalmas fordulóban mint nemzeti kisebbségi kollektívum lép fel, megfelelő jogokat követelve. De a nyugati életforma természetét, a szigetvilág szinte végtelen szétszórtságát és lakóinak lélektanát figyelembe véve, ez a „veszély” egyelőre aligha fenyegeti a befogadó országokat.

Sérelmek

Az 1918-19-es történelmi fordulópoint óta a magyar kisebbségek vallási sérelmeinek magas hányada állami eredetű volt. A győztesek - hatalmi, nacionalista, ideológiai szempontoktól vezettetve - beavatkoztak az egyházak életébe és radikális változásokat erőszakoltak ki. A második világháború éveiben Magyarország sietett visszaállítani a status quo-t, de nem jutott messzire. Az 1944-45 utáni magyarüldözések (Szlovákiában, Kárpátalján, Jugoszláviában deportálásokkal, esetleg lakosságcserekkel is párosulva) további súlyos veszteségeket okoztak a kisebbségi egyházaknak. A kommunista rezsimek betetőzték a folyamatot. Új koncepciót hoztak, amely az egyházaknak a hatalom kiszolgálóinak szerepét szánta. Igaz, ez az új rendszer már a többségi és kisebbségi egyházakat egyaránt sújtotta, de végeredményben a nagyobb veszteségeket - és sérelmeket - a kisebbségeknek okozta. A többségi egyházaknak némi védelmet nyújtott az a körülmény, hogy tagjai az államnemzet részei, s mint ilyenek, szilárdabb háttérre támaszkodhattak. A védelemnek ez a formája hiányzott a kisebbségek mögül.

Bizonyos állami követelések - például püspöki székek betöltésével, egyházi vagyonok elosztásával kapcsolatban - sokéves egyházpolitikai harcokhoz vezettek. A katolikus egyházak esetében se a polgári, se a kommunista kormányok nem tudták elkerülni a Vatikánnal való tárgyalásokat, hogy megszerezzék formális hozzájárulását a tervbe vett változtatásokhoz. Szorgalmas kilincselésekkel, ígéretekkel, s ha kellett, fenyegetésekkel sok mindent el tudtak érni. A magyar reformtus egyházak viszont, legalábbis amíg önkormányzati rendszerük működőképes volt, több sikerrel védekeztek. Az 1945 utáni végzetes esztendőkből azonban a kormányok náluk is áttörték az ellenállás frontját, relatív védettségük megszűnt.

Nem volt ritkaság, hogy az állam maga helyett valamelyik többségi egyházzal végeztetett el kisebbségellenes feladatokat, különösen a magyar nyelvhasználat és az asszimiláció terén.

A megbízatások állami eredete nem maradt titokban, s a felelősség egész terhe az egyházakra hárult. A kisebbségi társadalmak nehezen értették, hogyan vállalkozhatnak papi személyek testvér-közösségek ellen irányuló cselekedetekre. Részben válasz a kérdésre, hogy hamisan felfogott küldetéstudatból időnként lekipásztörök is engedtek a nacionalista közhangulatnak, s igyekeztek a kisebbségellenes akciókat egyházi térre is kiterjeszteni. Állam és egyház nyílt vagy titkos partnerségének egy másik változata is kialakult, amikor a többségi egyház volt a kezdeményező, és terveihez elnyerte az állam támogatását. Az állam általában készségesen fedezte egyházi hatóságoknak a kisebbségi nyelvhasználat korlátozására irányuló kezdeményezéseit.

Az állam és egyház közti kapcsolatok lényegesen leegyszerűsödtek a kommunista rendszerekben. Ritka kivételektől eltekintve, az egyházak képviselői számára se maradt más út, mint követni a párt, az állam utasításait. Aki ellenállt, rövidesen börtönben, vagy legalábbis házi őrizetben találta magát, még akkor is, ha a magas hierarchia tagja volt. Súlyos sérelem érte az erdélyi katolikusokat, de az egész magyar kisebbséget is Márton Áron gyulafehérvári püspök bebörtönzésével, majd évekig tartó házi őrizetével. Ő volt a magyar kisebbségi papok közül a korszak rangban legmagasabb áldozata.

Az egyházi eredetű magyar kisebbségi sérelmek - mint például az anyanyelvi prédikációk, istentiszteletek betiltása - többnyire „apró tüszúrások” voltak az állam ökölcsapásaihoz hasonlítva (vagyoneklobzások, intézmények államosítása, papok és világi hívők üldözése stb.). A távolabbi külvilág semmit sem vett észre a kis helyi hidegháborúból. De a jelentéktelennek tűnő sérelmek lassan felhalmozódtak, s nyomásukat az egész kisebbség érezni kezdte. Ez a harcmodor túlélte a különböző rendszerek bukását, egyes kisebbségi vidékeken újra működésbe lépett.

A vallási sérelmeknek szolidirizáló - kis túlzással: ökumenizáló hatásuk van. Nemcsak a hitüket élő embereket sújtják, hanem kihatnak olyan személyekre is, akik nem járnak templomba, vagy más vallások tagjai. Előfordul, hogy általános etnikai ügyé nőnek és széles köröket felölelő tiltakozásokhoz vezetnek (Temesvár: 1989, Komárom: 1990).

A magyar kisebbség vallási sérelmei - a sérelmek kezdeményezőit és tartalmát tekintve - öt fontosabb típusra oszthatók. De mivel egyik kisebbség és politikai, társadalmi környezet sem hasonlítható a másikhoz, a sérelmek előzményei, sorrendje, mélysége és végső határa is államról államra változott (és változhat). A legutóbbi belháborúig Jugoszlávia volt az egyetlen állam, ahol a hatvanas évektől kezdve a magyar kisebbség vallási életkörülményei, ha szerényen is, de folyamatosan javultak, anélkül, hogy a titoista rendszer alapvetően egyházellenes beállítottsága megváltozott volna.

1. *Állami beavatkozások legfelső szinten.* A két világháború közt az itt tárgyalt államok egyházpolitikáját négy szempont irányította:

a) A határváltoztatásokkal átcsatolt részegyházak vezetőit nemzetileg megbízhatatlanoknak tekintették, leváltásukat sürgették (egyeseket erőszakkal eltávolítottak), s a megüresedett helyeket a többségi nemzet tagjaival, vagy legalább is elfogadhatóbb, semlegesebb személyekkel igyekeztek betölteni. A kívánságok részben teljesültek, részben átmeneti megoldásokhoz vezettek. Több püspöki szék betöltetlen maradt, az egyházmegyéket apostoli adminisztrátorok vezették.

b) Az egyházak vagyonát, függetlenségük biztosítékát nagyrészt elkobozták, hogy később - ellenszolgáltatások fejében - az átalakított hierarchiáknak adják kezelésbe. Számos intézmény vagyonával együtt állami felügyelet alatt maradt, vagy kénytelen volt beszüntetni működését.

c) Sürgették az egyházmegyei határoknak az új országhatárokhoz igazítását. A kioroszakolt változások történelmi egyházmegyéket feldarabolását, részek összevonását, új egyházmegyéket, egyházkerületek szervezését, összefüggő kisebbségi etnikumok felparcellázását eredményezték.

d) Siettek megszakítani a kontinuitást múlt és jelen közt. A folyamatosság képviselőinek működését korlátozták vagy megszüntették. Ez a törekvés főleg az idősebb kisebbségi papság egy részének félreállításában, az utánpótlás kinevelésének akadályozásában, az egyházi iskolarendszer leépítésében nyilvánult meg.

A második világháború után az állami beavatkozások még határozottabban a kisebbségi egyházakra összpontosultak, majd a kommunista rendszerek kivétel nélkül mindegyik egyház függetlenségét felszámolták.

Legfelső állami szintről az egyik legsúlyosabb, s máig tartó sérelem a szlovákiai magyar katolikusokat érte. Az államnak szlovák egyházi együttműködéssel sikerült a húszas évek végére tabula rasa-t teremtenie a szlovákiai egyházfők testületében: egyetlen magyar tagja se maradt, magyar egyházi ügyekben kizárólag szlovák püspökök, illetőleg apostoli kormányzók döntöttek. A kisebbségi katolikusok úgy érezték, hogy lelkipásztori érdekeik háttérbe szorultak, még akkor is, ha egyes püspökök magatartását nem kifogásolták. A sérelem annál feltűnőbb volt, mert cseh oldalon a szudétánémet katolikusoknak saját egyházmegyéjük volt (Leitmeritz) és saját, német anyanyelvű püspökük, a prágai cseh érsek mellett pedig egy német segédpüspök működött. Azonkívül képviselőik valamennyi fontos egyházi testületben helyet kaptak.

A húszas évek óta a szlovákiai magyar katolikusok legalább féltucatszor kérték a Vatikánt, hogy rendezze helyzetüket. Közben a szlovák egyházban számos szervezeti és személyi változás történt, de ez a kérdés mindeddig lemaradt a napirendről.

Azokat a kisebbségi katolikusokat, akik nem éltek a szlovákiaiakéhoz hasonló kétszeres kisebbségben, nem lehetett, legalábbis 1945-ig, ilyen mértékben háttérbe szorítani. Romániában az állam és a román egyházak együttes nyomása elérte, hogy a Vatikán csökkentse a magyar püspökök számát, s a magyar katolikusokat is a bukaresti román érsekség felügyelete alá helyezze, ami ugyancsak sérelmes intézkedés volt. De a katolikus egyház magyar részét még a Ceaușescu-rezsim sem tudta megfosztani magyar vezetőitől.

A református egyházak belső autonómiája megnehezítette az állami beavatkozásokat. Szlovákiában a kormányzat 1938 előtt keresztül tudta vinni püspökök leváltását, egyházkerületek megváltoztatását, de nem érte el, hogy a szlovák reformátusok számarányukat meghaladó beleszólást kapjanak a többségében magyar egyház vezetésébe. A terv csak 1945 után valósult meg, amikor a szlovákok kiköveteltek két külön egyházmegyét (valójában vegyes szlovák-magyar egyházmegyéek voltak), s ezekről a támaszpontokról megpróbálták az egész egyházat elszlovákosítani. Az erdélyi református és unitárius egyházakat, román hívők hiányában, az állam nem bonthatta meg, s az elrománosítás más, közvetett eszközeivel kísérlezett. A kommunista rezsim a befolyásolásnak azt a módját választotta, hogy kisajátította az egyházi vezetők kiválasztásának jogát.

A romániai magyar vallási kisebbségek alapvető gondjai az 1928. évi „kultusztörvény”-ből származtak, amely az egyházakat kategóriákba osztotta: „uralkodó egyház” (ortodoxok), „kiváltságos egyház” (görög katolikusok), „történelmi egyházakra (latin katolikusok, reformátusok, unitáriusok, evangélikusok), „el nem ismert egyházak” (sekták). „A magyar egyházak életét ez a törvény rendkívül megnehezítette, mert... rendelkezései valósággal rendőri ellenőrzést írtak elő a nemromán egyházak minden megnyilvánulásával szemben.”² Az ortodox egyház mindmáig megőrizte „uralkodó” szerepét.

A két háború közti Jugoszláviában az állami vezetés szerb kezekben volt, s mint a román, a szerb hatalom is szorosan összefonódott a szerb pravoszláv egyházzal. Az állam valláspolitikáját ez a szövetség határozta meg, a pravoszláv érdekeket előtérbe helyezte a többi vallás, egyház rovására. Befolyására jellemző volt, hogy meg tudta akadályozni a Vatikánnal megkötött konkordátum ratifikálását, mert az valamennyire stabilizálta volna a katolikusok helyzetét.

A totalista forradalom első éveit a magyar kisebbség nemzeti és vallási minőségében is végigszenvedte (ez részben reakció volt az ismert „délvidéki események”-re). A harcok egyházellenes irányzat a hatvanas évek, a Vatikán és Belgrád közti jegyzőkönyvek aláírása óta enyhült, s az új légkör lehetővé tette két magyar püspök kinevezését.

2. *Az önszerveződés akadályozása.* A Magyarországtól elcsatolt egyházak és részegyházak vagyonos intézményeket, tanulmányi alapokat, egyesületi hálózatokat vittek magukkal az új uralkodók alá. Mint már erről említés történt, a vagyonok jó részét a nacionalista szellemű kormányok elkobozták, az intézmények, iskolák, egyesületek többségét betiltották. Ez is hozzátartozott a múlt maradványainak felszámolásához, a közös bázisok lebontásához. Amikor a kisebbségek vallásilag is szervezkedni kezdtek, mind állami, mind egyházi oldalon ellenállásba ütköztek. Nem volt kíváncsi, hogy új szervezkedésekkel és építkezésekkel pótolják veszteségeiket.

Szlovákiában például a magyar katolikusok magasabb szintű egyházi iskoláikból csak a komáromi bencés gimnáziumot és a pozsonyi Orsolya-rendi tanítónőképzőt tarthatták meg. A hatóságok még akkor sem engedélyezték új magyar egyházi iskolák alapítását, amikor a szlovákok már akadálytalanul terjeszkedtek. Helyi jellegű vallásos egyesületek működtek, de országos magyar szervezkedés helyett a szlovák főpásztorok azt szerették volna, ha a magyarok bekapcsolódnak - esetleg külön alosztályokkal - a központilag irányított szervezetekbe. Ahol azonban magyar alosztályok alakultak, önálló munkát alig végeztek. Javulás csak a harmincas évek derekán állt be, amikor a magyar katolikusok, hála két szlovák püspök kiállításának, megkapták a lehetőséget, hogy valóban autonóm szervezeteket létesítsenek a Katolikus Akció védőszárnyai alatt.

A szlovákiai magyar reformátusok két háború közötti iskolapolitikája valamivel sikeresebb volt, mint a katolikusoké. Gáncsvetések ellenére saját teológiai főiskolát alapítottak, majd évek múlva tanítónőképzőt. Mindkettő nélkülözhetetlen volt az utánpótlás biztosításához. De egyik is, másik is csak a nyugati testvéregyházak áldozatkészségére támaszkodott, s az állami elismerést csak röviddel az 1938-as összeomlás előtt kapta meg.

Románia kénytelen volt több intézményt engedélyezni népes magyar egyházainak. Különben összeomlottak volna, s ezt a kockázatot az egyébként is nehézségekkel küszködő állam nem merte vállalni a Nyugat előtt. Az egyházaknak tehát voltak lapjaik és egyesületeik, középiskoláik jelentékeny részét átmentették. Nem hiányoztak saját teológiai főiskoláik sem. A magyar egyházi iskoláknak (katolikus oldalon főleg szerzetesi intézeteknek) kimagasló szerepük volt a kisebbség identitástudatának megőrzésében és továbbadásában.

Nem tűrte viszont a román állam a magyar kisebbségi iskolák felügyeleti szervét, a Katolikus Státust, a gyulafehérvári egyházmegyének ezt a világviszonylatban is páratlan intézményét. A Státus, amely egyháziak és világiak együttműködésére épült, az erdélyi fejedelemség korában született. Gondoskodott a katolikus iskolákról, kezelte az egyházi vagyont (helyesebben annak maradványait), a püspök tanácsadó szerve volt, s világi tagjai néhány egyházi funkciót is betölthettek. Mint önálló jogi személy széles körű autonómiával rendelkezett. A román kultuskormányzat azonban konkurenciát látott benne. Vagyonát elkobozták, politikai hajszá indulni kezdett. Tönkretétele hivatalos program lett. Feszült jelenetekben bővelkedő tárgyalásokra került sor Bukarestben, a Vatikán is bekapcsolódott, de a Státust megmenteni nem lehetett. Likvidálását a Ceaușescu-rezsim fejezte be.

Mint a Státus példája is mutatja, amit a még megmaradt kisebbségi egyházi intézményekből nem pusztított el a második világháború és a háborút követő magyarellenességi hullám, azt csaknem maradéktalanul elsöpörték a kommunista diktatúrák. A legális önszerveződés lehetősége a rendszerek összeomlásáig szünetelt.

3. *Intézkedések a lelkészkezdő papság ellen.* Az állam az egyházi hierarchiákhoz hasonlóan a lelkészkezdő papságot is igyekezett megtisztítani a számára megbízhatatlan elemektől.

A kisebbségi élet mindenütt azzal kezdődött, hogy a hatóságok civilek mellett sok lelkészt is kiutasítottak. Akik maradhattak, azok működését feltételekhez: nyelvvizsgákhoz, állampolgárság igazolásához, hűségeskükhöz kötötték. Igénybe vették ellenük a papi fizetési kiegészítések, a kongruák, nyugdíjak visszatartásának eszközeit is.

Az idősebb papság létszámának mesterséges csökkentése és a magyar papnevelés tervszerű elhanyagolása ugyanannak a törekvésnek, a magyar lelkipásztori munka megnehezítésének két oldala volt. S ebbe helyenként a többségi egyházak is besegítettek.

Szlovákiában a magyar katolikusok már a két háború közt sem tudták elérni, hogy papjelöltjeik számára külön szemináriumot kapjanak, vagy hogy a vegyes szemináriumok gondoskodjanak részleges magyar nyelvű oktatásukról. A szlovákiai magyar reformátusok csak nyugati anyagi segítséggel indíthatták el teológiai főiskolájukat (és az állam nem sietett elismerni azt). Erdélyben a magyar egyházak megtarthatták papnevelő intézeteiket. A jugoszláviai magyar katolikus teológusok a világháborúig horvát és szlovén szemináriumokban tanultak, a reformátusok a kolozsvári teológiára küldhették lelkészjelöltjeiket.

A magyar papság állami rostálása és az utánpótlás lelassulása már a harmincas években paphiányt okozott. 1945 után a paphiány még nagyobb méreteket öltött. A szlovákiai magyarüldözések, kitelepítések során más értelmiségiekkel együtt sok magyar lelkészt is eltávolítottak az országból. Megtörtént, hogy magyar papokat állami nyomásra szlovák feletteseik emeltek ki magyar környezetükből és helyeztek át szlovák vidékre. Kárpátalján a munkaképes magyar férfiakkal együtt magyar papokat is elhurcoltak, s az egyházközségek többsége lelkész nélkül maradt.

A példa nélkül álló üldözések lezajlása után a kommunista rendszerek a papnevelés további korlátozása céljából bevezették a kvótarendszert és központosították a teológiai oktatást. Az intézkedések a többségi egyházakra is vonatkoztak, de a kisebbségek az előző évtizedekben elszenvedett veszteségeik miatt már mínusszal érkeztek az új érába. A pozsonyi szlovák papi szeminárium évente 20-30 új növendéket vehetett fel, akiknek 10%-a lehetett magyar. Az erdélyi protestáns egyházak egyesített kolozsvári teológiáján az átlag évi kvóta 8,3 volt. Ugyanekkor Jugoszláviában inkább enyhültek a korlátozások. Magyar teológusok Nyugaton, sőt Magyarországon is tanulhattak. Két horvát papnevelő intézetben magyar nyelvoktatás is folyt.

Növelte a nehézségeket, hogy a magyar kisebbség - Erdély kivételével - az engedélyezett kvótakereteket sem tudta kitölteni. A papi pálya nem vonzotta a fiatalokat, s a magyar papot magyar volta miatt kétszeres veszély is fenyegette, hogy belekötnék a hatóságok. Esetleg még saját egyházi feletteseivel is konfliktusai támadtak.

Az utánpótlás visszaesése által okozott űrt a többségi egyházak megpróbálták és megpróbálják saját embereikkel betölteni. Ez nem volna baj, ha az új pap tudna magyarul, s megértené, értékelné, hogy hívei egyházi életükben is meg akarnak maradni magyarnak. De akadtak papok, akik beosztásukat a magyar hitélet elsorvasztására, nacionalista terjeszkedésre használták. Magatartásukat - szorult helyzetek kiaknázását - híveik megütközéssel figyelték, és titkos nemzeti stratégiákat képzeltek mögéje. Aggodalmaikat igazolni látszott, hogy hovatovább már nemcsak megürült magyar plébániák kaptak idegen ajkú lelkészeket, hanem még aktív magyar papokat is el-elhelyeztek, hogy nem magyarokat ültessenek helyükre. Újabban azzal a kifogással mozdítottak el magyar papokat, hogy „békepapok” voltak. De a többségi egyházakban is bőven voltak békepapok, akiket viszont helyükön hagytak.

4. *A magyar nyelvhasználat visszaszorítása a kisebbségi nyelvhasználat állami korlátozásának egyházi változata, kiegészítése volt és ma sem szűnt meg.* Elindíthatta egy-egy magyar ajkú pap kiesése (elhelyezése, nyugdíjazása, halála), de egészen sajátos eszközei, módszerei is kialakultak. A vallási sérelmeknek ez a fajtája a legszemélyesebben érinti a kisebbségek tagjait, és fejtetőre állítja a lelkipásztori munka legrégibb és leggyakrabban

idézett alapelveit: a templom nem lehet a nemzetiségi elnyomás színtere és segítője; a lelkipásztor tisztelje híveinek kulturális értékeit, nemzeti köteleit, ha más ajkfa, mint hívei, igyekezzék megtanulni nyelvüket, s ne őket kényszerítse nyelvcsereére.

Szlovákiában a magyar nyelvhasználat egyházi korlátozása érdekében állami rendelkezéseket is félremagyaráztak. Az 1920. évi csehszlovák nyelvtörvény, helyesebben annak 1926-ban megjelent végrehajtási utasítása csak azokban a bírósági járásokban és városokban engedélyezte egy kisebbségi nyelv használatát, ahol a kisebbség arányszáma elérte a 20%-ot. A szabályozás nem vonatkozott az egyházak belső életére - ebbe a világba az állam elvileg nem avatkozhatott be direktívaival. Egyes szlovák egyházi hatóságok azonban, a végrehajtási utasításra hivatkozva, vegyes lakosságú vidékeken, nyelvhatárokon, szórványokban sorra kezdték megszüntetni a magyar istentiszteleteket, prédikációkat, vallásos éneklést, még akkor is, ha a templomok látogatottsága kielégítő volt. Megkívánták, hogy a hivatalos érintkezésben a magyar plébániák is az államnyelvet használják. Többfelé leállították a szlovák iskolák magyarnyelvű hitoktatását. A titkos cél az volt, hogy a gyerekeket szlovák hittanra szorítsák.

A nyelvhasználatot korlátozó intézkedések mögött rendszerint nacionalista érdekcsoportok, befolyásos szervezetek álltak, mint amilyen a Slovenská Liga volt. A Liga főleg az iskolai frontot ellenőrizte. Az egyházi hatóságok nem tudtak, sokszor talán nem is akartak ellenállni a külső nyomásnak. Néhány istentisztelet-leltársból a hívók fellebbezése folytán közügy lett, de a püspökök ritkán változtatták meg a helyi plébánosok döntéseit.

Ugyanez a szellem a másik két országot sem kerülte el, s helyenként még nyersebb formákban jelentkezett. Ismeretes például, hogy milyen erőfeszítések történtek a Székelyföldön és a moldvai csángók körében az egyházi élet elrománosítására.

Az 1945 utáni korszak, magyarelles hangulatában hatalmas lépésekkel folytatta a kisebbségek anyanyelvi egyházi életének beszűkítését. Szlovákiában már a kitelepítések és lakosságcserek előtt a magyar istentiszteletek és egyéb szertartások százait szüntették meg. Az állami hatóságok, tanácsi hivatalok gyakran saját hatáskörükben, az egyházi hatóságok megkérdezése nélkül intézkedtek vallási ügyekben. Később, miután a kedélyek kissé megnyugodtak, néhány sérelmes tilalmat feloldottak ugyan, de a régi rend sehol sem állt vissza.

A nyelvi türelmetlenség szelleme túlélte a kommunizmust, sőt, mintha egyes régiókban ma még virulékonyabb lenne, mint azelőtt. Kisebbségi körökben most is tudnak papokról, akik nem hajlandók híveikkel magyarul kommunikálni.

5. *Asszimilációs törekvések.* Az erőszakos asszimiláció a kisebbségi nyelvhasználat korlátozásának egyenes folytatása, helyenként párhuzamos kiegészítése. Az asszimiláció legfőbb patrónusai állami szervek, s esetenként a többségi egyházak is hathatós segítséget nyújtanak nekik. A két fél együttműködésére Románia nyújtotta a legkirívóbb példákat.

A román állam és a román egyházak egyik legfontosabb asszimilációs célterülete a Székelyföld volt. A hatóságok nemcsak egyszerűen megtiltották, hogy magyar gyerekek magyar hitoktatásban részesüljenek, magyar istentiszteletekre járjanak, hanem - s itt kezdődött a beolvasztási kísérlet - rögtön román, görög katolikus vagy ortodox templomokba kényszerítették őket. A görög katolikus magyarokat kérdés nélkül románoknak regisztrálták. Katolikus, református, unitárius magyarok ezreit próbálták fenyegetésekkel rávenni, s nem mindig eredménytelenül, hogy térjenek át valamelyik román vallásra. Erre a célra a névelmezés eszközét is igénybe vették; akiknek román hangzású neve volt, csak román egyház tagja lehetett. (Analog rendelkezés volt, hogy idegen nevű gyerek nem iratkozhatott magyar nyelvű iskolába.) Az áttérések kényszer-jellegét nyugati protestáns vizsgálóbizottságok is ismételt megállapították, de hiába tiltakoztak, a gyakorlatot megszüntetni nem tudták.

Aki egyszer bekerült valamelyik román egyház anyakönyvébe, a beolvadás kényszerpályáján találta magát, s visszafordulnia nem volt könnyű. Ezt igazolták az úgynevezett rítusváltás körüli viták is. Nagyon rövidre fogva, a román egyházi és világi hatóságok évekig meg tudták akadályozni, hogy ha egyszer egy latin katolikus személy keleti rítusú, vagyis román egyház tagja lett, meggondolja magát és visszatérjen régi egyházába. Vatikáni körök, magasabb szempontokra hivatkozva, messzemenően támogatták a román álláspontot.³

A nyolcvanas években román kormánykörök a vallási asszimilációnak egy különleges formájával kísérleteztek. Az Erdélybe települt román katolikusoknak és a betiltott görög katolikus egyház tagjainak azt tanácsolták, hogy forduljanak a magyar egyházhoz, s kérjék meg a magyar papokat, osszák meg velük templomaikat. Hozzáfüzték, hogy a magyar katolikusok jó része amúgy is román származású. Egy beszámoló szerint sok görög katolikus valóban elhitte, hogy ez a legegyszerűbb út szabad vallásgyakorlatuk visszaszerzéséhez. De „könnyű átlátni - folytatódik a beszámoló -, hogy nem egyébről volt szó, mint az erdélyi katolikus egyház elrománosításáról... Ha a kitűzött célokat sikerülne elérni, alapjaiban megrendülne a katolikus magyarok közösségének kohéziója és szabad teret nyitna a politikai kényszer-asszimiláció számára”.⁴ A görög katolikus egyház felszabadulásával az elgondolás elvesztette időszerűségét.

Csehszlovákiában és Jugoszláviában is folytak asszimilációs kísérletek egyházi lepel alatt, de kisebb méretűek voltak. Említést érdemel egy szlovákiai epizód. 1946-ban, a magyarüldözések csúcspontján, a református egyház szervezőbizottságának irodavezetője, aki már szlovák volt, körlevélben fordult magyar paptestvéreihez. Rosszallását fejezte ki, hogy sokan közülük még mindig remélik, a kitelepítések nem valósulnak meg. Felvilágosította őket, hogy ez téves felfogás, s a majdan visszamaradó lelkészeknek egyetlen lehetőségük lesz: rálépni az elszlovákosodás útjára, „abban a tudatban, hogy a következő nemzedékek elvesznek a magyar nemzet számára és a szlovák nemzetet fogják erősíteni...” Az egyházban is csak olyan magyarok maradhatnak majd, „akik azt akarják, hogy gyermekeik már mint szlovákok nőjenek fel...” Az átmeneti időt 10-15 évre becsülte, s ennek az időszaknak az áthidalásához kérte a magyar papság megértését, sőt segítségét is.⁵

Pápák és püspökök

A modern kisebbségvédelem előfutárai a nemzeti kisebbségek vallásszabadságát biztosító szerződések voltak. A vallás szabad gyakorlása a nemzeti értékek ápolását is magába foglalta. A nemzeti gondolat győzelmével és a szekularizáció terjedésével a sorrend megfordult: a kiindulópont a nemzetiségi jogegyenlőség lett, s ennek lényeges feltételei közé iktatódott be a vallás szabad gyakorlata. Az 1919. évi kisebbségi szerződések úgy rendelkeztek, hogy egy ország lakói bármelyik vallást szabadon gyakorolhatják, s hogy a vallási élet szférájába az állam nem avatkozhat be. Eszerint például az istentiszteletek és az egyházi adminisztráció nyelvét mindegyik vallásfelekezet szabadon állapíthatja meg. A Romániával kötött kisebbségi szerződés 11. cikkelye külön is biztosította az erdélyi székelyek és szászok számára „egyházi és iskolai kérdésekben” a helyi autonómiát.

Az utódállamok átvették ugyan a kisebbségi szerződések rendelkezéseit, de nem mindig tartották be azokat. Ezzel többé-kevésbé számolni kellett. Sokkal váratlanabban hatott, hogy a többségi egyházak is nemegyszer megsértették a kisebbségvédelem princípiumait, mégpedig a saját vallásukhoz tartozó kisebbségi csoportok viszonylatában is.

Az elmúlt évtizedekben számtalanszor elhangzott a kérdés és ma, a visszaszerzett szabadság kezdetén se vesztette el időszerűségét: miért támogatnak keresztény egyházi vezetők nacionalista törekvéseket; miért engedik meg papjaiknak, híveiknek a velük együtt élő nemzeti kisebbségek elnyomását, ahelyett, hogy krisztusi küldetésüknek megfelelően elől

járnának minden ember jogainak védelmében, a gyengébbek megsegítésében, az ellentétek leszerelésében? A kérdések ugyan mindegyik egyházhoz szóltak és szólnak, de elsősorban mégis a szellemében, tanításában, szervezeti felépítésében leginkább nemzetek feletti katolikus egyház központja, a Vatikán felé irányulnak. A tanácsstalanok, tájékozatlanok hiányolják az egyház álláspontjának világos kifejtését, kellő hangsúlyozását, a súlyos tévelygések és visszaélések nyílt elítélését. Úgy hiszik, a világos beszédnek megnyugtató, felszabadító hatása lenne, és előmozdítaná az emberek, nemzetek közti megbékélést.

Az apologéták, akik a kritikus kérdések hallatára a Vatikán védelmére kelnek, nem szűkölködnek érvekben. Figyelmeztetnek a katolikus vallás néhány hittételére, amelyek más vallásoktól sem idegenek: minden ember Isten teremtménye; a katolikus egyház nem tesz, nem tehet nemzeti alapon különbséget ember és ember közt; az egyház követeli a nemzeti értékek tiszteletét és ápolását, feltéve, hogy a kultusz nem csap át önimádatba, mások - egyének és nemzetek értékeinek, jogainak, szabadságának elnyomásába; a helyesen felfogott nemzeti és vallási érdekek nem zárják ki, hanem kiegészítik egymást, s együttműködésre is léphetnek közös értékek védelmében. Mindebből következik - hangzik az érvelés -, hogy az egyház elítéli az erőszakos nemzeti asszimiláció minden formáját, támogatja a nemzeti kisebbségek jogát kulturális értékeik, anyanyelvük, nemzeti identitástudatuk megőrzésére és fejlesztésére. A helyes kisebbségpolitika irányelveit nem kell felfedezni, mert benne vannak a Bibliában:

„Ami magadnak nem szeretnél, azt másnak sem tedd” (Tóbiás, 4, 15).

„Ami akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük” (Máté, 7, 12).

„Úgy bánjatok az emberekkel, ahogy akarjátok, hogy veletek is bánjanak” (Lukács, 6, 31).

A hittételeket Róma a középkortól kezdve fokozatosan felbontotta gyakorlati tanácsokra, intelmekre. Az egyháztörténészek elmondják, hogy az egyház a kereszténység terjesztését összekötötte az idegen népek nyelvének, kultúrájának ápolásával. A IV lateráni zsinat (1215) úgy rendelkezett, hogy vegyes nemzetiségű területekre csak olyan papok menjenek, akik a helyi nyelveken tudják végezni a lelkipásztori munkát. A reformáció nemzeti nyelvű bibliafordításával, hitvitázó irataival, s általában a nemzeti nyelv felértékelésével a katolikus egyház ilyen irányú tevékenységének is új lendületet adott.

A példákat folytatni lehet. A pápák a tengerentúli missziók papjainak lelkére kötötték, hogy a vezetést mielőbb adják át azoknak, akik „ugyanahhoz a nemzethez tartoznak”. Az európai kivándorló csoportokat rendszerint papok is elkísérték, hogy az új hazában anyanyelvi lelki gondozásban részesülhessenek. A század elejétől kezdve a nemzetiségi küzdelmek, majd a két világháború kirobbanása a kisebbségi kérdéskomplexumra is felhívták a pápák figyelmét. A katolikus egyházhoz tartozó nemzeti kisebbségek védelméről a Vatikánnak az érdekelt államokkal kötött konkordátumai és egyéb egyezményei konkrét rendelkezéseket tartalmaztak. A tárgyalásoknál a vatikáni diplomáciát az a szempont vezette, hogy a kisebbségeknek joguk van anyanyelvük használatához a lelkigondozásban, a hitoktatásban, a katolikus egyesületi életben, s hogy a püspökök feladata gondoskodni a megállapodások betartásáról.

Nyugtalan, viharos korszakokban a pápák külön is kérték a világi hatalmak vezetőit, hogy ne hanyagolják el a nemzeti kisebbségek ügyét, tartsák tiszteletben jogaikat. A második világháború elején feltűnést keltett XII. Pius karácsonyi szózatának néhány mondata. Az igazságos és tartós béke öt feltétele közt másodikként a nemzeti kisebbségek jogainak tiszteletét említette: „Az erkölcsi elvekre épített új rendben nincs helye a nemzeti kisebbségek elnyomásának; sem kulturális és nyelvi sajátosságaik nyílt vagy csalárd elnyomásának; sem gazdasági tehetségük akadályozásának és megszorításának; sem pedig természetes szaporodásuk korlátozásának vagy megszüntetésének. Minél következetesebben tiszteli egy

állam megfelelő szerve a kisebbségek jogait, annál biztosabban és hatásosabban megkövetelheti tagjaitól a többi polgárokéval közös polgári köteleességek teljesítését.”⁶

Kisebbségi szempontból is korszakalkotó döntése volt a II. Vatikáni Zsinatnak, hogy a nemzeti nyelvnek majdnem kizárólagos jelenlétet biztosított az egyházi szertartásokban. Újabban II. János Pál pápa ismételten és nyomatékosan figyelmeztetett a nemzeti értékek kölcsönös tiszteletére, mint a nemzetek közötti béke egyik feltételére. Az 1989. évi Béke Világnapja alkalmából kibocsátott újévi üzenetét teljes egészében a kisebbségi kérdésnek szentelte, s a nemzeti kisebbségek gondjait is befoglalta.

A pápa abból indult ki, hogy „napjainkban majdnem minden társadalomban léteznek kisebbségi csoportok”. Különbözőségeik ellenére is valamennyien az állam, a társadalom védelmére szorulnak, mert magukra hagyva nem tudják megőrizni identitásukat és biztosítani jogaikat. Jogaikat az emberi nem közös isteni eredetéből, az emberi méltóság tanából és az általános emberi jogokból vezette le. Részletesebben foglalkozott a kisebbségi csoportok három alapjogával: a létükhöz való joggal, saját kultúrájuk megőrzésének és fejlesztésének, valamint a vallás szabad gyakorlatának jogával. Megjegyezte azonban, hogy a kisebbségeknek a jogok mellett kötelességeik is vannak: mint minden állampolgárnak, nekik is együtt kell működniük a társadalommal a közjó megőrzése és fejlesztése érdekében. II. János Pál nem utasította el az autonómiatörekvéseket, de hozzátette, hogy a megoldás útja csak a békés tárgyalás és dialógus lehet, semmi esetre sem az erőszak és terror. Végül az egyház tagjaihoz fordult, kérve őket, hogy tartózkodjanak a kisebbségeket sújtó megkülönböztetésektől, mert „a keresztény ember nem támogathat tudatosan olyan struktúrákat és magatartásokat, amelyek igazságtalanul megosztanak egyéneket és csoportokat”.

Nincs tehát hiány pápai megnyilatkozásokban. Ha a gyakorlat mégsem felel meg mindig a magasztos elveknek, annak több más oka lehet.

A pápai üzenetek, intelmek nemegyszer csak áttételesen, logikai levezetésekkel alkalmazhatók a mai nemzeti kisebbségek konkrét helyzetére. Nem egyenes az összefüggés például a kivándorlók anyanyelvi lelki gondozása és a történelmi kisebbségek egyházi nyelvhasználatának védelme közt. Vannak egyházi dokumentumok, amelyek a nemzeti kérdéssel foglalkoznak, de kerülnek a nemzeti kisebbségek megnevezését. II. János Pál 1989. újévi üzenetének olvasása közben is kétségek merülhetnek fel, milyen mértékben vonatkoztathatók megállapításai a Közép-Európában létező nemzeti kisebbségekre. A kétségek alaptalanok, de félreértésekhez vezethetnek.

Hiányérzetet kelt, hogy a pápák a nemzeti-nemzetiségi kérdést érintő üzeneteikkel elsősorban a világi hatalmak vezetőihez fordulnak, s nem intéznek hasonló üzeneteket közvetlenül a nemzetiségi területek püspökeihez, papjaihoz és híveihez. Holott, mint a tapasztalat bizonyítja, a nemzetiségi béke egyik kulcsa az egyház pásztoraik kezében van. Egyes kisebbségek kifejezetten az egyháztól várják a kezdeményező lépéseket a nemzetiségi feszültségek feloldása felé, remélve, hogy példaadása az államot is lépéskényszerbe hozza. S éppen ezért elkeserednek, ha mindennek az ellenkezője történik. A csalódás lelki következményeit már a két háború közt leírta egy kiváló német egyházi kutató: „...már a látszata is annak, hogy egy püspök vagy lekipásztor szívesebben tart a többség hatalmasaival, mint a gyenge kisebbségekkel, bizalmi válságot okozhat. Minél szorosabban ragaszkodik egy népcsoport egyházához, annál kevésbé érti meg, hogy egy lekipásztornak kedvesebb lehet egy erőszakkal vagy mesterkedésekkel elnemzetietlenítő kormány kegye, mint híveinek lelki nyugalma.”⁷

Ellenérvként felhozható, hogy a pápáknak, a vatikáni diplomataknak az egyház egyetemes érdekeit kell képviselniük, és nem merülhetnek el a részletekben, nem védelmezhetnek részérdekeket a többség rovására. A kisebbségvédelem gyakorlati feladatait

a konkordátumoknak és más kétoldalú megállapodásoknak kell megfogalmazniuk, ugyancsak az egyház egyetemes érdekeinek figyelembevételével.

Magyar megítélés szerint azonban a vatikáni diplomácia nem mindig kezelte a kisebbségi problémákat megfelelő tárgyilagossággal. Csehszlovákiában, miután a kezdeti éles egyházellenes kurzus megenyhült, a Vatikán a további enyhülés érdekében nem szívesen feszegette a kényes kérdéseket. Konkordátum helyett csak egy *Modus Vivendi*-nek nevezett megállapodás jött létre, amely főleg vagyoni jogi és egyházkormányzati ellentétekkel foglalkozott, s nem tért ki a kisebbségekre. Romániában „a görög katolikus románok azt a reménységet keltették [a Vatikánban], hogy a román ortodoxok át fognak térni a római katolikus vallásra”. Szakértők szerint ez volt az oka, hogy a Vatikán az 1927. évi konkordátumban több engedményt tett a román kormánynak, mint amennyi kívánatos lett volna; hogy hozzájárult a bukaresti érsekség „felépítéséhez”; s hogy a rítusváltás vitában jó ideig a román álláspontot védelmezte.⁸ Az áttérési ígéretek közül természetesen semmi sem lett. A jugoszláv konkordátum ratifikálását a szerb pravoszláv egyház akadályozta meg, pedig a Vatikán ebben a szerződésben is jelentős engedményeket tett.

Konkordátumokkal vagy konkordátumok nélkül, az egyház kisebbségpolitikai tanításának átültetése a valóságba mindenképpen a helyi püspökök feladata. Ők ismerik az egyházmegyei életviszonyait és irányítják széles jogkörrel a pasztorációs munkát. A papoknak nemcsak előjárói, hanem atyai jóbarátai is; együttesen felelősek a hívek lelki jólétéért és belső békéjéért. Ez a felelősség megkívánja tőlük, hogy nemzetiségi téren is ügyeljenek az egyház elveinek betartására.

A közvetlen kapcsolat a helyi viszonyokkal, emberekkel nagy erő, de veszélyeket is rejteget: a távlatok elvesztéséhez; provinciális szempontok túltengéséhez, az állammal való összefonódásokhoz vezethet. A kényes nemzetiségi ellentétek leszerelése azonban sokoldalú tájékozottságot, felkészültséget kíván. Vegyes lakosságú egyházmegyék főpásztorainak független tanácsadókra, szakirodalomra s tisztító vitákra lenne szükségük, de mindez ma hiánycikk. Időnként egyházi oldalon is elismerik, hogy az egyháznak megvan ugyan a világos álláspontja a nemzetiségi-kisebbségi kérdésben, de az egyházmegyei szintig lenyúló gyakorlati tanítás nincs kidolgozva. A két háború közt voltak tudományos igényű egyházi műhelyek, amelyek ezzel a feladattal birkóztak. 1945 óta azonban akadozik a munka, s mind a többségi, mind a kisebbségi egyházaknál gondot okoz a szakértői utánpótlás.

Nem csak sérelmek

A „panaszlista” után hangsúlyozni kell, hogy nem minden magyar vallási veszteség kisebbségi sérelem, s hogy a kisebbségi egyházak, vallási közösségek életét nem lehet mindig csak a sérelmek oldaláról nézni.

Az iparosítás és állandó kísérlője, a társadalmi mobilitás a nemzeti kisebbségek belső életét is felkavarta. Kívülről idegenek vándorolnak be, a feleslegessé vált helyi munkaerő eltávozik. Egyes kormányok, nem mindig tiszta szándékkal, gyorsítják is a jövés-menést. Az állandó mozgás az egyes etnikumokban a régi és az új népesség keveredéséhez, gyakori vegyesházasságokhoz vezet, s többek közt megváltoztatja az egyházak nemzetiségi összetételét. Kisebbségi területeken a többségi egyházak rendszerint nyernek, a kisebbségiek vesztenek a változásokon. A közelmúlt vallásellenes intézkedései is növelték a veszteségeket. Védtelen kisebbségi emberek hajlamosabbak voltak megszakítani egyházi kapcsolataikat, visszatartani gyerekeiket a hitoktatástól, mint az államnemzet tagjai. Ilyen helyzetekből adódó veszteségeket nem lehet mint kisebbségi sérelmeket a többségi egyházak számlájára írni.

A nemzetiségi együttélés nem vezet szükségszerűen feszült, sérelmes helyzetekhez. Voltak és vannak vegyes lakosságú vidékek, ahol különböző nemzetek és nemzetiségek tagjai

a templomokban is békésen megférnek egymás mellett. Ahol azonban *nagy* az idegen bevándorlás, és a betelepülők honfoglalóknak érzik magukat, könnyen kiválthatják a helybeliek ellenszenvét. A fogyó és a gyarapodó közösségek további kapcsolatainak minősége nagymértékben a lelkipásztorok magatartásán, diplomáciai ügyességén múlik. Megértéssel, tapintattal, szükség esetén határozott kiállással el tudják hárítani a nemzetiségi sérelmeket termelő konfliktusokat. De a lelkészeknek is szükségük van püspökeik támogatására. A kör tehát visszavezet a püspökökhöz.

A többségi és kisebbségi vallási csoportok nem könnyű együttélésének értéktermelő hatása is lehet, feltéve, hogy mindkét fél zavartalanul ápolhatja saját nemzeti identitását. A találkozások sokfélesége, különböző kultúrák kisugárzása, mások értékeinek megismerése és érdekeinek tisztelete nyitottságra, gondolkodásbeli frissességre, a nemes verseny vállalására és önfegyelemre nevel. Nélkülözhetetlen tulajdonságok a modern, *pluralisztikus* világban.

Egyes kisebbségi vallási sérelmek előidézéséhez, mint más sérelmekéhez is, régi magyar hibák, mulasztások is hozzájárultak. A történeti Magyarországon a nemzeti kisebbségeket vallási sérelmek is érték, s a második világháború alatt *visszaszerzett területeken* egyes sérelmek *sajátos módon* megismétlődtek. Az uralkodó nemzetekké előlépett kisebbségek *a múlt sebeiért újra és újra* fizetni akartak. Meg lehet érteni a szlovákokat *például, hogy felszabadulásuk után* szlovák püspököket követeltek a maguk számára. De súlyosan hibáztak, amikor nem tették lehetővé, hogy a magyar kisebbségnek is saját főpásztorai legyenek. A történelmi tévedések megismétlése zsákutcába vezet, és feleslegesen szítja *a nemzetiségi ellentéteket*.

Jegyzetelt

- 1 A továbbiakban idézett adatok forrásai: *A vallásszabadság helyzete a szocialista országokban*. A Magyar Egyházi Tájékoztató különkiadása. Königstein, 1985; *Szlovákiai jelentés a magyar kisebbség állapotáról*. Magyar füzetek, Párizs, 1982; Joó Rudolf (szerk.): *Report on the Situation of the Hungarian Minority in Rumania*. Budapest, 1988; *La situation de la minorité nationale hongroise de Roumanie*. Budapest, 1989; *Hatodik Síp* (Budapest) 1989/2, 1990/1; *Katolikus Szemle* (Róma) 1989/1, 1990/1, 2, 4; *Magyarságkutatás* (Budapest) 1989. *CTK Dokumentáció*, 1991/32. (az 1991. évi csehszlovákiai népszámlálásra vonatkozólag).
- 2 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867-1940)*. Bern, 1989. 382.
- 3 Uo. 390-407.
- 4 *La situation de la minorité hongroise...* i. m. 34.
- 5 Szabó Antal: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története.*, Kézirat 1987. Magyarságkutató Intézet Archívuma 32-38.
- 6 A katolikus egyház tanításának történelmi fejlődéséről rövid áttekintést nyújt: Pfeiffer Miklós: *A Katolikus Egyház és a hazai nemzetiségek*. Kecskemét, 1942.
- 7 Grentrop, Theodor: *Religion und Muttersprache*. Münster, 1932. 36.
- 8 Bíró: i. m. 374-375; Erdélyi Csaba: *A katolikus egyház Romániában*, *Katolikus Szemle* (Róma), 1990. 4.; Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. (Aurora könyvek) München, 1975.

ANDRÁS, KÁROLY

Facts and problems about the religious life of the Hungarian national minorities

Relying on the meagre and often contradictory data available on the churches of Hungarian minorities living in Czechoslovakia, Rumania, Yugoslavia and in the Soviet Union, the author attempts to determine the ethnic composition of the respective flocks of the Roman Catholic, Greek Catholic and the Protestant churches, then, to analyze the status differences between the individual denominations. The author places a strong stress upon the role these churches play in fostering the identity of national minorities and in counterbalancing the

assimilation tendencies. He points out that these religious communities also play an irreplaceable role in the life of the Hungarian diaspora in West-Europe and overseas.

Various methods of state intervention, adverse political line toward national minorities in those countries, and so many ways of preventing their self-organization alongside the state control of their priests are identified as the most serious problems.

The concluding part of the study examines the attitude of the Holy See and the clerical hierarchy of the Roman Catholic Church - as the majority denomination of East-Central Europe - which often seemed to be insensitive to the minority problems and evaluates the signs of a renewal in the church life.

JAMES NIESSEN

Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón

Adalék Jászi Oszkár asszimiláció-elméletéhez

Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című 1912-ben írt munkájában a kisebbségeknek-az iparilag egységes társadalomban, szabad kulturális és gazdasági versenyen keresztül történő - békés beolvadását tartotta a magyarországi nemzetiségi probléma kívánatos megoldásának.¹ Ezzel a nézőponttal a nemzeti kisebbségek vezetői aligha érthettek egyet. Ez a tanulmány Jászi 1912. évi asszimiláció-elméletét vizsgálja a 19. század végi erdélyi és kelet-magyarországi két felekezetben megjelenő nemzeti-szeparatista mozgalomra összpontosítva.

Az erdélyi vallási és nemzetiségi mozgalmak hatására 1887-ben az erdélyi szász lutheránus szuperintendenciából húszezer magyar lutheránust tömörítő tizenhat parókia kivált, majd 1912-ben létrehozták a magyarországi görög katolikusok (unitus, bizánci rítusú katolikus) hajdúdorogi egyházmegyéjét, amely 163 parókiából állt, és 217 640 hívőt tömörített. Ennek egyhatod része Erdélyből, öthatod része pedig kárpátukrán (rutén)² és román egyházmegyéből származott. Ezek az események két szempontból jelentősek: először azért, mert a nemzetiségi küzdelmek olyan összefüggését jelentik, amelyet a szakirodalom ritkán tárgyal. A kortárs külföldi megfigyelők és történészek ugyanis a választási rendszert és az iskolaügyet ennél nagyobb érdeklődéssel vizsgálták. Az 1887. és 1912. évi események kiemelkedő jelentőségűek voltak, és a nemzeti polarizálódás növekedését segítették elő. A kisebbségi politikusok tiltakoztak, mert az állam megsértette az egyházi önkormányzatot, és csoportokat szakított ki a kisebbségi nemzetek - különösen a románok - közül. Az állam a magyar nemzetiséget, mint ahogyan ezt a választási rendszerben és az iskolai törvényhozásban is tette, a kisebbségekkel szemben előnyben részesítette. Másodszor pedig, mert a szeparatista mozgalmak a nemzetiség és politika 19. századi kapcsolatának alapvető összefüggését jelzik: nevezetesen ahogy a nacionalizmus növekedésével csökkent a vallási hovatartozás jelentősége, úgy szűnt meg a falu elszigeteltsége a világi, írott kultúrától.

A nemzeti tudat hosszú folyamat révén hatotta át az egy nyelvet beszélő társadalmat, de a 19. századi nyelvhasználatban a nemzetiség fogalma megegyezett az adott nemzeti nyelvet beszélők csoportjával.³ Ha mennyiségileg akarjuk vizsgálni ezeket a nemzetiségi csoportokat, akkor a hivatalos statisztikákra támaszkodhatunk.⁴ A nyelv a legegyszerűbb, bár elismerten nem tökéletes nemzetiségi mutató. Ennek a mutatónak a fő hiányossága, hogy semmit nem közöl a többnyelvűségről és a politikai szimpátiáról. A nyelvhasználat objektív jellegzetesség, a nemzetiségi érzés pedig szubjektív sajátosság. A felmérést végző személy előítélete szintén befolyásoló tényező. Ennek ellenére a statisztikáknál jobb általános adatbázissal nem rendelkezünk.

Magyarországon, különösen Erdélyben a nemzetté válás egyik fő színterét a vallási szervezetek jelentették. 1890-ben Magyarországon az elemi iskolák 82 %-át, 1912-ben és 1913-ban 71 %-át, 1906-ban a középiskolák 69 %-át az egyházak irányították.⁵ Az egyházi iskolák valamennyi nemzetiség, de különösen a nemzeti kisebbségek számára voltak fontosak. Ezek az iskolák ugyanis a magyar népiskolák alternatívájaként jelentek meg. Az iskolaigazgatók, írók mellett a lelkészek között is akadtak olyan gondolkodók, akikre a nemzetiségi politikusok támaszkodhattak.⁶

John A. Armstrong a modern kort megelőző társadalmakban a vallási szervezetek meghatározó szerepét hangsúlyozta, amelyek a vallási mítoszok segítségével a népesség etnikai öntudatának kialakulásához járultak hozzá.⁷ Ez a szerep tovább finomodott, és az oktatás szélesedésével és a polgárság tudatosodásával kiterjedtté vált. A nemzetiségek vallási

hovatartozása az erdélyi vallások nemzeti jellegét is erősítette. (Lásd 1. sz. táblázat.) Az 1890-es népszámlálási adatok szerint a történeti Magyarországon az egyházak többsége nemzetiségileg heterogén volt; Erdélyre ez nem vonatkozott. Ott a római katolikus egyház magyar, a lutheránus egyház szász, a görög katolikus és ortodox egyház pedig román volt. 1854-ben és 1864-ben az osztrák törvényhozás és az egyházjog kifejezetten román nemzeti intézményként ismerte el a két utóbb említett egyházat. 1867 után az egyházak önállóságát a magyar parlament törvénybe iktatta.

1867 után a dualizmus kori magyar állam - korlátozva a nemzeti kisebbségek politikai lehetőségeit, és hangsúlyozva az állami népoktatás magyar jellegét - a kultúrának a korszakra jellemző elvilágiasodása és szekularizációja ellenére növelte a kisebbségek egyház iránti bizalmát a nemzeti identitás kialakításában. A kiegyezés után a románok és a szászok elveszítették a közigazgatásban korábban megszerzett pozícióikat. Néhány évvel később a *szász vidék* (Fundus Regius, Királyföld) önállóságát megszüntették. A hátrányos választási rendszer, amely miatt a kisebbségi elit elveszítette befolyását az államapparátusban, sokak szemében megkérdőjelezte annak értelmét, hogy részt vegyenek a magyar parlament munkájában. Az alternatívát jelentő nemzeti közösségek kialakulásában tehát az egyházak vezető szerepet játszottak. Féltve őrizték adminisztratív önállóságukat, és megtartani, illetve erősíteni igyekeztek az egyházközségeikben és iskoláikban használt nemzeti nyelvüket. Az iskolák annak ellenére, hogy az állam időnként fellépett az ott folyó „nemzeti agitáció” ellen, különösen fontosak voltak a nyelvismeret és a nemzeti öntudat terjesztésében. Az uralkodó felekezet iskoláitól és az adott egyház többségi nemzetiségének kultúrájától a nemzeti kisebbségek elidegenedése azért is növekedett, mert nem értették az oktatók, valamint az istentiszteleteket celebráló lelkészek szavait. A latin liturgia ellenére például a német nemzetiségű római katolikusok kifogásolták, hogy egyházukban a magyar papok vannak túlsúlyban. A „Los-von-Rom” pángermán mozgalom magyar területen kevésbé volt fontos, mint az osztrák tartományokban. Mégis - politikai okokból - körülbelül 100 német nemzetiségű katolikus (Nagyszebenből és Brassóból) változtatta vallását lutheránusra a 20. század első éveiben.⁸ Ennél is nagyobb politikai és társadalmi jelentősége volt annak a két mozgalomnak, amely az erdélyi lutheránus és görög katolikus vallásúaknál a magyar nemzetiséget védelmezte.

1. táblázat

A magyarországi egyházak nemzetiség szerinti megoszlása

1890	Magyarország		Erdély	
		%		%
Római katolikusok	7 239 212		295 763	
Magyarok	4 164 636	57,5	264 403	89,4
Németek	1 325 489	18,3	16 673	5,6
Szlovákok	1 328 077	18,3	3 601	1,2
Lutheránusok	1 180 489		209 383	88,6
Németek	401 683	34,0	185 445	10,0
Magyarok	309 770	26,2	20 972	
Szlovákok	444 557	37,7	121	0,06
Reformátusok	2 212 663		379 576	
Magyarok	2 166 061	97,9	369 375	97,3
Unitáriusok	61 617		59 346	
Magyarok	60 587	98,3	58 499	98,6
Zsidók	707 472		47 583	
Magyarok	451 209	63,8	28 298	59,8
Németek	233 488	33,0	15 082	31,7
Görög katolikusok	1 655 600		744 781	
Románok	970 440	58,6	706 135	94,8
Ruténok	375 261	22,7	324	0,04
Magyarok	179 330	10,8	14 295	1,9

Ortodoxok	2 064 715		703 227	
Románok	1 603 713	77,7	679 718	96,7
Szerbek	410 309	19,9	22	0,0033
Magyarok	19 056	0,9	8 033	1,1

1. táblázat

Nemzetiségek Magyarországon

	Magyarország		Erdély	
		%		%
Magyarok	7 356 874	48,6	756 220	31,3
Románok	2 589 066	17,1	1 394 601	57,1
Németek	1 988 589	13,1	219 263	9,0
Ruszinok	379 782	2,5	414	0,02

Forrás: Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, 1902. 1072-73.

Ez az összeállítás az 1890. évi hivatalos népszámláláson alapul, és az egyetlen ilyen típusú keresztábra az adott évre vonatkozóan.

1870-ben a délkelet-erdélyi Barcaságban - Brassó városát is beleértve - 11 helységben közel 16 ezer csángó-magyar lutheránus élt. A *szász vidék* öt községében további 4 ezer magyar lutheránus. A magyarok ezekre a területekre a középkorban telepedtek le, és a reformáció során váltak lutheránussá. A magyar népesség zömétől elszigetelten éltek, és nem váltak reformátussá abban az időben.⁹

A 19. századi nemzeti öntudatosodás a csángó falvak lutheránus papságát is magával ragadta. Panaszkodtak, mert mint káplánok a brassói lutheránus lelkésztől függtek, mert alacsony volt a fizetésük, valamint azért, mert kizárták őket az esperesek és püspökök választásából. Nehezményezték azt is, hogy a szász egyháztanács ellenőrzést gyakorolt a csángó lelkészek megválasztása fölött. Először 1844-ben követelték a szász egyháztól való elkülönülést. Követelésüket elutasították, azonban sérelmeik nagyobb részét 1862-ben orvosolták. Ez idő óta a csángó lelkészek egyenlő jogokat élveztek a lutheránus gyűlésekben és a konzisztóriumba történő beválasztás esetén is.¹⁰

Ez azonban nem jelentette a gondok megoldását. A csángó közösségek rokonszenveztek a magyar nemzeti mozgalom világi céljaival. Az 1862/63-as helyi választásokon összeütközésbe kerültek az ausztrófil egyházi vezetőséggel.¹¹ Orbán Balázs - habár felismerte, hogy a csángók egyházi jogállása az 1860-as években jelentős javuláson ment keresztül - felélesztette azt az óhajt, hogy mint nemzeti intézmény, egy különálló erdélyi magyar lutheránus püspökség jöjjön Létre. Ez azt jelentette, hogy kulturális fejlődésük érdekében a közösségek teljes szabadságban és a magyar állam aktív támogatásában részesüljenek a jövőben.¹² Az egyházi elkülönülés igénye újraéledt, amikor a két magyar jelölt a brassói konzisztóriumba történő 1873-as újraválasztáskor vereséget szenvedett. A két jelöltet azzal gyanúsították, hogy egyházközségi adatokat szolgáltatottak Orbán Baláznak, amelyeket ő még abban az évben megjelent vitatott munkájában fel is használt.¹³ A következő évben az egyházközségek hivatalosan kérték a kormánytól, hogy csatolja őket egy másik egyházkerülethez.¹⁴

A magyar hatóságok azzal vádolták a szász egyházakat, hogy a magyarokat megfosztják nemzetiségüktől, és védtek a közösségek jogát, hogy a (szűkebb) magyarországi hittestvéreikhez csatlakozhassanak, míg a szászok tiltakoztak egyházuk önállóságának megsértése miatt. Néhány községben a szeparáció vágya gyengébb volt, mint másutt, majd tovább gyengült Teutsch püspök 1879. évi látogatása idején, amikor a püspök magyarul

tartott istentiszteletet és nyilvános megbeszéléseket. Az elszakadás ügye akkor jutott holtpontra, amikor a konzisztórium megtagadta az egyházi alapokból való pénztárat az azon községeknek, amelyek ki akartak válni. Mégis 1883-ban a kormány megállapította: nincs akadálya a kívánt szeparációnak, 1886-87-ben pedig jóváhagyták 16 egyházközségnek a Tisza-vidéki magyar lutheránus egyházhoz történő csatlakozását. Az állam az egyházi vagyon egy részét a kivált közösségeknek adományozta, míg a tiszai kerület más erdélyi közösségeket igyekezett bekebelezni. 1891-93-ban magyar ügynökök helyi agitációt végeztek, hogy más észak-erdélyi lutheránus közösségek is kiváljanak. Ezekben közel 2000 magyar hívő élt. Sem ez, sem a szászoknak az új, országos szervezésű lutheránus egyházi szervezetbe történő tervezett beolvasztása nem járt sikerrel, sőt a kísérletek elmérgesítették a viszonyt a testvéri lutheránus egyházak között.¹⁵ A 16 magyar község átadását követően a németek aránya az erdélyi lutheránus egyházkerületben 89 %-ról 97 %-ra nőtt. A Szász vidék adminisztratív önállóságát 1876-ban megszüntették, ennek következtében a szászok egyházának politikai jelentősége megnövekedett. Az Erdélyben és a vilmosi Német Birodalomban élő szászok összetartozása volt a fő témája az 1883-ban Nagyszebenben összehívott Luther-emlékülésnek. A négy évvel később törvénybe iktatott szeparáció még inkább erősítette ezt a tendenciát.¹⁶

A magyar görög katolikus közösségek eredete, történelme és nemzetisége még vitatottabb. A 19. században meghatározó magyar álláspont szerint a fenti csoportok magja azoktól a magyaroktól származott, akik a 9. században a keleti kereszténységet felvették. Mások ezeket a csoportokat az északkelet-magyarországi katolikusoktól származtatják, akik akkor csatlakoztak az ortodox parókiához, amikor a reformáció idején a katolikus papok távoztak. A 17. század második felében az egyházi egyesülések, a rutén és román egyházi uniók szintén magukba foglalták e csoportokat. A pápai bullák nem korlátozták ezeket az egyházmegyéket a fenti két nemzetiségre, így lehetséges, hogy sok közülük magyar volt.¹⁷

Egy másik elmélet tagadta, hogy a középkorban nagy számban léteztek ortodox vallású magyarok, és azt hangoztatta, hogy Északkelet-Magyarország görög katolikusai az ortodox vallású ruténektől, szerbektől és románoktól származtak, akiknek a 17. századi polgári küzdelmekben megnyilvánuló patriotizmusa a magyar egyházközségekhez és kultúrához közelítette őket. 1900 után a magyar görög katolikus püspökség megteremtéséért küzdő mozgalom vezetője, Szabó Jenő úgy nevezte e terület rutén görög katolikus hazafiai, mint „Rákóczi-nemzetének” fiait, mivel ők saját magukat a Rákócziért harcoló, elszegényedett kuruc felkelők leszármazottainak tekintették. A nemzeti kisebbségek zömének véleménye megegyezett a Huszadik Század című folyóirat munkatársának, Aradi Viktornak a nézetével, mely szerint a 19. századot megelőzően csak kevés magyar görög katolikus élt.¹⁸

Hivatalos magyar statisztikák szerint a magyar görög katolikusok száma a dualizmus utolsó évtizedeiben gyorsan növekedett.

Míg Magyarország és Erdély összlakosságának száma 32,8 %-kal nőtt, addig a magyar görög katolikusok száma több mint háromszor ilyen gyorsan változott, összesen 117,6 %-kal.¹⁹ Katus László becslése szerint 1880-1910 között 30 000 ruszin és 10 000 román vált magyarrá az ebben az időszakban országos szinten lezajló 800 000 asszimilációból.²⁰ A fenti statisztikák alapján úgy tűnik, hogy ezeknek a nemzetiségeknek az asszimilációs veszteségei jelentősen nagyobbak voltak, mint amennyire Katus László becsülte.²¹

3. táblázat

Görög katolikusok nemzetiség szerinti megoszlása Magyarországon és Erdélyben 1880 és 1910 között

	1880	1890	1900	1910
magyarok	139 849 9,4 %	180 680 10,9 %	246 628 13,4 %	304 318 15,2 %
románok	877 106 58,9 %	970 454 58,5 %	1064 780 57,8 %	1 133 512 56,4 %

ruszinok	339 565	375 266	410 775	456 027
	22,8 %	22,6 %	22,3 %	22,7 %

Forrás: A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. 10. rész. Végeredmények összefoglalása. (Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat 27.) Budapest, 1909. 132-133. Volkszählung in den Ländern der ungarischen heil. Krone im Jahre 1910. 6. Teil. Zusammenfassung der Endergebnisse (Ungarische statistische Mitteilungen. Neue Serie. Bd. 64.) Budapest, 1924. 136-137.

A magyarok százalékos aránya az erdélyi görög katolikusok között messze a nemzeti átlag alatt maradt, és az 1880-as 2 %-ról 1912-re csak 3,4 %-ra nőtt. A Székelyföld négy vármegyéjében a magyarok aránya a görög katolikusok között ennél magasabb volt, viszont ebben az időszakban lényegében változatlan maradt. A magyar görög katolikusok legnagyobb számban az Alföld északi részén (Szabolcs, Szatmár vármegye) és a keleti Felvidéken (Zemplén, Ugocsa vármegye) éltek. Az utóbb említett három megyében a magyarok aránya a görög katolikusok között szinte megduplázódott a 30 év alatt (30 %). Szabolcsban a százalékos arány 82 %-ról 98 %-ra nőtt. A térség több városában is gyorsan növekedett a százalékos arány. 1890-ben csak 14 295 magyar görög katolikus élt Erdélyben, 1910-ben 25 480, a többi Észak-kelet-Magyarországon.²²

A 19. század végén az elmagyarosodás gyorsabban haladt a görög katolikus rutének, mint a románok között. Az 1880-as és 1890-es népszámlálás összevetése alapján a magyarok aránya több keleti megye - Bereg, Máramaros, Szabolcs, Ugocsa, Ung és Zemplén - görög katolikus népességében jelentősen növekedett. Ezek a megyék a görög katolikus rutén egyházmegyék 428 parókiáját foglalták magukba. A tíz év alatt a görög katolikus vallású magyar lakosság 49,6 %-kal nőtt, 63 914 főre, míg a görög katolikus rutének száma csak 10 %-kal, 314 664 főre.²³

A 19. század első felében a rutén értelmiség köreiben jelentős nemzeti mozgalom bontakozott ki. De a kiegyezés után, különösen a rutén klérus felsőbb köreiben és a hivatalnokrétegekben erősödött a magyarbarátság tendenciája..

1890 után a legfontosabb rutén folyóiratok magyarul jelentek meg, és 1874-1913 között azon elemi iskolák száma, ahol rutén nyelven folyt az oktatás, több mint 90 %-kal csökkent. Az összlakosság százalékában a rutén kisebbség gyorsabban nőtt, mint más kisebbségek, - ami a rendkívül lassú városiasodással és a rutének magas születési arányával magyarázható - de lassabban, mint a magyarok.²⁴

A magyar görög katolikusok kisebb erdélyi csoportja főleg a Székelyföldön élt.²⁵ A Székelyföld görög katolikusai között a 19. században a magyarul beszélők aránya szemmel láthatóan növekedett. Ezt a románok letelepedése ellensúlyozta. Az 1760 és 1840 közötti időszakból származó összeírások szerint sok székelyföldi falu vegyes nemzetiségű volt, az ott élő görög katolikusokra mint románokra hivatkoztak. A 19. század végére viszont az említett falvakból jó néhány tisztán magyar nyelvűvé vált.²⁶ A 19. század közepén élő magyar szakírók megkülönböztették a völgyek görög katolikus lakosságát, akik nagyjából magyarul beszéltek, és a hegyvidéken, a román fejedelemségekhez közel élőkét, akik viszont nem beszéltek magyarul.²⁷ Az 1900-as görög katolikus román érsekségi sematizmus szerint a Csík megye nagy részét magában foglaló esperesség 18 894 tagjából 2337 „majdnem teljesen elmagyarosodott”.²⁸ Az 1910-es népszámlálás alapján a görög katolikus és ortodox vallásúak egynegyede Csíkban és háromnegyede Háromszékben magyar nyelvűnek vallotta magát.²⁹ Ez arra mutat, hogy a román görög katolikusok között is volt elmagyarosodás, de az, mint ahogy ezt korábban említettük, lassabban következett be, mint Északkelet-Magyarországon.

Ha valóban volt elmagyarosodás a görög katolikusok között, mivel magyarázható ez? Jászi Oszkár szerint az asszimiláció kialakulásához közös étosz vagy vallási kultúra kell, amely megkönnyíti az átmenetet. Szükséges még egy olyan „magasabb kultúra” vonzása, amely végeredményben az egyén társadalmi előrehaladásában nyújt nagyobb lehetőséget. Hozzáfűzte továbbá, hogy az egyén leggyakrabban akkor asszimilálódik, ha a befogadó

nemzetiség túlsúlyban veszi körül. Jászi szerint az erőltetett asszimiláció kudarcra van ítélve, ha az adott nemzetiségi lakosság már túljutott a nemzeti öntudatra ébredésen, továbbá azt vallotta, hogy a beolvadás spontán, hosszú időt igénylő folyamat, amely ésszerű életmód-válasmódokból következik.³⁰

A görög katolikusok esetében az említett feltételek közül többet is megfigyelhetünk. A magyar római katolikusok és az asszimilálódott görög katolikusok bizonyos mértékig közös vallási kultúrája megkönnyítette az asszimilációt. Az a tény, hogy az egyházvezetés nem magyar volt, csökkentette az erőltetett magyarosítás lehetőségét. Az azonosítható magyar nemzetisége görög katolikus parókiák valóban magyar környezetben voltak, és többségük ma is ott található.³¹ A magyar kultúra társadalmi presztízse ténylegesen előmozdította az elmagyarosodást.

Jászi és az asszimilációval foglalkozó szakírók többsége hangsúlyozta a városi munkaerő agglomerációjának és a városiasodás tendenciájának fontosságát. Az urbanizáció foka minimális volt a rutének és románok között, a magyar nemzetisége görög katolikusok nagyobb része azonban nem volt városlakó. 1910-ben a magyarországi vallási csoportok közül a görög katolikusok népessége volt a legkevésbé urbanizált. Míg Magyarország és Erdély lakosságának 20,4 %-a városokban élt, addig a görög katolikusoknak mindössze 6,2 %-a.³² De ahogy említettük, a statisztikák több városi görög katolikus parókia magyarosodását mutatják.

Egyéb helyi feltételek is közrejátszottak, amelyekről Jászi következtetései nem adnak számot. Először is a hazafias kuruc hagyományt említhetjük, amely Északkelet-Magyarországon igen erős volt. A megyei politikában való részvételük és azonosulásuk a nemesi társadalommal gyakran arra készítette Rákóczi nemzetét, hogy magát magyarnak tekintse.

Az egyes parókiák állami patronálása lehetőséget biztosított a kormánynak arra, hogy az egyházat befolyásolja. Az egyházak támogatása a parókiák anyagi támogatásán kívül a lelkészek kinevezésében is döntő szerepet biztosított. A nagyváradi görög katolikus egyházmegye parókiáinak közel kétharmadát állami vagy kereskedelmi intézmények patronálták, ahol jelentős számban éltek magyar görög katolikusok. Az erdélyi egyházmegyékben támogatott parókiák aránya kevesebb mint 3 % volt, és mindössze egy patronált görög katolikus parókia volt a Székelyföldön.³³ A patronálás azonban nem mindig vezetett elmagyarosodáshoz. A lugosi egyházmegyében a parókiák 43 %-át patronálták, bár ott igen kevés görög katolikus magyar élt.

A római katolikus magyarok vallási szokásai nagymértékben hozzájárultak a görög katolikusok elmagyarosodásához. Északkelet-Magyarországon a görög katolikus papok legtöbbje együtt tanult a római katolikus kispapokkal. (Ez Erdélyben igen ritkán fordult elő.) Később ezek a papok parókiáikban olyan gyakorlatokat vezettek be, amelyek ismeretlenek voltak az ortodox vallásban. Ilyen jellege reformokra használták - pejoratív értelemben - a „latinizáció” kifejezést.³⁴ A Kelet-Magyarországon működő bazilita rend szerzetesei fontos szerepet játszottak a „vallási szinkretizmus” kialakulásában, különösen azért, mert ez a rend az egyik legfontosabb görög katolikus zarándokhely, Máriapócs irányítása alá került. A máriapócsi búcsújáráshely csaknem egyedülálló volt Magyarországon abban, hogy nemcsak különböző nemzetiségek látogattak oda, hanem mindkét szertartást képviselő katolikusok is. Ezek a zarándokok és a világi életben a mindennapi kapcsolat a magyarokkal növelték a világi magyar nyelv iránti vonzódást. Ez először az énekek közös éneklését jelentette, később a prédikációt, végül magát az eucharisztikus liturgiát is befolyásolta.³⁵

A rutének elmagyarosodására egy másik tényező - a románokkal való szembenállás - is hatással volt. A nagyváradi és a szamosújvári román görög katolikus püspökségeket 1777-ben, illetve 1853-ban alapították, 72, illetve 94 parókiát foglaltak magukba, amelyek korábban a munkácsi rutén egyházkerülethez tartoztak.³⁶ A románok között a nemzeti

öntudatosodás előbb kezdődött, mint a ruténekénél, és az új egyházmegyék püspökségei erős védelmezői voltak a román politikai aktivitásnak és az oktatásnak. Az 1860-as években az új szamosújvári egyházmegye káptalanján belül komoly konfliktus fejlődött ki az elkötelezett román Ioan Alexi és a magyarbarát rutén kanonok, Ivan Gulovics között.³⁷ A rivalizálás a románok és a rutének között különösen erős volt a máramarosi parókiák és iskolák felügyeletének a kérdésében.³⁸ Az egyházon belüli román gyámkodás ellensúlyozása végett a rutének gyakran folyamodtak a magyar nyelvű oktatáshoz és a magyarokkal való politikai szövetséghez.

A Székelyföldön a görög katolikusok a lakosságnak kevesebb mint egyötödét tették ki, s ebből következik, hogy koncentrációjuk kisebb volt, mint Északkelet-Magyarországon. 1796-ban és 1821-ben magyar utazók arról számoltak be, hogy a, székelyföldi románok egyre inkább felejtik nyelvüket.³⁹ A parókiák a túlnyomóan magyar lakosságú falvakban szegények és egymástól elszigeteltek voltak, s így gyakran képtelenek voltak iskoláik és papjaik megfelelő anyagi támogatására. Görög katolikus papok által irt több, 1863-ból származó jelentés számol be hasonló körülményekről azokban a falvakban, ahol a század végén a görög katolikusság teljesen elmagyarosodott.⁴⁰ Egy helybeli hivatalnok román nyelvű levélben a következőképpen idézett egy falulakót: „*Mire való nekünk hogy külön olá papot tartsunk ha a képét mű is a pápista papnak pénzrel fizethessük mert már mű ugyis magyarok lettünk s az esperes úr is meg parancsolta, hogy még olá rectort se tartsunk hanem küldjük mű is gyermekeinket a magyar iskolába*”.⁴¹

Egy 1862-ből származó jelentés szintén a magyar környezet hatását illusztrálja. Egy utazó beszámol egy csíkszentdomokosi görög katolikussal folytatott beszélgetéséről. A csíkszentdomokosi ember „valóságos oláh ember”-nek vallotta magát, hiszen a tizedet a szakállas papnak fizette. Hozzáfűzte azonban, hogy végül is székely, „mert engem oláh szóért megüthetnének”.⁴² Ámbár nem követelték meg következetesen a románoktól, hogy a tizedet a saját papjaik helyett a római katolikus papoknak fizessék, tagadhatatlan, hogy rendszerint ők alkották alakosság szegényebb és függőbb rétegét. Egy 1906-ból származó főegyházmegyei sematizmus szerint Csík és Udvarhely megyékben a papok lakóhelyei és a leányegyházak egymástól gyakran több mint 15 kilométeres távolságra helyezkedtek el.⁴³ Néhány falu teljes egészében római katolikussá vált az elszigeteltség, a szegénység és a görög katolikus papság hiánya miatt.⁴⁴ A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a görög katolikusok között a magyarok nagyobb számban voltak, mint az ortodox vallásúak között. A román és a magyar görög katolikus egyház szoros kapcsolatai hajlamosabbá tették a felekezet tagjait az elmagyarosodásra, mint a független ortodox egyházéit. Ehhez az is hozzájárult, hogy a görög katolikusok gyakrabban tanultak római katolikus iskolában. Ez a befolyás nem hagyható figyelmen kívül.

A román püspökök mégis következetesen elleneztek, hogy egyházközségeiket - amelyekben a magyarság aránya az 1910-et megelőző 30 évben 1 %-ról csak 1,7 %-ra nőtt -a javasolt országos magyar katolikus autonómiába foglalják. A klérust és a laikusokat magába foglaló katolikus autonómia mozgalma igyekezett a katolikus egyházra vonatkozó állami előjogokat, például a püspökök kinevezését és az iskolák ellenőrzését kivenni az uralkodó és a püspökök jogköréből és átadni azokat- Magyarországra egészére vonatkozóan - az egyházközségi, egyházmegyei és országos testületeknek. A terv határozottan magyar nemzeti vonásokat tükrözött: a „külföldi” befolyást korlátozta volna, és azt remélte, hogy a görög katolikus püspökök is csatlakoznak majd a mozgalomhoz. A román püspökök magyar egyházi és világi honfitársaiknál kevésbé lelkesedtek a magyarországi katolikusok egységesítésének gondolatáért, amely a korábban említett, 1890-ben javasolt lutheránusegyesülésre emlékeztetett. 1897-ben és 1899-ben a román érsek által szervezett gyűlések elvetették azt a gondolatot, hogy Magyarországon a katolikus iskolák közös alapítványában részt vállaljanak, s ily módon megakadályozták a román egyházközségi

iskolák támogatását egy túlnyomóan magyar testület által. Az „autonómia” kérdése politikailag aktuális maradt a Monarchiában, de mind a román közvélemény, mind a román püspökök elutasították azt. Szabó Jenő kifejezetten szót emelt az autonómia olyan értelmezése mellett, amely az összes görög katolikust magában foglalná, míg Tisza István azt hangoztatta, hogy autonómia csak akkor adható, ha az a román egyházmegyéket is tartalmazza.⁴⁵

Az új magyar egyházmegye létrehozása mellett szóló magyar érvek azon érzékelhető félelem köré összpontosultak, hogy a rutén és román egyházi adminisztráció a létező magyar parókiákat asszimilálhatja. Demkó Kálmán szerint 1880-1890 között a görög katolikus és ortodox vallású magyarok száma 43 595-tel csökkent. Ennek több mint a felé a szamosújvári egyházmegye adminisztrációjának irányítása alatt álló Szatmár megyei parókiákból származott. Demkó forrásanyaga bizonytalan, és ellentmondásban van a korábban említett hivatalos statisztikákkal.⁴⁶ Ez az indoklás sokkal meggyőzőbb, ha a lakosság helyett a helységek számát vesszük figyelembe. Balogh Pál számítása szerint a 19. század második felében 82 rutén és román község magyarosodott el, míg 309 magyar község románná, kettő pedig ruténné vált.⁴⁷ 1912-ben a kormány egyrészt egy új egyházmegye felállítását javasolta, másrészt állította, hogy a balázsfalvi egyházmegyében élő 70 414 magyar görög katolikus helyzete a legrosszabb, és a rutén egyházmegyékben élőké elviselhetőbb.⁴⁸ A görög katolikus papság soraiban a magyarok számarányukat meghaladó mértékben voltak képviselve, azonban nyilván sok magyar nyelvű parókiában prédikáltak románul is.

4. táblázat

A görög katolikus hívők, a klérus és a prédikációk nyelv szerinti megoszlása 1910-ben

	Magyar		Román		Rutén	
hívők	304 318	15,2 %	1 133 512	56,4 %	456 027	22,7 %
klérus	525	25 %	1 476	70,2 %	97	4,6 %
a parókiák igazgatási prédikációs nyelve	155	7,5 %	1 476	71 %	401	19,3 %

Forrás: *Volkszählung*. i. m. 136, 139, 326; *A Magyar kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország állapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv* Budapest, 1911. 419.

Az egyházakon belül uralkodó körülmények megerősítették az elmagyarosodás tendenciáit a rutének között, és ugyanakkor fokozták a magyar-román szembenállást.

A magyar görög katolikus püspökségért folytatott mozgalom hosszú időn keresztül a bizánci szertartású liturgia nyelvének kérdésére koncentrált. Ez a nyelv általában a 18. századig az ószláv volt. A balázsfalvi egyházmegyében a román nyelvű liturgiát már 1700-ban elfogadták, de egy kortárs szerint csak 1800 után vált általánossá. A teljesen magyar nyelvű liturgia csak a második világháború után mert kánoni elismerést, habár feltehetően már 1795-ben gyakorolták.⁴⁹ Ioan Lemeni, balázsfalvi püspök az 1840-es években próbálkozott - sikertelenül - a magyar nyelvű egyházi szertartás törvényesítésével.⁵⁰ A magyar nyelvű liturgia iránti igény a munkácsi egyházmegye parókiáiban az 1860-as években megnövekedett, és a munkácsi püspök 1875-ben Hajdúdorogon egy magyar nyelvű liturgiát felhasználó vikáriátust alapított. A Budapesten 1896-ban - a millenium megünneplésén - magyar nyelven celebrált görög katolikus mise mégis olyan feltűnést keltett, hogy a Szentszék a nem kánonikus liturgia törvényen kívül helyezésével válaszolt.⁵¹

Szabó Jenő, az Országgyűlés Főrendi Házának tagja megalakította a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságát, és irányította a magyar liturgia és püspökség elfogadásáért folytatott agitációt.

Az 1902-es Székely Kongresszus követelte a magyar görög katolikus püspökség megalapítását a Székelyföldön.⁵² A püspökségért folytatott mozgalom fő területe viszont a szűkebb Északkelet-Magyarország, központja Hajdúdorog volt. A mozgalmat Mayer Mária

így jellemezte: „A hajdúdorogi mozgalom a magyar nemzeti öntudat kifejeződése a görög katolikus gazdagparaszság, értelmiség és főleg az állami tisztviselők körében. A mozgalom jellemzéséhez tartozik, hogy az már az 1860-1870-es években, de még inkább az 1895 és 1903 közötti időszakban határozott ellenlábasra lett a ruszin nemzeti törekvéseknek, amennyiben azok - sajátos módon - éppen az egyházi kérdésekben jelentkeztek: az ószláv liturgiai nyelv, a cirillbetűs szerkönyvek s a Julián-naptár védelmezéseként.”⁵³

1900-ban a görög katolikus magyarok Nemzeti Bizottsága 11 357 tagjának 59 %-a szláv családnévet, 41 %-a magyar családnévet viselt, és csupán 10 személynek volt román családnéve.⁵⁴ A püspökség létrehozásának különleges mozgatórugója az északkeleti elszegényedett rutén parasztság körében elterjedt úgynevezett „szizmatikus mozgalom” volt. Ez a mozgalom oroszbarát befolyás alatt állt. Fő célja az ortodox vallásra való áttérés volt azért, hogy így mentesítsék magukat a helyi, magas katolikus egyházadózó fizetésétől, és sok esetben azért, hogy megszabaduljanak a román görög katolikus egyházvezetéstől, amelyet nemzeti okok miatt elleneztek. Ennek a problémának a megoldását Szabó és mások is a magyar egyháznak a „Katolikus autonómia”-hoz való tartozásától remélték, amely a klérusnak egységes állami támogatást biztosíthatott volna.⁵⁵

A kormány és a Szentszék éveken át folytatott tárgyalásai eredményeképpen 1912 tavaszán létrehozták a hajdúdorogi egyházmegyét. A pápai bulla az új egyházmegye liturgiai nyelvének az ógörögöt nyilvánította. Ez nyilvánvaló anakronizmus volt, ha az ógörög a római katolikus vallásban használatos latin nyelv analógiájaként fogható fel. Hasonlóan a római katolikus valláshoz a népi nyelv használatát a prédikációkra és az egyházi énekekre engedélyezték.⁵⁶

Az új egyházmegye - 163 parókia - lakossága 217 640 fő volt. A parókiák közül egy Budapesten volt. A többi parókia - előbbi fennhatóság szerinti - megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

5. táblázat

A hajdúdorogi egyházmegye parókiái az 1912 előtti fennhatóság szerint

Rutén egyházmegyék:	Eperjes	Munkács	
parókiák száma	8	70	
összesen	188	388	
Római egyházmegyék:	Nagyvárad	Szamosújvár	Balázsfalva
parókiák száma	45	4	35
összesen	168	491	706

Forrás: Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918*. München, 1974. 156. *Die katholische Kirche unserer Zeit und ihre Diener in Wort und Bild*. Bd. 2. Deutschland, die Schweiz, Luxemburg Österreich-Ungarn. München, 1900. 576, 578, 589, 595.

A románok számára a kelet-magyarországi parókiák voltak a vita fő tárgyai. Aradi Viktor 18 román közösséget említ a nagyvárad egyházmegyéből, amelyek az új egyházmegyéhez kerültek. Ezen a területen jó néhány román papot és laikust tartóztattak le azért, mert a hajdúdorogiak által küldött asszimilálódott rutén klérus tevékenységével szembeszegültek.⁵⁷ Aradi Viktor erre vonatkozóan megállapította: „*A ruthén papok az egész felvidéken általános ellenszenvnek örvendenek, és ez az ellenszenv valóságos gyűlöletté válik a románoknál, akik a ruthén papokban az elnyomók kész eszközeit látták. Ez a magyarázata annak, hogy a hajdúdorogi püspökséghez csatolt román községek népe megmozdult és a hangulat egyre fenyegetőbbé vált.*”⁵⁷

A nyugtalanság hatására a legtöbb román újság hevesen tiltakozott a szeparáció ellen, mivel ez veszélyeztette a román egyházmegyék autonómiáját, és azért is, mert - román feltételezés szerint - a vegyes lakosságú parókiákban élő románok intenzívebb elmagyarosodásnak lettek volna kitéve. A román egyházkerületek parókiáinak kevesebb mint

5 %-át érintette közvetlenül ez a probléma, de a román vezetők egyrészt nemzeti érdekeik veszélyeztetésének, másrészt elvi kérdésnek fogták ezt fel. A Román Nemzeti Párt és az egyház vezetői közös tiltakozást adtak ki, valamint tiltakozó gyűlést szerveztek 1912 júniusában Gyulafehérvárott, amelyen közel 20 ezer ember vett részt.⁵⁸

Tisza István miniszterelnök nem vette jó néven a román egyházak viszonylagos autonómiáját, mert ezek az egyházak a románok fölötti befolyásukkal - Tisza szerint - rivalizáltak az állammal, illetve beleavatkoztak annak autoritásába.⁵⁹ Tisza 1910-től tárgyalásokat folytatott a román vezetőkkel azért, hogy a nemzetiségi kérdés ügyében közös nevezőre jussanak. Ezek a tárgyalások 1914-re megszakadtak. A tárgyalások során 1913-ban a Román Nemzeti Párt által előterjesztett követelések között szerepelt az összes, román érsekségből leválasztott parókia visszaadása.⁶⁰ A magyar parlamentben egy román képviselő elítélte a szeparációt, kijelentve, hogy az célul tűzi ki tisztán román közösségek elmagyarosítását. Tisza viszont azt hangoztatta, hogy törekvésük nem más, mint a magyarok „elrománosítása” elleni védekezés.⁶¹ Szabó Jenő szerint az állam nem akarta bevenni a kisebbségek egyházi autonómiájának fellegetvárát, hanem csak felszabadítani magyar túszeit.⁶² A katonai fogalmazás akkor lett igazán helyénvaló, amikor 1914-ben az új püspökségen egy postán küldött pokolgép három embert megölt.

Az 1910-es népszámlálásra alapozott számítások szerint az új egyházmegye (182 750 fő) 85 %-a magyar volt; egy román történész szerint az összes román egyházmegyéből származó hívek (73 225 fő) románok voltak, miközben egy másik számítás a szamosújvári egyházmegyéhez tartozó román közösségek néhány tucatjáról tesz csak említést.⁶³ A nem magyarok közül (26 823) szinte valamennyien románnak számítottak.⁶⁴ Az új szatmári főesperesség és a székelyföldi vikáriátus magába foglalta a román egyházmegyéjétől elszakadt parókiákat. Az 1918. évi hajdúdorogi sematizmus a szatmári főesperesség 43 parókiájából 11-et, a székelyföldi vikáriátus 35 parókiájából mindössze ötöt nevezett románnak.⁶⁵ A hivatalosan magyar görög katolikusoknak tartottak közül 40 % körüli azok aránya, akik az új egyházmegyén kívül maradtak a földrajzi szétszórtság, valamint a rutén és román parókiákon belüli kisebbségi helyzetük miatt. A városok ismert magyarosító hatása számos városi parókiában nyilvánvaló volt, de itt a magyar görög katolikus lakosság kevésbé volt stabil, és a parókiák életében kisebb aktivitással vettek részt. A román püspökök határozottan elleneztek a városi magyaroknak azt a próbálkozását, hogy a román parókiákból kiválganak.⁶⁶ Az a tény, hogy magyar görög katolikusok előfordultak az új egyházmegyén kívül is, alkalmas volt a Román Nemzeti Párttal szemben annak jelzésére, hogy a román parókiák visszacsatolásának ára van. Tisza a parlamentben jelentette ki, hogy hajlandó a román sérelmeket figyelembe venni, de csak abban az esetben, ha azonos számú magyar görög katolikus csatlakozik a hajdúdorogi egyházmegyéhez.⁶⁷

Azok a román görög katolikus parókiák, amelyek 1912-ben kiváltak, 1918 után visszatértek a román egyházmegyékhöz; ezek a parókiák másokkal együtt - 1948-ban állami beavatkozás következtében újraegyesültek az ortodox egyházzal. Az eredeti hajdúdorogi egyházmegye nagy része a trianoni Magyarország határain belül maradt. Ez az egyházmegye máig létezik. Székhelye Nyíregyházán van, 129 parókiája közül a legtöbb Magyarország keleti részén, Debrecentől északra található.⁶⁸ A lutheránus magyarok egyházkerülete a szász egyháztól különálló maradt. Ezeknek a nemzeti kisebbségeknek a nyomai ' az egyházakon belül - túlnyomórészt a lutheránusok között - Romániában még ma is megtalálhatók. Egy 1983-ban Romániában megjelent könyv beszámol néhány magyar ortodox - korábban feltehetően görög katolikus - község létezéséről Máramaros és Szatmár megyékben, ahol még mindig magyar nyelven folyik az istentisztelet, és ahol egy magyarul nem tudó lelkészt a

hívek nem fogadtak el.⁶⁹ Ezek a szórványmagyarok az ezzel ellentétes állami és egyházi befolyás ellenére is ragaszkodnak nemzeti identitásukhoz.

A román érsek, a máramarosi származású Vidor Mihali (Mihályi) az 1912-es tárgyalások során és a parlamentben is óva intett attól, hogy a nemzetiséget mereven, csak a nyelven keresztül definiálják. Jelezte, hogy sok görög katolikus - függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszélt - előnyben részesítette a román nyelvű liturgiát és a román nyelvű parókiában való részvételt azért, mert ez megerősítette identitásérzésüket. Mihali bizonyára személyes tapasztalatok alapján érvelt, hiszen 50 évvel korábban román politikus apjával magyar nyelven levelezett.⁷⁰ További példaként említhetjük Andrei és Alexandru Mocioni (Mocsonyi) - két világi, ortodox vallású politikus esetét, akiknek a teljes kiadott levelezése a román politikus Vincențiu Babeș-sel német nyelvű.⁷¹ Ezek az esetek arra emlékeztetnek, hogy ámbár sok ember megváltoztatta kulturális és politikai hitvallását az asszimiláció után - sokuk számára nem a beszélt nyelv volt a legfontosabb forrása etnicitásuknak vagy politikai szimpátiájuknak. Ezek az ellentmondásos esetek egyre inkább különlegessé váltak; különben Mihali, Mocioni és Babeș a román nemzetiségi politika legmérsékeltebb alakjai közé tartoznak.⁷²

Egyes személyek ragaszkodása az ószláv vagy román liturgiához alapulhatott azon a felfogáson, hogy ezek a nyelvek alkalmasabbak voltak az egyházi liturgiára, mint a „profán” magyar nyelv. Ez részben magyarázatot nyújt arra, hogy 1913-ban a Székelyföldön levő 11, nagyrészt magyarul beszélő parókia tagjai kérvényezték, hogy a hajdúdorogi egyházmegyétől válasszák el őket, és a balázsfalvihoz kerüljenek vissza. Egy másik magyarázat lehetne az, hogy a románoknak a Balkán-háborúban elért győzelme nyomán úgy számoltak, hogy a román fennhatóság a jövőre nézve politikailag előnyös lehetne. Harmadik lehetőség az lehet még, hogy a levelek aláírói nem ismerték teljesen a román nyelvű levelek tartalmát.⁷³

Jászi szerint az asszimiláció a domináns nemzetiség értékeinek és jellemvonásainak fokozatos és mindenre kiterjedő adaptálását jelentette. Ez valóságos jelenség volt. A nyelvi statisztikák jól jelzik, hol, milyen arányban ment végbe asszimiláció. Azonban Deák István szavaival élve a nemzetiségek „falusi életmódja, vallási elkötelezettsége és a szomszédos anyaország iránt érzett nemzeti vonzódása hátráltatta a domináns nemzetiségbe történő beolvadást”.⁷⁴

Az elmagyarosodás az ország uralkodó rendszerének céljait szolgálta, valamint egyedi eseteknél a beolvadó személy társadalmi előrehaladásának igényét jelentette. A felsőoktatás, a legtöbb szakmai és ipari tevékenység, valamint a hivatalrendszer - kivéve a legalacsonyabb szinteket - magyar volt. A nemzetiségek értelmiségi rétegei számára az volt a tragikus dilemma, hogy a városiasodás és a társadalmi haladás gyakran - bár nem szükségszerűen - az elmagyarosodás révén megfosztotta a nemzetet legtehetségesebb tagjaitól. A román kisebbség esetében még fontosabb az, hogy a lakosságnak csupán 1,3 %-a élt városokban, szemben az országos 12 %-kal. A románok számára a túlnyomórészt falusi környezet felerősítette az egyház és a parasztkérdés jelentőségét. Az erdélyi román politikusok legradikálisabb szárnyát egy fiatal, elsősorban ortodox vallású értelmiségi csoport jelentette, amely elítélte a parasztság elnyomását, és méltatta Jászi és köre társadalmi megfontolásait.⁷⁵ Vezetőjük Octavian Goga, Ady Endre barátja volt. Jászi maga - 1910-ben egy mérsékeltebb románnal folytatott sajtóvitája során - dicsérte a nemzetiségek meg nem nevezett „ellenszegülő”, azaz militánsabb vezetőit.⁷⁶

1913-ban azonban Goga csoportja eltávolodott Jásziéktól, részben azok asszimilációval kapcsolatos felfogása miatt. Ugyanebben az évben Goga egy cikket tett közzé, amelyben elvetette a modern magyar városi kultúrát mint „szemitát”, kozmopolitát, szellem nélkülít és a románok számára nem megfelelőt. A Huszadik Század e cikk fordítását elítélő megjegyzésekkel jelentette meg.⁷⁷ Egy bizonyos időszakban a román csoport előrevetítette a

két háború közötti magyar népiességet az etnikailag motivált városellenességével, a paraszti kultúra védelmével és társadalmi radikalizmusával.⁷⁸

A román egyházhoz való ragaszkodás sokak számára társadalmi és politikai indíttatású, amely ellentétes volt az arisztokratikus vagy városi magyar államkarakterrel is. Jászi 1912-ben ezt írta: „Még ma is oly vidékeken, hol a román nép nemzetiségi öntudata igen erős, hol jó iskolái vannak és újságot olvas, ez a nemzetiségi öntudat nem jelentkezik másban, mint nyelve, vallása, iskolája szeretetében, s az idegen nyelvű s brutális természetű adminisztráció elleni rezignált gyűlöletében. Államalakulás, nemzetiségi autonómia, területi kikerekítés oly fogalmak, melyek túlhaladják politikai látókörét.”⁷⁹ A nép politikai öntudatának pontos természetét valójában nem tudjuk meghatározni, de az 1912. évi nemzeti gyűlés látogatottsága azt mutatja, hogy ez számottevő volt. Egy kérdés viszont nyitva maradt: az egyházzal való lelki és társadalompolitikai azonosulás miatt vagy a Román Nemzeti Párt városi értelmiségének vezető rétegét követve hányan ítélték el az egyház átrendezését, illetve hányan fogadták el azt, mert előnyben részesítették a magyar társadalomba történő integrálódást az elmaradottság és a jobbágyrendszer lenézett kultúrájával szemben. Asszimiláció azonban nemcsak az egyes nemzetiségek között volt megfigyelhető, létezett egy belső asszimilációs folyamat is. Fel kell, hogy idézzük Eugen Weber tanulmányát a franciaországi parasztság 19. század folyamán végbemenő polgárosodásáról, „franciává” válásáról. A paraszt az elvilágiasodással, a kommunikációval és az oktatással megeremtett feltételek hatására először vált a nemzet tudatos tagjává; ez jelentette a parasztság nemzetbe való beolvadását.⁸⁰ Ezek a - nem pusztán a magyarok számára előnyös - változások Erdélyben is lezajlottak.

A vasút a domináns nemzetiség tagjait közelebb hozta a magyar városokhoz, és megerősítette tudatukat abban, hogy ez az ő államuk. Az elszigetelt nemzeti kisebbségek számára, akik életük során aligha merészkedtek 30 kilométernél távolabbra falujuktól, a vasút fölfedte olyan kis települések létezését, ahol velük közös nyelvet használó azonos nemzetiségűek éltek, a vasút segítségével megkapták a nemzeti sajtót és politikai ismereteket is. Karl Deutsch a nemzet kialakulására vonatkozó következtetéseit alkalmazhatjuk Erdélyre is: „A csoportos beolvadás csak akkor gyorsítható tovább, ha a be nem olvadt, múltból felidézett emlékek csökkennek, illetve lerombolódnak, valamint a jelenben is fellelhető, »nem-beolvadási« visszahatás elnyomatnak vagy redukálnak. De az asszimiláció nagymértékben gyorsítható akkor, amikor a társadalomból eredő új tapasztalatok növekedése számottevő.”⁸¹

Az az asszimiláció, amellyel itt foglalkozunk, az egyes etnikumok - Erdély esetében a magyar, román és német - nemzetiségi változásait eredményezte. A „be nem olvadt, múltból felidézett információ” azonban a vallási - nem pedig nemzeti - együttérzés ősi elve volt. Az emberek életébe a nemzeti ideológiát a kommunikáció hozta. Az idegen etnikumból asszimilált vagy újonnan öntudatosná vált magyarok számára a kommunikáció gyengítette azoknak a vallási közösségeknek a legitimációját, amely összetartotta őket a Barcaságban a németekkel vagy Székelyföldön a románokkal.

Példáit láttuk a kormány politikájára irányuló helyi magyar, szász és román politikai megnyilvánulásoknak. A társadalmi kommunikáció részben magyaráztatul szolgálhat a helyi közösségek közvetlen környezetükbe történő asszimilációjára, illetve azok asszimilációval szembeni ellenállására a nemzeti integráción keresztül. Erdély városiasodása sokkal kisebb mértékű volt, mint Közép-Magyarorszáé; az első vasút 1868-ban, egy generációval később érte el Erdélyt, mint Magyarországot.⁸² Brassó 1869-ben Erdély legnagyobb kereskedelmi központja volt. A várost körülvevő, nagyon heterogén népességű környezetben a mezőgazdaságban dolgozók aránya a legkisebb, a kézművességben és az iparban foglalkoztatottak aránya viszont magyarországi viszonylatban a második legnagyobb volt. Az írástudás aránya Erdélyben ezen a területen volt a legmagasabb, bár az ország többi részéhez

képest még így is alacsony. A városban számos fontos magyar, szász és román kulturális intézmény létezett.⁸³ Végül 1873-ban a vasút elérte Brassót, így a várost a magyar egyházi központokhoz, Közép-Magyarországhoz, illetve Közép-Európához kapcsolta. 1874-ben Erdélyben a vasúton utazók száma elérte az 586 000-et, míg néhány ével korábban elhanyagolható számban utaztak vasúton. Ez az adat annak okai közé sorolható, hogy az evangélikus csángók csak kis számban németesedtek el, és hogy a következő években a nemzetiségek helyi politikája feléledt, ami persze mindezek után nem önmagától értetődő.

A Székelyföld ezzel ellentétben viszonylag elmaradott terület volt. Ez különösen Csík megyére, a székelyföldi görög katolikusok központjára igaz. Csík megyét Erdély többi részétől a Hargita hegyvonulata választotta el. A zömmel magyar lakosú, magyarországi megyék közül itt volt a legmagasabb arányú az írástudatlanság és legalacsonyabb szintű az ipar.⁸⁴ Nemcsak Magyarország gazdasági átalakulása nem biztosított dinamizmust a székely társadalomnak, hanem a gazdaság stagnálása, a születések számának csökkenése, a székelyek minden irányba történő elvándorlása is alapos okot szolgáltatott az aggodalomra. Ez volt az indítéka az 1902-es Székely Kongresszus összehívásának.⁸⁵ Vasút csak 1897-1909 között kapcsolta végül is a Székelyföld nagy részét Magyarország többi részéhez. Újra megismételhetjük, hogy Székelyföldön a Jászi által idézett társadalmi-gazdasági tényezők igen alárendelt szerepet játszottak aromán szórványok elmagyarosodásában. Más tényezők, melyeket már említettünk, így helyenként a szegénység, a parókiák elszigeteltsége és - talán - a közös katolikus kultúra befolyása súlyosabbak voltak. Székelyföld bekapcsolása a vasúthálózatba sem kedvezett szükségszerűen az elmagyarosodásnak, mivel ez csökkentette a görög katolikus parókiák elszigetelődését az egyházközpontjaiktól, valamint a kulturális támogatás - társulatok, alapítványok és kiadók - jelentős hálózatától, amelyeket a románok már létrehoztak.⁸⁶ Érdemes hangsúlyozni, hogy maga Szabó Jenő - az Országos Bizottság elnöke - fontos asszimilációs eszközt látott a gazdasági integrációban. Mint minisztériumi tanácsos erősen pártolta Északkelet-Magyarország vasúti bekapcsolását a közép-magyarországi hálózatba.⁸⁷

Az egyházi szeparáció iránti vágy mind a magyar evangélikusok, mind a görög katolikusok esetében nacionalista vonásokat tükrözött a társadalomban. A helyi közösségek etnikai és politikai problémáit, a szeparáció iránti igényüket a magyar állam politikai szempontból későn ismerte fel és aknáztta ki. A támadóan nacionalista késői dualista magyar állam az 1887-es és 1912-es törvényekkel válaszolt a szeparatisták követeléseire. A kisebbségi egyházak büszkén vállalt függetlenségét a magyar politikusok veszélyes és idegen felforgatásnak minősítették. A függetlenségre való törekvés, válaszul az egymást követő magyar kormányzatok által bevezetett - vitatható - tanügyi reformokra, növekedett. A függetlenség azonban nem akadályozhatta meg olyan egyének, illetve közösségek elmagyarosodását, amelyek ezt az oktatási lehetőségeket, a társadalmi presztízs és a gazdasági előrehaladás reményében választották. Az állam elősegítette az asszimilációt, és végül is arra az álláspontra jutott, hogy a magyar közösségek egyházi szeparációja volt az egyedüli lehetőség, hogy az illető magyarokat a nem magyar nemzetiségtől megvédje. Hasonló, csak ennél gyengébb - és végül is sikertelen - mozgalom létezett a magyar ortodox vallásúak között 1914 előtt.⁸⁸ Ez a védekező okfejtés természetesen nem változtatja meg azt a tényt, hogy az állam túlzott és alkotmányellenes intézkedésekhez folyamodott.

Jászi Oszkár mint magyarországi ellenzéki és antiklerikális politikus korabeli írásaiban - beleértve a nemzetiségi problémával foglalkozó 1912-es munkáját is - alábecsülte a vallás szerepét a kisebbségek nemzeti öntudatában. Fölismerte viszont, hogy a vallás jelentős szerepet játszik a nemzetiségi konfliktusban, de hozzátette: „a nemzetiségi kérdésnek a vallással való kapcsolata merőben esetleges és az egyház hatalmi politikájától függ.”⁸⁹ Az 1929-ben Amerikában megjelent, klasszikusnak számító művében Jászi ítéletalkotása helyesebb volt, amikor a katolikus egyházat a Monarchia egyik összetartó erejének nevezte.

A dinasztikus kapcsolatok és az egyház társadalmi konzervativizmusa és egyetemessége volt az oka annak, hogy a katolikus egyház bírálta a korszak nacionalista szellemét.⁹⁰ Ez a szerep a magyar és román püspökök mérsékletességében vált nyilvánvalóvá: nemzetiségüktől függetlenül általában elvetették a szélsőségeseket, és sajnálkoztak amiatt, hogy csökkent a vallási lelkeség iránt megnyilvánuló tisztelet; a kor nacionalista szellemével szemben szkeptikus magatartást tanúsítottak. Ezért a magyar püspökök sokáig elutasították a különálló magyar görög katolikus egyházgondolatát, mondván, hogy a görög katolikus egyházközösségekben kívánatos a nemzetiségek keveredése. 1912 előestéjén a román püspökök - elvben - beleegyeztek a magyar hívók szeparációjába, habár erőteljesen tiltakoztak az érintett parókiák száma és kiválasztása miatt.⁹¹ Visszatekintve, a magyar püspökök ezen precedensre vonatkozó aggodalmai, amelyek visszhangra találtak Teutsch történész szász egyházzól írt munkáiban,⁹² megerősítést nyertek mindkét szeparáció esetében: az országban meglevő politikai polarizáció csigavonala az egyházak nemzeti elkülönüléséből következett.

Jegyzetek

- 1 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986. 267-280.
- 2 Paul Robert Magocsi és Mayer Mária a ruszin elnevezést tartja a legspecifikusabbnak. Hivatalos kiadványokban és a mindennapi használatban általában a rutén, illetve orosz elnevezés szerepel.
- 3 Eötvös József szerint „A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagy számú emberek között - múltjuk emlékei, jelen helyzetük, mi ezekből foly, érdekeik s érzelmeik közössége által támad.” Keleti Eötvös idézve kifejtette fenntartásait a nemzetiségnek az állampolgárság, vallás és nyelv szerint történő definiálásával szemben. Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest, 1871. 60-62.
- 4 A magyar népszámlálók a válaszdók „anyanyelvére” kérdeztek, és úgy definiálták, mint amit az illető „egyen magáénak vall, s amelyen a legjobban és legszívesebben beszél”. *Magyarország története (1848-1890) VI/2*. Budapest, 1979, 1148. Az egyszerűség kedvéért a magyarul beszélőket „magyaroknak” nevezzük, de jelezzük ezen kritérium esetleges pontatlanságát.
- 5 *Magyarország története (1890-1918) VII/2*. Budapest, 1978. 877, 881.
- 6 Keith Hitchins: *The Rumanian National Movement in Transylvania 1780-1849*. Cambridge, 1969. és *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania. 1846-1873*. Cambridge, 1977.; Friedrich Teutsch: *Geschichte der siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk* Vol. 3-4. Hermannstadt, 1910. 1926.
- 7 John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982. Lásd a Religious Organizations and Communication című fejezetet. 201-240.
- 8 Kemény Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. (1900-1903)*. Budapest, 1964. 320-321.
- 9 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi szempontból. VI: Barcaság*. Budapest, 1873. 132.; Beke György: *Bálint András, egy barcasági csángó helytörténész*. Kortárs, 1984. 78-81.; Ernst Wagner: *Nichtdeutsche Angehörige der evangelischen Landeskirche, Siebenbürgisch-Sächsischer Hauskalender XV*. München, 1971. 50-51.
- 10 Orbán: i. m. 114-116.; Nikodemusz Károly: *A Brassói magyar ág. h. ev. egyházmegye megalakulásának története. Az egyházmegye 40 éves örömnépe alkalmából*. Cluj Kolozsvár, (1928) 5-8.
- 11 Az evangélikus szuperintendens iratai. Sibiu, Arhivele Statului Episcopia evanghelică C. A. Fondul Superintendenţial, 1862/247, 1863/376.
- 12 Orbán: i. m. 117.
- 13 A csángó lutheránusok kiválásának legteljesebb leírását Friedrich Teutsch tette közzé, Georg Daniel Teutsch: *Geschichte seines Lebens* című munkájában (Hermannstadt, 1909.) 302-334. A szerző, aki lutheránus püspök is volt, az idősebb Teutsch által irányított szász egyház elleni Orbán-féle állításokat „nyomdafestéket nem tűrő koholmányok”-nak nevezte (309.), és tagadta az összes magyar sérelem valódiságát.
- 14 Nikodemusz: i. m. 9. Az Orbán Balázs-féle követeléssel találkozhatunk Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és művelődési állapota* című munkájában is. (Budapest, 1879.) 85.
- 15 Teutsch: i. m. 327-328.; illetve uő: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. II. 1700-1917*. Hermannstadt, 1922. 508-512.
- 16 Wagner: i. m. 53.; Friedrich Gottas: *Die Endphase der Nationsuniversität und deren Ablösung durch die evangelische Kirche*, in: *Luther und Siebenbürgen*, Wien-Köln, 1985.; Helmut Klima: *Das Lutherjahr 1883*

- und die Lutherfeiern in der Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, in: *Gefördert und Gesegnet. Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe* (Sibiu-Hermannstadt, 1983) 147-162. A lutheranizmusról és a német nacionalizmusról bővebbet lásd. Hans Düfel: *Das Lutherjubiläum 1883*. Zeitschrift für Kirchengeschichte 95, I. (1984) 1-94.
- 17 Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918*. München, 1974. 149, 219-220. A kérdést legkimerítőbben tárgyaló tanulmány, Pirigyi István: *A görög katolikus magyarság története*. (Nyíregyháza, 1982.) cími munkája szerint a magyar görög katolikusok a magyar ortodox és katolikus vallásúakból, valamint az elmagyarosodott ortodox vallású nemzetiségekből származnak.
- 18 A Cserbák András által írt rövidebb összefoglaló azt állítja, hogy a jelenlegi magyar görög katolikusok a szerbek, ruszinok és románok leszármazottai. *A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti hátterére* in: *Mert ezt Isten hagyta....* Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1986. 277-284; Karácsony János: *A görög katolikus magyarok eredete*. Katolikus Szemle XXXVIII. (1924) 389-396, 449-460.; Szabó Jenő: *A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja 1896-1912*. Budapest, 1913. 47-53. Ez a kötet kiadott cikkek gyűjteménye, és az idézett írás 1906-ból származik; Aradi Viktor: *Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréből*. Huszadik Század XXVIII. (1913) 378-379.
- 19 A növekedés annyira gyors, hogy esetleg megkérdőjelezi a statisztikák használhatóságát a nemzetiségi viszonyok alakulására vonatkozóan.
- 20 Hanák Péter és Ács Zoltán egy Katus László által írt kézira hivatkozik. Katus számította ki a feljegyzett össznemzetiség és a bevándorlás nélküli természetes szaporulattal létrejövő népesség közti különbséget. Hanák Péter: *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a 19. században*. Történelmi Szemle XVII. (1974) 514-515.; Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, 1984. 308. Katus László asszimilációs mozgásokra vonatkozó számításait ld *The Status of Ethnic Minorities in Hungary During the Age of Dualism (1867-1918)*. In: Peter I. Hidas (szerk.): *Minorities and the Law from 1867 to the Present*, Montreal, 1987. 3-22.
- 21 Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, 1902. 562-583, 605-611, 877-898. Volkszählung... 139.
- 22 Balogh: *i. m.*, 1072; *Volkszählung...* 110, 138-139. *A magyar szent korona...* 134-135.
- 23 Demkó Kálmán: *Asszimiláció, reasszimiláció*. Budapest, 1897. 8-9. Ezek a statisztikák kisszámú ortodox vallását is feljegyezték.
- 24 Paul Robert Magocsi: *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus. 1848-1948*. Cambridge, 1978. 42-75., 65.; Balogh: *i. m.* 1073.
- 25 Tanulmányunknak ebben a részében főleg a Székelyföldön élő románokkal foglalkozunk - ámbár a román egyházmegyéktől a hajdúdoroghoz csatolt parókiák több mint fele Északkelet-Magyarországon volt. A Romániához került kelet-magyarországi parókiák közül talán a legismertebb Nagykárolyban (Carei) - Jászi Oszkár szülőhelyén - volt. A századfordulón nagy feltűnést keltett egy esemény, amely itt történt: a parókia hívei visszautasították a Nagyváradról küldött román lelkészt, mert az nem tudott magyarul. Nincs tudomásunk semmilyen bizonyítékról, hogy Jászi felfigyelt volna erre az esetre. Memoárjaiban Jászi úgy emlékezett, hogy ez a parókia az 1880-as években túlnyomórészt román volt. Litván György és Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Budapest, 1982. 544. A mai Magyarország területén lévő román görög katolikusok elmagyarosodásához értékes adatokat hoz Páll István: *Az Észak-Tiszántúl német és román szórványlakossága a 18-19. században*. Szabolcs-Szatmári Szemle 15, 3 (1980), 84-97. és uő: *Az Észak-Tiszántúl román szórványlakossága a 18-19. században*, in: *A II. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségtudományi konferencia előadásai* 3. köt. Budapest-Békéscsaba, 1981. 667-678.
- 26 Balogh: *i. m.* 638-647; Sabin Opreanu: *Sacuirea românilor prin religie*. Cluj, 1927. 17-18. és uő: *Die Szekler: eine völkische Minderheit inmitten des Rumänentums*. Sibiu-Hermannstadt, 1939. 76-77. Ez a változás a románok más területekre irányuló vándorlásának lehetett a következménye. Opreanu a családnevek, fizionómia, etnográfia és toponímia alapján azt állította, hogy ennek a területnek a népessége eredetileg román volt, és csak, később magyarosodott el.
- 27 I. Tóth Zoltán: *A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése*. Erdélyi Tudomány Füzetek CXLV Kolozsvár, 1942. 10-11., 76-77.; Orbán: *i. m.* 5-6.
- 28 *Şematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia şi Făgăraş pe anul domnului 1900, de la sfînta unire 200*. Blaj, 1900, 335.
- 29 *Volkszählung...* 139.
- 30 Jászi: *i. m.* 97-99.
- 31 Lásd a 68. sz. jegyzetet
- 32 *Volkszählung...* 110.
- 33 Mircea Pacurariu: *Istoria bisericii ortodoxe române. III*. Bucureşti 1981. 225. és *Şematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei Mitropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia şi Făgăraş pe anul 1906* Blaj, 1906. 307.
- 34 Meg kell jegyeznünk, hogy a „latinizáció” ezen formája kevésbé volt elterjedt a balázs-falvi érsekségben, amelynek pap-professzorai különben a nyelvi latinosítás vezető képviselői voltak.

- 35 Cserbák: *i. m.* 289-304; Gábor Barna: *Wallfahrtsregionen und interethnische Beziehungen in Ungarn*. In: *Műveltség és hagyomány*. Ethnographica folkloristica carpathica 4. (Debrecen, 1985) 177-183. Csak kevés bazilita, azaz görög katolikus szerzetes működött Erdélyben.
- 36 1861-ben Ioan Alexi, a szamosújvári püspök a román érseknek írt levelében hangsúlyozta a román parókiák szeparációjának nemzeti motívumait. Alexi Alexandra Sterca-Șuluțiu érsekhez 1861. Április 24. Az érsek általános irataiban (Alba Iulia, Romania. Arhivele Statului. Metropolis română unită, Fondul general) 1861/289. A Szamosújvári püspökség székhelye vitator volt. Néhány hívő kérte, hogy a székhelyet Naszódra helyezték, amely román kulturális központ volt; mások viszont, hogy Nagybányára (Baia Mare) helyezték, amely közel volt az egyházmegye területi centrumához, de sok rutén élt ott. Lásd a szamosújvári püspök iratait (Cluj-Napoca, Arhivele Statului. Episcopia greco-catolică Cluj-Gherla) 1862/2075. Az érsek titkos iratai (Alba Iulia, Arhivele Statului. Mitropolia română unită, Cabinetul Mitropolitului) 811/1865.
- 37 A szamosújvári püspök iratai és sok más dokumentum (Cluj-Napoca, Episcopia greco-catolică Cluj-Gherla 1862/1550). 1861-ben Gulovich 2 cikket közölt a Religióban (4546., 191.) Amellett érvelt, hogy a püspöki széket helyezték Nagybányára, és a magyar-országi vármegyékben található parókiákat csatolják a nagyváradi vagy munkácsi egyházmegyéhez.
- 38 Alexandra Filipatcu: *Istoria Maramureșului*. București, 1940. 194-197.; Artur Koman: *Documente istorice Maramureșene*. Viseul de Sus., 1937. 29-52
- 39 I. Tóth: *i. m.* 28.
- 40 Érseki általános iratok (Alba Iulia, Arhivele Statului. Mitropolia română unită, Fondul general) 1863/211 674 721 909.
- 41 Ludovic Graur (Csík, hivatalnok) Alexandra érsekhez, dátum nélkül. Érseki általános iratok, 1863/653, 34-37.
- 42 Úti freskók Gyula-Fehérvártól Székely-Udvarhelyig. Alföld (Arad), 1862. október 17.
- 43 *Șematismul...* 1906. 142-150., 210-217., 267 275. Az 1918-as hajdúdorogi sematizmus szerint az új székelyföldi vikáriátus 35 parókiájának mindössze 4 saját iskolája volt. *Schematismus venerabilis cleri diocesis graeci rit. cath. Hajdúdorogensis ad annum domini 1918*. Nyíregyháza (1918), 237 238.
- 44 Opreanu: *Sacuizare i. m.* 26-33. és uo. *Die Szekler*, 77-88. A szerző számadása az egyes falvakról rendkívül informatív, viszont meggyőzően nem mutatja be az állam szerepét ezekben az átalakulásokban.
- 45 Gyárfás Elemér *A román görög katolikusok autonómiája*. Katolikus Szemle XIX. (1905) 361-362.; Salacz: *i. m.* 126-131. *Cultura creștina* (Balázsfalva) VI (1917) 388389.; Szabó: *i. m.* 146.; Albrecht Ferenc: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*. Magyar Kisebbség (Lugos) 1933. 53.
- 46 Demkó: *i. m.* 25. A Patrus Jenő által idézett állítások „A magyarság önvédelme a keleti rítust egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen” (Debrecen, 1897) című munkájában hasonlóak, statisztikai pontosság igénye nélkül.
- 47 Balogh: *i. m.* 949.
- 48 *Emlékirat a magyarországi magyar ajkú gör. kath. hívőknek egy újonnan szervezendő gör. kat. püspökség kötelékébe leendő tömörítéséről*. In: Kemény (szerk.) *Iratok V.* 1906-13. 485.
- 49 Melles Emil: *Az oláh liturgia kialakulásáról*, XVI. (1902) 934944.; Szabó Könyve jelentette meg a Keleti liturgia első, 1795. évi magyar nyelvű szövegét.
- 50 Salacz: *i. m.* 150.; Salacz könyvének Hajdúdorogról szóló fejezete (149-163.) és Pirigyi könyvének egyes részletei (108-142.) tárják fel a püspökség megalapításának legkiegyensúlyozottabb történeti leírásait. Nem világos, hogy Lemeni püspök a magyar görög katolikusokra való tekintettel vagy a magyar kultúra iránt érzett rokonszenve miatt fogalmazta meg ezt a rendelkezést; személyiségét illetően Id. Victor Chereșteșiu: *Activitatea si ideile conducatoare ale presei romane din Ungaria in deceniul premergător revoluției pașoptiste*. In: *Scrieri alese*. București, 1979. 114.
- 51 A magyar nyelvű liturgia megteremtéséért küzdő mozgalomról nyugati nyelven megjelent legjobb munka Gabriel Adriányi: *Die Bestrebungen der ungarischen Katholiken des byzantinischen Ritus um eine eigene Liturgie und Kirchenorganisation um 1900*. Ostkirchliche Studien XXI (1972) 116-131. A bulla latin nyelvű szövegét legújabbban publikálták: *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912-1987*, Nyíregyháza, 1987.
- 52 Böződi György: *Székely bánja*. Budapest, 1985. (először 1938-ban jelent meg). 213.
- 53 Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860-1900*. Budapest, 1977. 137.
- 54 Uo. 145. A szerzőnek igaza lehet, amikor a szláv családnéveket úgy tekinti, mint egy hosszan tartó ruszin asszimiláció bizonyítékait, de számuk túlzott lehet azért, hogy a magyarbarát rutén klérus saját híveit sorolta be. Különböző nem tartom szerencsésnek a névelemzést mint származási bizonyítékot.
- 55 Uo. 111-135. A skizmatikus mozgalom románellenes vonását nem szabad eltúloznunk, mivel a máramarosi parókiák közül, amelyek ortodox vallásra tértek át, sok volt a román. Ezek a nagyszebeni ortodox egyházhoz fordultak papokért. L. Filipașcu *i. m.* 220-221.; S. Reli: *Biserica ortodoxă română din Maramureș în vremurile trecute* (Cernăuți 1938.) 198-216.; Szabó: *i. m.* (1906) 55-63.
- 56 Pirigyi: *i. m.* 127, 131.

- 57 Aradi: *i. m.* 379-380.
- 58 *Biserica română unită. Două sute cinciszece ani de istorie.* Madrid, 1952. 151.; 1918. *Unirea Transilvaniei cu România.* București, 1978. 326-328.; Ștefan Pascu: Făurirea statului național unitar român. București, 1983. I. 323.; *Voci române*, 20-24.
- 59 Keith Hitchins: *The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Romanian National Party 1910-1914.* Journal of Modern History LIII (1981) 621-622.
- 60 Ferenc Pölöskei: *István Tisza's Policy Toward the Romanian Nationalities (sic) on the Eve of World War I.* Acta Historica XVIII. (1972) 278.
- 61 Kemény (szerk.): *Iratok.. VI.* 1913-1914. Budapest, 1985. 196-199. A budapesti magyar görög katolikus parókus osztotta Tisza véleményét abban az interjúban amely a Világ (előbb Jászi Oszkár lapja) 1914. május 8-i számában megjelent - idézte a Cultura Creștina V (1915) 53.
- 62 Szabó: *i. m.* 227. (1912-es cikk)
- 63 Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1913. június 14-én a Parlamentben elhangzott beszéde. Kemény: *i. m.* V. (1906-1913) 64243.; Moritz Csáky: *Die römisch-katolische Kirche in Ungarn. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. IV. Die Konfessionen.* Wien, 1985. 288-289.; Pascu: *i. m.* 323.; Liviu Maior: *Miscarea națională românească din Transilvania 1900-1914.* Cluj-Napoca, 1986. 94.
- 64 Pirigy: *i. m.* 132.
- 65 *Schematismus...* 108-133, 155-182.
- 66 Pirigy: *i. m.* 133. Arad, Kolozsvár, Torda és Brassó város román parókiáinak magyar tagjai megpróbálták különálló parókiákat kialakítani és csatlakozni a Hajdúdorogi egyházmegyéhez. Egy magyar lelkész feletteséhez írt jelentésében beszámolt, hogy a viszonylagosan „tranzigens” aradi magyar görög katolikusok erős román identitású román többséggel álltak szemben: Nyíregyháza, Hajdúdorog egyházmegyei levéltár 1913/2171.
- 67 Kemény (szerk.): *Iratok.. VI.* (1913-14)
- 68 A hajdúdorogi egyházmegye és a miskolci apostoli kormányzóság schematizmusa (Nyíregyháza, 1982), 104. 1863-ból származó egyházi névtár a munkácsi egyházmegye 13 parókiájának nemzetiségét legalább részben magyarnak jelöli, és legtöbbjük a jelenlegi magyarországi területen volt megtalálható. Jászapáti, Imrik József: *Egyetemes magyar s erdélyországi kath. egyházi névtár az 1863/4ik évre* (Pest, 1863. 89-128). Mint a Székelyföldön, a görög katolikusok elmagyarosodása elsősorban a magyarlakta területeken gyakori volt.
- 69 Beke György: *Boltívek teherbírása.* Bukarest, 228-230. A könyve körüli vitához ld. Beke: *Magyar gondok Erdélyben.* Budapest, 1990. 119-120.
- 70 Salacz: *i. m.* 154. Viktor Mihali levelezése (Cluj, Arhivele Statului. Fondul personal Victor Mihályi de Apsa. Corespondența)
- 71 Corespondența lui Vincențiu Babeș vol. I. (Cluj-Napoca 1976), 146-169.
- 72 Ludwig von Gogolák tárgyalja Mihalit és Mocionit, akiknek nemesi rangjuk bizonyos etnikai kétértelműséget okozott, továbbá foglalkozik az asszimiláns Siegescu József görög katolikus kanonokkal és Moldován Gergely egyetemi professzorral. E két utóbbi Tisza István román ügyekkel foglalkozó tanácsadói voltak. *Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790-1918.* Süddeutsches Archiv IX. 1966. 26.
- 73 Pirigy: *i. m.* 134.; Nyíregyháza, Hajdúdorog Egyházmegyei Levéltár, 1913/2815. Lekötelezettje vagyok Dr. Pirigynek az első két feltevéseért az aláírók indítékait tekintve. Mihali érsek a hozzá címzett román irodalmi nyelven írt leveleket a bécsi apostoli nunciushoz továbbította egy latin nyelvű borítólevéllel együtt, majd ezt követően a hajdúdorogi püspökhöz. Az 1918-as sematizmus a 11 parókiából 7-et magyarul beszélőnek, 4-et románul beszélőnek minősít. (Az ekkor változott helyzettudathoz ld. Képes Ernő: *A magyar politika jövődő útjai. A diadalmas Balkán és a magyarság jövője.* Budapest, 1913.)
- 74 István Deák: *Assimilation and Nationalism in East Central Europe during the Last Century of Habsburg Rule*, U.S. -Hungarian Conference, Budapest, (1982. aug. 23-25.) Kézirat.
- 75 Goga dicsérő szavait a Huszadik Század XXVIII (1913) 706. oldalán idézik. Újra megjelent Litván György (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre.* Budapest, 1973. II. 340-341. Goga csoportjának első, részletes vizsgálata Maior művében található, 162-175. A csoport egy másik tagja karrierjének korai szakaszát saját írásom ismerteti *Ioan Lupas and the Cluj School of History Between the Two World Wars* címmel Balkanistica VII. (1981/82.) A városi népességre vonatkozó statisztikához ld. a 77. számú jegyzetet. Katus szerint a városi lakosság román nemzetiségű aránya 4 % alatt maradt 1880-1910 között, míg a magyaroké 63 %-ról 77 %-ra nőtt. *Über die wirtschaftlichen...* 203.
- 76 Huszadik Század XXII (1910) 197-198.
- 77 Uo. XXVII (1913) 199-212. Itt a román városi lakosságra vonatkozó statisztika Braun Róberttől ered
- 78 Goga 1913-1914-es Romániába történő emigrációjáig a csoportja szerepével kapcsolatban ld. Pascu I. 297-337. és Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918)* In: *Erdély története.* Budapest; 1986. III. 1682-1683.) A magyarokhoz és Adyhoz fűződő kapcsolataival összefüggésben ld. Király István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben 1914-1918.* Budapest, 1982.

- I. 199-206. Félrevezető Gogát a „magyar progresszió elárulásával” vádolni, és közvetlen összefüggést látni 1913-as nacionalizmusa és az 1930-as években megjelenő fasiszta kapcsolatai között, mint ahogy ezt Király is teszi munkájában.
- 79 Jászi: *A nemzeti államok.* i. m. 116.
- 80 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870- 1914.* Stanford, 1976.
- 81 Karl W. Deutsch: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality.* Cambridge, 1962. 92.
- 82 Az összes vasúti adat forrása: Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914.* Bukarest, 1981. 148-167.
- 83 Keleti: i. m. 137, 210, 361.
- 84 Uo. 211, 361.
- 85 Böződi: i. m. 152-186.
- 86 Vasile Curticăpeanu: *Le mouvement culturel pour le parachevement de l'état national roumain* (1918). Bucureşti 1973.
- 87 Pirigyí István: *A magyar görögkatolikusság történetének kiemelkedő személyiségei.* In: *A Hajdúdorogi Bizánci...* i. m. 200.
- 88 Kemény (szerk.): *Iratok.. IV. (1903-1906)* Budapest, 1966. 334-348.
- 89 Jászi: *A nemzeti államok.* 69. Ez a magatartás világosan tükröződik Jászinak a görög katolikusok máriapócsi zarándoklásáról szóló cikkében, ahol a szerző a klérust okolta az emberek maradisága miatt, és a bajok orvoslására az általánosan kötelező állami oktatás mellett foglalt állást Jászi Oszkár publicisztikája, a Világ 1910. szeptember 18. számának 138-142. oldaláról. Ilyen javaslat csak fokozhatta a kormánnyal szembeni román ellenállást
- 90 Oscar Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* Chicago, 1929. 155-162.; Magyar fordításban: *A Habsburg-Monarchia felbomlása.* Budapest, 1982. 235-242.
- 91 Salacz: i. m. 151-152., 156.
- 92 Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche.* i. m. 446.

JAMES NIESSEN

Religion and Nationality in Transylvania at the Turn of the Century

The study examines the process of linguistic assimilation in the light of two movements for ecclesiastic separation: of the Hungarian Lutherans and Greek Catholics of eastern Hungary. Government support played no small part in the eventual success of these movements, in 1888 and 1913; but statistical and narrative sources support the proposition that magyarization, in the sense of voluntary adoption of the Hungarian language and nationality, truly took place prior to the creation of the new jurisdictions. The article examines the applicability of the theory of Oszkar Jászi, the most sophisticated contemporary writer on ethnic assimilation, which he offered in his 1912 work, *National States and the Nationality Question*. Jászi correctly noted the importance of environment, cultural contacts, and the motive of economic advancement for the individuals' decision to assimilate. But his emphasis on the urban milieu as the primary site of assimilation does not apply to the Greek Catholics, who were Hungary's least urbanized religious group. Jászi also underestimates religious adherence as a source of identity, whose importance occasionally superseded that of language. Other factors, examined here, include the relationship of the Ruthenians and Romanians and the difficulty of maintaining Romanian schools in isolated, impoverished communities. It is suggested that the chronology of railway construction in eastern Transylvania supports the application of Karl Deutsch's theory of social communication as an additional, partial explanation of the process of assimilation.

SEBŐK LÁSZLÓ

A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta

A századeleji Magyarország területén a katolikusok öt egyháztartományba sorolva éltek hitéletüket, bár ezek közül nem magyar egyházszervezetként működött a zágrábi érsekség és a gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus érsekség. A másik három egyháztartomány (az esztergomi, az egri és a bács-kalocsai érsekségek) hívóinak nemzetiségi összetétele vegyes volt, de a magyar hívők a Felvidék és a Bánság kivételével mindenütt túlnyomó többségben voltak.

Az új határok mindenhol szétszabdalták a régi egyházszervezeti egységeket, s emiatt átszervezést kellett végrehajtani.¹ A kelet-európai egyházak és az államhatalmak politikai küzdelmei közismertek, az egyházszervezetekre gyakorolt hatásuk azonban nem, ezért számos félreértéssel és pontatlansággal találkozhatunk ezen a téren. Az alábbi összeállítás krónikaszerűen vázolja a szomszédos országokhoz került egykori magyar katolikus egyházak életében történt egyházszervezeti változásokat.

Az egyházstatisztikai összeállításokhoz néhány megjegyzést kell fűznöm:

-A régebbi adatok jelentős részét saját számításaim alapján közlöm, ezért azok eltérhetnek más publikációkban közölt hasonló adatoktól. - A „jelenleg” oszlop az utolsó ismert adatokat tartalmazza, ezek

általában a nyolcvanas évek végéről származnak. (Például az Annuario Pontificio adatai 19889 tájáról.)

- A hívők száma becslésen alapul, általában azt a számértéket jelöli, amit az egyházmegyék a Szentszék felé jelentenek. Ez legtöbbször a megkereszteltek hozzávetőleges száma, akiknek az aktív hívők csak töredékét teszik ki, de ezek aránya kideríthetetlen és országonként igen eltérő.

Magyarország

Magyarország területén a korábbi 28 egyházmegyéből csak négy (veszprémi, székesfehérvári, váci, egri) maradt meg teljes egészében, valamint hat egyházmegye püspöki székhelyével együtt és öt másik kisebb-nagyobb részei. A püspöki székhelyükkel együtt itt maradt tíz egyházmegyének a magyar egyházszervezetben betöltött szerepe és jogi helyzete nem változott - csak joghatóságának területe és a hívők száma. (Ezeknél jelentős átszervezés sem volt.) A másik öt egyházmegye itt maradt részeinek története annál változatosabb.

Az egri érseki tartományhoz tartozó rozsnyói és kassai püspökök joghatósága 1937-ig megmaradt a magyarországi részek felett is, nevükben helynökök igazgattak. (Sajópüspöki, majd putnoki vikáriátus: 6 esperesi kerületből 19 plébánia 64 000 hívővel, sátoraljaújhelyi vikáriátus: 4 esperesi kerületből 49 plébánia 96 000 hívővel.) Az apostoli kormányzóságokká vált területek igazgatását 1937-39 között Serédi primás nevében helynök végezte. Az első bécsi döntés után (19395 között) ezek a területek visszakérültek egyházmegyéikbe. A szatmári egyházmegye itt maradt része (2 esperesi kerületben 16 plébánia 24 ezer hívővel) Székely Gyula plébános előbb helynöki, majd 1928-38 között apostoli kormányzóként vezetése alatt állt. Madarász István kassai püspök követte őt apostoli kormányzóként 19382 között, ekkor (Észak-Erdély visszacsatolása következtében) a terület visszatért a szatmári püspök, Scheffler János joghatósága alá. A kilencszáz éves csanádi püspökségnek csak töredéke maradt Magyarországon (3 esperesi kerület 33 plébániája 206 000 hívővel) - püspöki székhely nélkül. Glattfelder Gyula püspök 1923-ban elhagyta kényszerült Romániát, s rövid makói tartózkodás után Szegeden rendezte be a püspöki rezidenciát. A Szentszék 1931. június 19-én hagyta jóvá a szeged-csanádi püspökség újjáalakítását, a székeskáptalan

azonban csak 1941-ben állt fel. Az ugyancsak a kalocsa-bácsi érseki tartományhoz tartozó nagyváradai egyházmegye magyarországi része (3 esperesi kerületben 24 plébánia 97 000 hívővel) - helynöki igazgatást követően -1929-től apostoli kormányzóság lett. A terület 1941-ben visszakerült a nagyváradai egyházmegyéhez, az azonban csak apostoli kormányzóság maradt Márton Áron gyulafehérvári (vikáriusa Schriffert Béla), majd 1942-től Scheffler János szatmári püspök kormányzásával.

A hajdúdorogi görög katolikus egyházmegye 75 plébániája Romániának, 4 pedig Csehszlovákiának jutott. Az itt maradt 83-hoz csatolták 1935-ben a lugosi és a nagyváradai püspökségek 1-1 idekerült plébániáját (Battonyát és Bedőt). Az eperjesi és a munkácsi egyházmegyék itt maradt 20, illetve 1 plébániája (Rudabányácska) ószláv liturgiájú volt, ezért ezeket a Szentszék nem csatolta a hajdúdorogi püspökséghez, hanem 1924-ben megszervezte részükre - a hívők és a papok kérése ellenére - a miskolci apostoli kormányzóságot a lemondott munkácsi püspök, Papp Antal vezetésével. Papp Antal címzetes érsek lett, de a gyakorlatban megyéspüspöki jogokkal bírt. Az első bécsi döntés (1938) után a Szentszék a hajdúdorogi püspök joghatóságát a négy szlovákiai parókiára is kiterjesztette, az 1941-ben visszakerült észak-erdélyiekre azonban nem, azokat a román főpásztorok joghatósága alatt hagyta, ezért a magyar hívők egy része áttért vagy elhagyta a hitet.

A második világháború után visszaállt az 1938-as egyházszervezeti állapot:² 10 egyházmegye és a „részek”, valamint a görög katolikusok püspöksége és kormányzósága. Madarász István kassai megyéspüspök maradt a magyarországi kassai és rozsnyói egyházmegyerészek élén, utóbbiban apostoli kormányzóként. Halála után 1952-ig káptalani helynök volt a kassai, és apostoli kormányzó a rozsnyói rész élén. Az itt maradt nagyváradai és szatmári egyházmegyei részeken ugyancsak helynök volt 1952-ig. Egyházzslogilag tehát a három „rész” a határon túli egyházmegyéhez tartozott. A rudabányácskai parókiát (a munkácsi püspökségben és a miskolci apostoli kormányzóságban volt) a Szentszék a hajdúdorogi egyházmegyéhez csatolta. A jobb kormányozhatóság miatt 1946 óta a hajdúdorogi püspökség és a miskolci apostoli kormányzóság élén mindig ugyanaz a személy áll. A hajdúdorogi egyházmegye joghatósága 1980 óta (1968-80 között ideiglenesen) az egész országra kiterjed, kivéve a miskolci apostoli kormányzóság parókiáit. A későbbiekben ezen csak két lényeges változtatást hajtottak végre: a Szentszék 1952. április 19-én a kassai, rozsnyói és szatmári egyházmegyék magyarországi részeit az egri érsek, a debreceni apostoli kormányzóságot a szeged-csanádi püspök joghatósága alá helyezte. (Teljes beolvasztásukra az 1982. május 11-i dekrétum adott engedélyt.)

A kommunista rendszer uralomra jutásával, a szinte teljes egyházi vagyon kártalanítás nélküli államosításával az egyházak és az állam kapcsolata a mélypontra süllyedt, s ezt betetőzte a Mindszenty József esztergomi, majd a Grósz József kalocsai érsek ellen lefolytatott koncepciós per. Az egyházi vezetés - bízva az üldöztetések leállításában - a körülmények hatására 1950. augusztus 30-án egyezséget kötött az állammal. Ebben a magyar püspöki kar elismerte a Magyar Népköztársaság államrendjét és Alkotmányát, az állam pedig biztosította a vallásszabadságot és 18 évre az egyház anyagi támogatását. Az ekkor létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal csaknem negyven éven keresztül irányította az egyház ügyeit, és beleszólt kinevezéseibe. Ez egyházszervezeti vonatkozásban például azt eredményezte, hogy 1964-ig nem neveztek ki egyetlen új püspököt sem, üresedés vagy akadályoztatás (Mindszenty, Grósz) esetén helynökök és apostoli kormányzók igazgattak.

A Kádár-rendszer konszolidációs időszakában az egyház és az állam viszonyában némi enyhülés következett be, ennek jele volt az 1964. szeptember 15-én kötött budapesti megállapodás a Vatikán és Magyarország között. Ennek eredményeképp szentelték fel Hamvas Endrét kalocsai érsekké és öt papot címzetes, illetve segédpüspökké. A magyar állam 1968-ban meghosszabbította az egyházaknak biztosított államsegélyt, s a következő

évben végre két érseki és két megyéspüspöki, valamint további hét egyéb főpásztori kinevezésre került sor. (Ifjas József kalocsai érsek, Brezanóczy Pál egri érsek, Bánk József váci és Cserháti József pécsi megyéspüspök lett.) A hetvenes évek elején fokozatosan pótolták a magyar egyházi hierarchia hiányosságait hét megyéspüspök és az egri érsek (Bánk József) kinevezésével, s 1976-ra az összes főpapi széket betöltötték, utoljára az esztergomi érseki széket Lékai Jánossal. (Az 1956-ban az amerikai követségre menekült Mindszenty 1971-ben elhagyhatta az országot, a Vatikán pedig 1974-ben üresnek nyilvánította az érseki széket. Lékai Jánost először csak apostoli kormányzóvá nevezték ki, majd 1976. február 10-én primásérsekké, a Szentszék ugyanis megvárta Mindszenty halálát, 1975. május 5-ét.) Az egyház és az állam viszonyában az áttörés akkor következett be, amikor az Állami Egyházügyi Hivatalt 1989. július 1-én feloszlatták, s ezzel megszűnt az állam beleszólása az egyházi ügyekbe. A magyar katolikus egyház legfelsőbb szerve a Püspöki Konferencia, ennek elnöke a primás, tagjai pedig az érsekek, püspökök, segédpüspökök, a pannonhalmi főapát és a titkárság vezetője. A jelenlegi főpásztorok névsora (kinevezésük időpontjával): Paskai László esztergomi primás-érsek (1987), Dankó László kalocsai érsek (1987), Seregély István egri érsek (1987), Pápai Lajos gyári püspök (1991), Mayer Mihály pécsi püspök (1989), Szakos Gyula székesfehérvári püspök (1982), Konkoly István szombathelyi püspök (1987), Marosi Izidor váci püspök (1987), Szendi József veszprémi püspök (1987), Gyulay Endre szeged-Csanádi püspök (1987), Keresztes Szilárd hajdúdorogi görög katolikus püspök (1988), Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát (1991). A magyar egyházszervezet főbb adatai:

	1910		Jelenleg	
	Pléb.	Hívők (ezer fő)	Pléb.	Hívők (ezer fő)
Esztergomi érsekség	88	685	154	950
Váci püspökség	135	852	252	1200
Székesfehérvári p.	92	258	163	462
Győri p.	137	294	206	450
Szombathelyi p.	118	300	176	296
Veszprémi p.	225	622	346	691
Pécsi p.	178	388	165	465

	1910		Jelenleg	
	Pléb.	Hívők (ezer fő)	Pléb.	Hívők (ezer fő)
Pannonhalmi főapátság *	26	40	19	30
Kalocsai érsekség	33	182	77	212
Szeged-csanádi **	57	310	111	381
Egri érsekség**	292	855	440	1121
Hajdúdorogi	83	146	129	250
Miskolci apostoli k.	21	20	29	25
Összesen:	1485	4952	2257	6533

* A főapátságtól jelentős területek átkerültek a győri és a veszprémi püspökségekhez.

** Ide számoltam a beolvasztott részek adatait is.

(A magyar katolikus egyházszervezet térképe megtalálható az 1989-es kiadású Magyar Nemzeti Atlasz 16. oldalán.)

Csehszlovákia

A Csehszlovákiához került egyházmegyékben a magyarság egyenlőtlenül oszlott meg, a magyar nyelvű plébániák a déli csonka egyházmegyékben koncentráltak: az esztergomi főegyházmegyében 125, a rozsnyói egyházmegyében 34, a kassai egyházmegyében 15, a

szatmári egyházmegyében (Kárpátalján) 22. (Az északi, teljes egészében odakerült püspökségekben összesen 6 tisztán magyar és 11 vegyes nyelvű plébánia volt.)

Az új államhatalom erőteljes hadjáratot folytatott a főleg szlovák hívőket tömörítő egyházmegyék magyar püspökei ellen. Zaklatásukat sem Csernoch János esztergomi érsek, sem pedig a Szentszék nem tudta megakadályozni: Báthy László nagyszombati érseki helynököt, Radnai Farkas besztercebányai, Balázs János rozsnói, Batthyány Vilmos nyitrai és Novák István eperjesi görög katolikus püspököt még 1919-ben - a békeszerződés aláírása előtt! - kiutasították a Felvidéktől. (Párvy Sándor szepesi püspök halála miatt nem jutott erre a sorsra, Papp Antal munkácsi görög katolikus püspököt pedig 1927-ben tették át karhatalommal a határon.) Csak a kassai püspök, Fischer-Colbrie Ágoston tudott haláláig (1925) posztján maradni - mellette határozottan kiállt a Szentszék, mert őt szerették volna kinevezni a Felvidék apostoli kormányzójának. Az egyházi birtokok kisajátítását, illetve zárlat alá helyezését a

hogyan az egyházi vagyont véglegesen kisajátítják. Az 1925. december 17-én a Szentszék és a csehszlovák kormány által kötött „modus vivendi” értelmében az államhatárokhoz igazították volna az egyházmegyéik határait, és rendezték volna a zárt egyházi javak kérdését. Az egyezmény végrehajtásával kapcsolatos tárgyalások azonban a cseh kormány anyagi kérdésekben mutatkozó hajthatatlansága miatt megszakadtak. Végül a rendezés érdekében XI. Pius 1937. szeptember 2-i bullájában a tényleges helyzethez alkalmazkodva az államhatárokhoz igazította az egyházmegyéik határait, s a szlovákiaiakat ideiglenesen közvetlenül a Szentszék alá rendelte. Apostoli kormányzóságokként ugyanez történt a kassai és a roznýói egyházmegyéik magyarországi részeivel. A cseh állam és a püspöki kar ekkor már fölalta eredeti elképzelését, hogy az összes csehszlovákiai katolikus a patriarchává kinevezendő prágai érsek alá tartozzon. A bullában ugyanis már két új érsekség (egy római és egy görög katolikus) felállítását ígérte meg a pápa. A bulla kihirdetése után a szlovákiai magyar papság egy része a magyar hívők részére egy új püspökség felállítását kérte, majd az elutasítás után egy magyar vikáriátus létesítését. A további egyeztetések azonban az első bécsi döntés (1938. november 2.) következtében tárgyalanná váltak. Ezt követően az esztergomi főegyházmegyéhez visszatért 157 plébánia, de Jantusch irányítása alatt Szlovákiában maradt a nagyszombati apostoli kormányzóság 250 plébániával. Az 1939. július 19-i pápai bulla hivatalossá tette a visszacsatolások következtében bekövetkezett változásokat, és jóváhagyta az esztergomi érseki tartomány kiterjesztését a munkácsi görög katolikus püspökségre, az egriét pedig a kassai és roznýói egyházmegyékre.

A kassai egyházmegyében Fischer-Colbrie halála után Jozef Čárskyt nevezte ki a pápa apostoli kormányzónak, aki 1937-ig a magyar részeket is kormányozta. A Felvidék déli részének visszacsatolása után a magyar kormány Čárskyt nem ismerte el, ezért az egyházmegye magyarországi részének (94 plébánia) élére Madarász István 1939-ben kinevezett kassai püspök került. Čársky a Szlovákiában maradt eperjesi kormányzóság (96 plébánia) élén maradt, majd 1945-ben visszatért Kassára - Madarász pedig az itt maradt csonka részre vonult vissza. A roznýói egyházmegyében a megüresedett püspöki széket egy ideig nem töltötték be. Ez a csehszlovák kormánynak is megfelelt, mert fel akarta számolni a magyar jellegű egyházmegyét, amelyet káptalani helynök, illetve 1925-től apostoli kormányzó (Čársky, majd Bubnics Mihály) igazgatott. Az első bécsi döntés után Bubnicsot püspökké nevezték ki, de a Szlovákiában maradt 38 plébánia apostoli kormányzója Čársky lett. (Az egyházmegye magyarországi részén 64 plébánia volt.) A világháború (és Bubnics halála) után 1959-ig káptalani helynökök kormányoztak. A szatmári egyházmegye Csehszlovákiához került 42 plébániáját először az ungvári esperes kormányozta a szatmári püspök helyetteseként, majd 1938-ban apostoli kormányzóság lett a kassai püspök (Čársky) vezetésével. Észak-Erdély visszacsatolásakor a terület visszakerült a szatmári püspökséghez. A Szlovákiában maradt 6 plébánia az eperjesi kormányzósághoz került, majd a világháború után apostoli kormányzóságot alkotott.

Az eperjesi és a munkácsi görög katolikus püspökség csaknem teljes egészében Csehszlovákiához került. (1910-ben az eperjesi püspökség körülbelül 160 plébániából állt 170 000 hívővel, ebből csak néhány ezer volt magyar. A munkácsi püspökség körülbelül 300 plébániából állt 420 000 hívővel, közülük mintegy 60 000 volt magyar.) Az erőszakos, ortodoxiára történő áttérítések miatt 1930-ra a hívők száma 100 000 fővel csökkent, magyar hívők pedig (főleg az áttelepülés miatt) szinte csak Kárpátján maradtak, körülbelül 27 000-en. A Magyarországra menekült eperjesi püspököt, Novák Istvánt 1922-ben lemondatták, az egyházmegye apostoli kormányzóság lett Nyáradai Dénes körösi püspök igazgatásával - egész Szlovákiára kiterjedő joghatósággal. Őt 1926-ban Peter Gojdič váltotta fel, aki Szlovákia önállósulása után 1940-ben tényleges megyéspüspök lett. A munkácsi püspökség élén egymást váltották a főpásztorok: Papp Antal, Gebé Péter (1925-32), Sztojka Sándor (1932-43). Az állandósult politikai harcok 1939-re a három részre (Szlovákiába, Kárpát-Ukrajnába,

Magyarországra) szakadt egyházmegyében szinte áttekinthetetlen helyzetet eredményeztek, ami csak 1944-re rendeződött, amikor Romzsa Tivadar segédpüspök lett az apostoli kormányzó a kárpátaljai részen, a szlovákiai részen pedig az eperjesi görög katolikus püspök kormányzott.

A második világháború után Szlovákiában visszaállt a katolikus egyház az 1937. évi bullában rögzített helyzete: nagyszombati apostoli kormányzóság, 5 püspökség (+ 1 görög katolikus), szatmári apostoli kormányzóság.⁵ A görög katolikus egyházat 1950. április 28-ával Csehszlovákiában is betiltották, beolvasztották az ortodox egyházba, Gojdič püspököt börtönbe zárták, majd halála után, 1960-tól 1968-ig ordinárius irányított titokban. A Szlovákiában élő katolikus magyarság helyzetét az ismert egyházellenes intézkedések (iskolák, intézmények államosítása, vagyonelkobzás stb.) mellett anyanyelvük átmeneti betiltása is nehezítette.⁶ Számos püspököt és más egyházi vezetőt börtönbe zártak, a püspöki székek Kassán, Rozsnyón és Szepesben évtizedekig betöltetlenek maradtak.⁷ Csehszlovákia és a Vatikán a kapcsolatok rendezését csak a hatvanas években kezdte meg, s a Prágai Tavasz idején legalizálták a görög katolikus egyházat.⁸ A nagyszombati apostoli kormányzó, Ambroz Lazik 1969-ben címzetes püspöki címet kapott. Utóda, Julius Gábriš 1973-ban megyéspüspök és érsek lett, de kinevezéséhez a prágai kormány még négy évig nem járult hozzá. (Ugyancsak 1973-ban nevezték ki püspököket Nyitrára és Besztercebányára.)

A szlovákiai katolikusok státusa 1977. december 30-án oldódott meg, amikor a nagyszombati érseki tartomány megalakításával egész Szlovákia római katolikusai egy egyházszervezetbe kerültek.⁹ A teljes egyházi hierarchia azonban csak 1990. február 14-én állt fel Jan Sokol (1988 óta nagyszombati érsek) vezetésével - az érsekség alá tartozó egyházmegyék mindegyike ekkor kapott püspököt és segédpüspököt.¹⁰

1990 májusában a nagyszombati érsekség magyar papjai és hívői levelet írtak a pápának, amelyben egy önálló magyar püspökség felállítását kérték, arra hivatkozva, hogy körülbelül 200 plébánián a magyar hívők vannak többségben, de egyetlen magyar püspök vagy segédpüspök sem található az egyházi vezetők között.

A szlovákiai egyházmegyék főbb adatai:

	1910-ben				Jelenle		
	Esp.	Pléb.	Hívők	(Magyar hívők)	Pléb.	Hívők	(Magyar hívők)
				ezer fő			ezer fő
Nagyszombati é.	41	392	910	358	435	1229	340
Nyitrai p.	24	148	330	36	150	750	6
Beszterceb. p.	12	112	224	22	120	396	2
Szepesi p.	14	165	208	16	155	445	1
Rozsnyói p.	13	83	130	108	87	200	90
Kassai p.*	16	115	222	40	181	686	40
Eperjesi g. p.**	20	159	167	20	201	361	6
Összesen:		1174	2191	600	1329	4067	485

* 1982-ben idecsatolták a Szatmári apostoli kormányzóság akkor 13 plébániáját, körülbelül 18 000 hívővel.

** A második világháború után idekerült a Munkácsi egyházmegyéből 82 plébánia, körülbelül 90 000 hívővel. (Ebből csak néhány ezer volt magyar.)

(A hívők számának növekedésével az esperesi kerületek száma is általában megnőtt, teljes átszervezésük azonban jelenleg is folyik. Térképet nem készítettem, mert az egyházmegyék Szlovákián belüli határai nem változtak.)

Szovjetunió

Az egykori szatmári római katolikus egyházmegye egy része - 38 plébánia mintegy 60 000, többségében magyar hívővel - 1945-ben a Szovjetunióhoz került. A terület egyházjogilag máig is az egri érsekséghez tartozik, igazgatását 1945 óta vikárius látja el. Az első vikáriusokat (Pásztor Ferencet, Bujaló Bernátot) elhurcolták, később a szovjethatalom a papok természetes kihalására épített. A kárpátaljaiakat 1945-ben még 48 pap látta el, két éve már csak 9 idős és egy fiatal (lengyel) pap.¹¹ Paskai László prímás-érsek 1989 tavaszi látogatása után vált lehetővé, hogy 5 magyarországi pap és néhány ferences szerzetes missziós munkát végezzen itt. (Az itteni jelentkezők pedig Rigában vagy Egerben készülhetnek fel hivatásukra.)

A munkácsi görög katolikus egyházmegye nagyobbik része került a Szovjetunióhoz, de a szovjethatalom néhány év alatt felszámolta az egyházközségeket: Romzsa Tivadar. püspököt megölték (1947), majd 1949. február 17-én likvidálták a görög katolikus egyházat, s augusztus 29-én beolvasztották a pravoszláv egyházba. A görög katolikusok beolvasztását igen erőszakos módon valósították meg, mert a nagyrészt ruszin hívők ukránosítását is ezzel próbálták elérni. A papok nagyobb része nem volt hajlandó áttérni, ezért 129-et kényszermunkára ítélték közülük. Az áttérést megtagadó hívők titokban pasztoráltak, vagy más vallású (elsősorban római katolikus) szertartásokat látogattak. A szovjet kormány 1989. december 13-án kelt rendelete visszaállította jogaiba a görög katolikus egyházat, de a munkácsi görög katolikus egyházmegye újjászervezése valószínűleg még jelentős időt igényel.¹²

Főbb adatok:

	Esp.	Plébánia	Hívők	(Magyar hívők)
			ezer fő	
Kárpátaljai vikáriátus				
1910:	6	42	58	(50)
Jelenleg:	6	37	65	55
Munkács-Ungvári görög katolikus püspökség				
1910:	30	293	422	(48)
1949:		265	450	28

(A Szatmári e.m.-ből 6 plébánia körülbelül 12 000 hívővel, a Munkácsiból 82 plébánia körülbelül 90 000 hívővel 1945-ben Csehszlovákiához került.)

Románia

A Romániához került területen négy római katolikus egyházmegye volt, ezek közül egy - az erdélyi - teljes egészében odakerült, a többi csak kisebb-nagyobb részben. Az erdélyi egyházmegye hívői csaknem mind magyarok, a csanádi híveinek körülbelül harmada, a nagyváradinak több mint 80 %-a, a szatmárinak mintegy 3/4-e volt magyar, a többi német, illetve néhány ezren szlovákok.

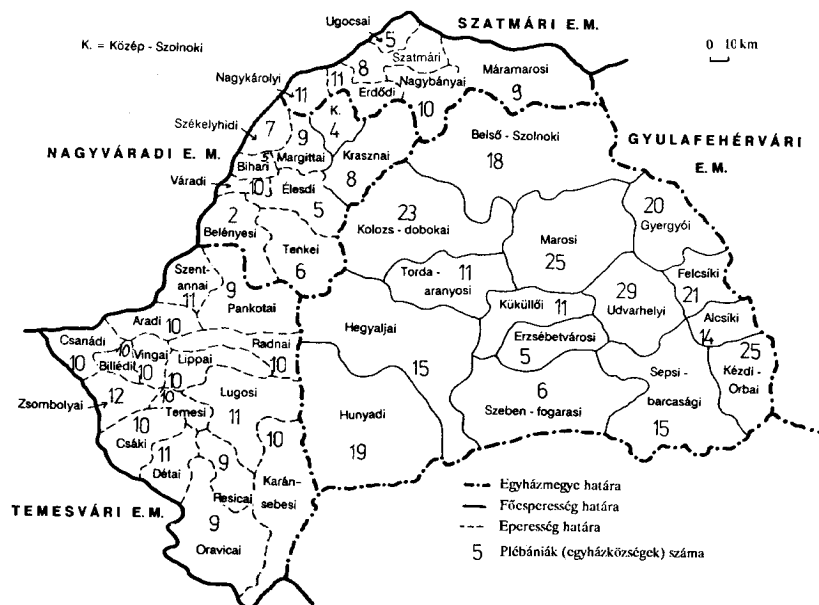
A római katolikus egyházak vezetői - a többi erdélyi egyházfőhöz hasonlóan - arra a természetes álláspontra helyezkedtek, hogy a békeszerződés ratifikálásáig a magyar államhoz való viszonyukat nem bontják fel. A három csonka egyházmegye közigazgatási rendszerének átszervezése így csak 1920 után kezdődött, de az egyházak és a román állam közötti konfliktusok miatt csak nagyon lassan valósult meg. A békeszerződés után ugyanis Románia Radu Demeter nagyváradi görög katolikus püspök kezdeményezésére tárgyalásokat kezdett a Szentszékkal egy konkordátum megkötése érdekében. A görög katolikusok a Szentszéknél azzal érveltek, hogy megnövekedett tekintélyük folytán befolyással lehetnek az ortodoxokra, a román kormánynál pedig azzal, hogy így beleszólhatnak az erdélyi katolikusok ügyeibe, kiszolgáltatathatják őket a bukaresti érseknek.¹³ Az 1927. május 10-én megkötött és 1930.

június 5-én életbe lépett konkordátum értelmében egész Romániában egyetlen egyháztartományt hoztak létre, ennek vezetésével a püspökből frissen előléptetett bukaresti érseket bízták meg, s a szatmári és nagyváradai egyházmegyék összevonásával a kisebbségeket képviselő három erdélyi püspök háttérbe szorult a püspöki tanácsban a jászvásári püspökkel, a bukaresti érsekkel és az öt görög katolikus román püspökkel szemben. A szenátusban a többségében magyar (és német) nemzetiségű római katolikus hívőket a bukaresti román érsek képviselte. (A konkordátum előnyökkel is járt, mert biztosította a püspökök szabad hivatali tevékenységét, s az egyházi intézményeket jogi személynek ismerte el.)

Az erdélyi, majd 1932-től gyulafehérvári egyházmegye területén indokolatlan volt bármiféle változtatás a közigazgatási beosztásban, a 16 főesperesség viszonylatában a mai napig egyetlen lényeges módosítást hajtottak végre. Az alsó-fehérmegyei és a bányavidéki főesperességeket hegyaljai (főszékesegyházi) néven összevonták, mert a hívők száma mindkét területen jelentősen csökkent. Döntően más volt a helyzet a többi egyházmegye esetében, hiszen ezek csak részben kerültek román fennhatóság alá.

A volt csanádi egyházmegyét Glattfelder Gyula püspök kiutasítása miatt 1923-tól Pacha Ágoston vezette apostoli kormányzóként, majd ő lett a konkordátum értelmében 1930. június 5-én megalakított temesvári egyházmegye püspöke. Ő szervezte át a közigazgatást még 1926-ban, s ő alakította ki a ma is meglévő 16 esperesi kerületet. A nagyváradai egyházmegyét püspöke, gróf Széchenyi Miklós halála után (1923) apostoli kormányzó irányította, majd 1930. augusztus 15-től egyesítették a szatmárral. Az egyházmegye 12 esperessége közül 9 egészében került Romániához (egy plébánia kivételével), ezért közigazgatási beosztását meghagyták.¹⁴

A szatmári egyházmegye 12 esperességéből 3 egészében, 3 pedig nagyjából fele részben került Romániához - ezek mind megmaradtak. Az egyetlen lényeges változás: Lajosvölgyhuta a nagybányai esperességéből a szatmárihoz került. Az egyházmegyében szintén apostoli kormányzó irányított Boromissza Tibor püspök halála (1928) után, majd 1930-ban Fiedler István lett az egyesített (Szatmárnémeti székhelyű) szatmári-nagyváradai egyházmegye első püspöke, 1938-as lemondatásáig. A román kormány pártfogoltjának, Josif Popnak a püspöki kinevezését megghiúsítva Márton Áron gyulafehérvári püspök igazgatta apostoli kormányzóként az egyházmegyét. A második bécsi döntéssel a gyulafehérvári püspökség északi fele Magyarországhoz került vissza (a hívők nagy részével, de a püspöki székhely nélkül), éppúgy mint a nagyváradai és a szatmári egyházmegyék. Román területen maradt a temesvári püspökség egésze és a gyulafehérvári püspökség déli része - ahol a katolikusok többnyire csak szórványokban éltek. (Ott maradt a nagyváradai egyházmegye 9 plébániája is.) Márton Áron elkerülte azt a történelmi csapdát, hogy feladva az évezredes püspöki székhelyet, magyar állami területre költözzön, s úgy oldotta meg ezekben az években a rábízott hatalmas terület kormányzását, hogy a magyarországi részekbe helytartókat küldött. Hosszas diplomáciai alkudozások után 1942-ben Scheffler Jánost nevezték ki szatmári püspöknek és nagyváradai apostoli kormányzónak. (A két egyházmegye ugyanis különvált, hiszen ezekre ekkor már nem volt érvényes a román állam által kötött konkordátum, a nagyváradai püspökség visszaállítását viszont a Szentszék elnapolta.)

AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZMEGYÉK, 1990

A második világháború után újra életbe lépett konkordátumot a román állam 1948-ban felmondta, majd néhány nappal rá az augusztus 4-i kultúr- törvényben csak a gyulafehérvári és a jászvásári római katolikus és a kolozsvár-szamosújvári görög katolikus püspökségeket ismerte el, a többit csak főesperességnek tekintette.¹⁵ A tiltakozás hasztalan volt sőt az év végén a görög katolikusokat rendeletileg beolvasztották a görögkeleti egyházba. Az egyházi eljárások sorozatos letartóztatása ellenére római katolikus egyház vezetése folyamatos volt, mert az egyházmegyék irányítását jogtalanul kisajátítók fennhatóságát a papság nem ismerte el, s titokban püspököket szenteltek az elhurcoltak helyett. A római katolikus egyház nagy veszteségekkel ugyan, de szervezetét, önállóságát megőrizve vészelt át az elmúlt évtizedeket. 1990 márciusában hivatalosan is visszaállították az önálló szatmári és nagyváradi püspökségeket (különválásuk már 1982-ben megtörtént), s lehetővé vált, hogy mind a négy erdélyi egyházmegyében új püspököket szenteljenek. A gyulafehérvári püspök Bálint Lajos, a temesvári Sebaltian Kräuter, a nagyváradi Tempfli József, a szatmári Reitzer Pál lett, Boros Béla pedig címzetes érsek. (Kräuter a számos magyar hívő és pap érdekében megtanult magyarul.)

Az egyházi közigazgatásban nem történt változás, bár két elképzelés már állandó viták tárgyát képezi.¹⁶

A négy erdélyi püspökség főbb adatai:

	1910				Jelenleg			
	Esp.	Pléb.	Hívők	(Magyar hívők)	Esp.	Pléb.	Hívők	(Magyar hívők)
			ezer fő				ezer fő	
Gyulafehérvári p.	16	251	377	348	16	257	542	530
Temesvári p.	17	160	470	163	16	151	200	140
Nagyváradi p.	9	54	80	65	9	55	120	110
Szatmári p.	6	45	68	51	6	54	160	150
Erdély összesen:	48	510	995	(627)	47	517	1022	930

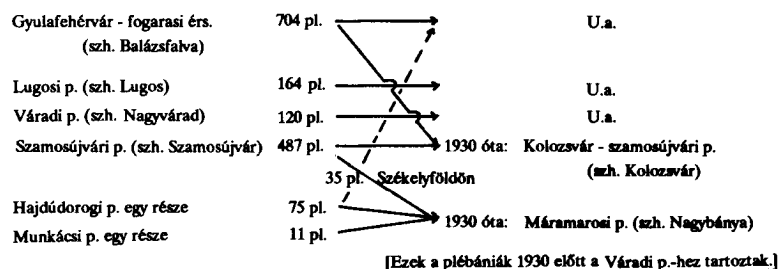
A hívők számának látványos növekedését részben a görög katolikusok áttérése okozta.

Romániához került két plébánia kivételével a román nyelvű gyulafehérvár-fogarasi érsekség és a hozzá tartozó három püspökség, valamint a hajdúdorogi egyházmegye 75 és a

munkácsi 11 parókiája. Az 1,2 millió görög katolikus hívőből mintegy 80 000 volt magyar (nagy részük nem is beszélt más nyelvet). A bukaresti kormány elfogadta a görög katolikusok konkordátumjavaslatát a római katolikusok elleni küzdelméhez. A konkordátum értelmében a görög katolikus egyház felépítését átszervezték:

A hajdúdorogi püspökség a magyar hívőket tömörítette (joghatósága egész Erdélyre kiterjedt), ezért plébániáit több egyházmegye között

AZ ERDÉLYI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZMEGYÉK ÁTSZERVEZÉSE

A ROMÁNIAI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZMEGYÉK, 1990

osztották el. Jelentős változás volt még a Kolozsvár környéki plébániák átcsatolása, s a regáti plébániáknak az érsekség felügyelete alá helyezése - kivéve a ruszin plébániákat Északnyugat-Moldvában - ezek a máramarosi egyházmegyéhez kerültek. Az észak-erdélyi görög katolikusok felett 1940-44 között a hajdúdorogi egyházmegye bírt joghatósággal, a dél-erdélyieket azonban a Szentszék a román főpásztorok vezetése alatt hagyta. Ekkor (különösen a Székelyföldön) az erdélyi magyar görög katolikusok közül számosan áttértek a római katolikus vagy a református hitre.

A román állam 1948-ban betiltotta a görög katolikus egyházat (beolvasztotta az ortodox egyházba), papjait pedig példátlan üldözésben részesítette. Becslések szerint az akkor 1,6 millió görög katolikus mintegy egyharmada kitartott hite mellett, és titokban pasztorált. A nyolcvanas évek végén a görög katolikusok a román kormány támogatásával a magyar katolikus egyházmegyékben mozgalmat indítottak a román nyelvű liturgia bevezetéséért. A magyar katolikus egyház elrománosítása érdekében a hivatalosan pravoszlávnak minősített hívőket azok katolikusságára hivatkozva magyar templomokba küldték, hogy román nyelvű misét követeljenek. Ez az elképzelés szerencsére 1989 decemberében a Ceaușescu-rezsimmel együtt megbukott, az új vezetés már december 31-én rehabilitálta a görög katolikus egyházat. A görög katolikusok részéről azonban újabb veszélyt jelent, hogy az ortodox egyház által elvett templomaikért a római katolikusoktól követelnek egyházi létesítményeket. 1990

márciusában a pápa hivatalosan is felszentelte az addig titokban működő püspököket, s Alexandru Todeát érsekké nevezte ki. A ma mintegy hatszázezer aktív görög katolikus körében valószínűleg már csak néhány ezer magyart találhatunk.

Jugoszlávia

Az 1918-ban megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) alkotmánya (1921. június 28.) elvben biztosította a vallásszabadságot, az államhatalom ennek ellenére minden téren gátolta a nem ortodox egyházak működését. A Szentszék a katolikusok helyzetének rendezése érdekében már 1920-ban pápai nunciust küldött Belgrádba. A tárgyalások másfél évtizedig (!) elhúzódtak, de az egyházszervezet ideiglenes átszervezése tekintetében eredménnyel jártak. A teljes zágrábi érseki tartomány mellett ugyanis négy magyar püspökségből kerültek kisebb-nagyobb területek a délszláv államhoz. (A zágrábi érsekséggel - a magyar hívők alacsony számára való tekintettel - e tanulmány a továbbiakban nem foglalkozik.)

Elsőnek a pécsi püspökség Jugoszláviához került részének (4 esperesi kerület, 28 plébánia, 70 000 hívő) helyzete oldódott meg: észak-szerémi és dél-baranyai apostoli kormányzóságként 1922-ben a diakovári (szerémi) püspökség fennhatósága alá került. A Verőce megyei 13 plébániából csak egy volt magyar (és horvát) nyelvű (a csepini), a baranyai háromszögben pedig magyar, német és horvát volt a hívők nemzetiségi összetétele.

A másik három terület egyházi helyzete 1923. február 10-én rendeződött. A szombathelyi egyházmegyéből elszakadt plébániák a maribori (szlovén) püspök apostoli kormányzósága alá kerültek. (Muraszombati [régebben tótsági] és alsólendvai esperességek: 19 plébánia, 67 000 hívő, ebből mintegy 20 000 magyar.) A kalocsai főegyházmegye nagyobbik része került Jugoszláviába, ebből alakult a Szentszék alá rendelt bácskai apostoli kormányzóság Szabadka székhellyel a korábbi helynök Ludvik Budanovic vezetésével, aki 1927-ben címzetes püspök lett. Budanovic kitűnő szervezőnek bizonyult, új lelkesedések és plébániák sorát alapította, s kiigazította az esperesi kerületek határát (1925) az új helyzetnek megfelelően - az esperességek azonban nagyjából változatlanok maradtak. A csanádi egyházmegyének körülbelül egynegyede került Jugoszláviához, ebből létesítette a Szentszék a bánati apostoli kormányzóságot. Első adminisztrátora, Radic Raphael a következő évben belgrádi érsek lett, ezért helynékként Kovács István igazgatta az adminisztratúrát. Az esperesi kerületeket itt is ki kellett igazítani, de lényegesen ezek sem változtak.

A vajdasági katolikusok (többségükben magyarok) jogi helyzetét az 1935-ben megkötött konkordátum lett volna hivatott biztosítani, de ennek ratifikálását a szerb pravoszláv egyházi vezetők - a kiátkozás rémével manipulálva - megakadályozták. Ennek ellenére a konkordátum szelleme nagyjából érvényesült,¹⁷ s a katolikus egyháznak a pravoszláv egyháznál jóval hátrányosabb helyzete lényegesen mérséklődött.

A második világháború idején átmenetileg ismét Magyarországhoz és régi egyházmegyéikhez kerültek vissza a bácskai, baranyai és Mura-melléki részek.¹⁸

Bácskában az internált Budanović helyét 1941-44 között Ijjas József érseki biztos foglalta el. (A körülbelül 13 000 bukovinai katolikus székely idetelepítése is ekkor történt.) Az 1944-ben visszatért Budanovicnak egy híveiben megfogyatkozott, romokban heverő egyházmegyét kellett újjáépítenie. A bukovinai székelyek Magyarországra menekültek, de a bácskai magyarok egy része és a németek többsége is távozásra kényszerült. A régebben háromnyelvű plébániák egy, esetleg kétnyelvűvé fogyatkoztak. Budanovićnak és utódjának, Matija Zvekanovićnak húsz évébe került a helyreállítás és az egyházszervezet újjáépítése, de a papság körében bekövetkezett pusztulást a mai napig sem sikerült teljesen kiheverni, a hiányokat pótolni.¹⁹ Ennek ellenére mindig ügyeltek arra, hogy a lelkesedésekbe lehetőleg a hívők nyelvén beszéld pap kerüljön. Az esperesi kerületek beosztásában ismét változtatásokat

kellett végrehajtani, néhány (híveiben megfogyatkozott) esperesi kerületet más kerületbe olvasztottak be, s az erősen túlnépesedett szabadkaiból három esperességet szerveztek.²⁰ Zvekanović kérésére a pápa a bácskai adminisztratúrát 1968-ban közvetlenül a Szentszék alá rendelt szabadkai püspökséggé léptette elő.

A baranyai plébániák a pécsi egyházmegyéhez kerültek vissza, s ott is maradtak - helynök vezetésével - egészen 1951-ig, amikor újra apostoli kormányzót kaptak, a szerémi püspökség fennhatóságával. A Szentszék 1971-ben a területet végérvényesen a szerémi püspökségbe olvasztotta az észak-szerémi esperességgel együtt. A Drávaszögben az elmúlt hetven évben a katolikus hívők száma 2/3-ára fogyott: ma mintegy 20 000-en vannak 10 plébániában.²¹

A Mura-melléki két esperesség 1941-46 között apostoli kormányzóságként ismét a szombathelyi egyházmegyéhez tartozott. A háború után a maribori püspök lett az apostoli kormányzó, aki nem sokkal később az esperességeket püspökségébe olvasztotta. Ehhez megkapta a szombathelyi püspök beleegyezését is, mert a magyar hívőkről példásan gondoskodott. A magyar hívők száma mára ennek ellenére 10 000 fő alá csökkent.

A bánáti apostoli kormányzóság helyzete a háború után megrendült, részben a megtorlások, részben pedig a német hívők és papok kitelepülése következtében. (Jelentős problémákat okozott a helyükre tömegesen betelepített ortodoxok türelmetlen, agresszív magatartása is.) A paphiány oda vezetett, hogy ma az úgy-ahogy működő plébániák egyharmadát nem tudják lelkésszel ellátni. Miután a hívők és a működő lelkészségek száma csaknem a felére csökkent, az esperességek számát is célszerű volt csökkenteni, így alakult ki a hatvanas évek végére a mai három esperesi kerület. Az adminisztratúrának abból adódó problémája, hogy hagyományos apostoli kormányzója, a távoli belgrádi érsek csak helytesszel tudta megoldani feladatát-1971-ben megszűnt, amikor a helybéli Jung Tamást nevezték ki kormányzónak és címzetes püspöknek.

II. János Pál 1986-ban a belgrádi érsekséget érseki tartománnyá fejlesztette, és alárendelte a szabadkai és a bánáti adminisztratúrából újonnan előléptetett zrenjanini (nagybecskereki) püspökséget.²² Két év múlva mindkét egyházmegyében új magyar püspököket szenteltek: Szabadkán Pénzes Jánost, Zrenjaninban pedig Húzsvar Jánost. (A két előző püspök magas életkora miatt mondott le.)

A két vajdasági püspökség főbb adatai az alábbiak:

	Esperesi kerület	Plébánia	Hívők Magyar hívők ezer fő	
Szabadkai p.				
1910	11	89	430	(260) ²³
1934	12	81	464	(260)
Jelente	12	112	380	290
Zrenjanini p.				
1910	8	67	213	(84) ²⁴
1935	8	55	201	(79)
Jelenleg	3	40	90	80

A zágrábi és a többi érseki tartományban magyar hívőt alig találunk.²⁵

Ausztria

A világháborút lezáró békeszerződések következtében Ausztriához került a győri és a szombathelyi egyházmegye 99, illetve 57 plébániája.²⁶ Ezt a területet Piffli bécsi bíboros-érsek szerette volna azonnal apostoli kormányzóként igazgatni, de a Szentszék - helyt adva a magyar kérésnek - csak 1922. május 18-án, a területi viták rendezése után nevezte ki őt. A burgenlandi apostoli kormányzóságot Bécsből csak nehézkesen lehetett irányítani, ezért provikáriusok látták el ezt a feladatot. Az 1933. június 5-én megkötött konkordátum értelmében az adminisztratúrát Kismarton (Eisenstadt) székhellyel már főapátsággá (praeter nulliuszá) kívánták fejleszteni. Az egyházellenes német megszállás (1938) után 1949-ben helyi plébánost, Joseph Schoiswohltn nevezte ki a Szentszék apostoli kormányzóvá, majd címzetes püspökké. Miután az osztrák kormány is rendezte viszonyát a Vatikánnal, 1960. augusztus 15-én sor kerülhetett a már hat éve kormányzó (háromnyelvű) László István kinevezésére az újonnan megalakított, a bécsi érseki tartományba besorolt kismartoni püspökség élére.

A kismartoni püspökség főbb adatai:

	Esperesi kerület, dékánátus száma ²⁷	Plébániák száma	Hívők	Magyar hívők
			(ezer fő)	
1910	17 csonka esp.	156	245	(24)
1934	15 dékánátus	156	255	(10)
Jelenleg	12 dékánátus	172	228	4

A hívők nagy része (régebben 3/4-e, ma már mintegy 90 %-a) német, de a horvátok száma is jó ideje nagyobb volt, mint a magyaroké, akik számára magyar nyelvű istentisztelet már csak négy plébánián folyik: Alsó- és Felsőőrön, Közép- és Felsőpulyán. Ehhez még annyit, hogy csak a bécsi magyar katolikusok több mint 30 000-en vannak.

*

A szomszédos országok egykor magyar területein levő katolikus egyházszerkezeteinek - s ezzel együtt magyar hívőiknek - sorsa meglehetősen eltérő módon alakult: Erdélyben például

még a legnehezebb körülmények között is úgy-ahogy megmaradt a katolikus egyház identitása, míg más országokban előfordult, hogy a magyar nyelvű hitélet is nehézségekbe ütközött (Szlovákia).

Az első világháború után létrejött új államalakulatok egyházpolitikájukat kezdettől fogva összekapcsolták nemzetiségpolitikájukkal, s nem is titkolt céljuk volt, hogy az egyházak belső életébe a legnagyobb mértékben beleszóljanak. A konkordátum-tárgyalások elhúzódása és sikertelensége (Csehszlovákia, Jugoszlávia) ezt csak alátámasztotta.

A második világháború után a totalitárius államrendszerek az egyházi életet szinte teljes egészében a templomok falai közé szorították. Az államhatalmak egyház- és vallásellenessége azonban eltérő módon valósult meg az egyes országokban. A görög katolikusok például a Szovjetunióban és Romániában drasztikus üldöztetésben részesültek. Őket (ruszinokat, illetve románokat) nemzetük és nemzeti vallásuk árulójának tekintették, mert idegen felettesnek (a római pápának) engedelmeskedtek. Az államhatalmak és az egyházak viszonyának normalizálódása is más ütemben és mértékben történt, Magyarországon és Jugoszláviában évtizedek alatt fokozatosan, míg Csehszlovákiában, a Szovjetunióban és Romániában csak az elmúlt években. (Szlovákiában csak 1990-ben vált teljessé a katolikus egyházi vezetés hierarchiája.)

A magyar kisebbség szempontjából országonként meglehetősen eltérően alakult a helyzet: Jugoszláviában a két vajdasági püspökség mind a hívők nemzetiségi összetételét, mind pedig az egyházi vezetést tekintve egyre inkább magyarrá vált, míg például Szlovákiában a magyarság a katolikus egyházon belül teljesen a perifériára szorult, ennek következtében elszakadási törekvéseket fogalmazott meg. A burgenlandi magyar katolikusok szinte teljesen asszimilálódtak, jelentősebb számban csak Felsőőr és Felsőpulya környékén maradtak. A csaknem teljes egészében magyar erdélyi katolikusság egyházszervezetét visszaállították, a körülmények (szűkös anyagi helyzet, társadalmi és politikai légkör) azonban erősen korlátozzák karitatív és oktató-nevelő tevékenységüket. Kárpátalján az egyházak jogi helyzetének rendeződése ellenére még számos probléma (elsősorban a lelkészhiány és a görög katolikusok ügye) vár megoldásra. Tulajdonképpen ez a bizonytalan és megoldatlan problémák sorát felszínre hozó átmeneti állapot jellemző mindegyik egyházszervezetre.

Irodalom

- Magyar katolikus Almanach* I-II. Budapest, 1984, 1988. Szent István Társulat.
World Christian Encyclopedia. Oxford-New York, 1982. Oxford University Press.
Annuario Pontificio per l'anno 1990. Citta del Vaticano, 1990.
Katolikus Lexikon I-IV. k. Budapest, 1931-33. Magyar Kultúra.
Szántó Konrád: *A katolikus Egyház története* I-III. Budapest, 1983. Ecclesia.
Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. Aurora Könyvek.
Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt* München, 1975. Aurora Könyvek.
Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. München, Aurora Könyvek. 1975.
Josef Rabas: *Kirche in Fesseln*. München, 1984. Ackermann.
Molnár Imre: *Vallás és egyház a szlovákiai magyarok életében*. Új Forrás, 1991. 5. Melléklet.
Balla Gyula: *Az egyházak helyzete Kárpátalján*. *Katolikus Szemle*. 1990. 4. 354-367.
Csáti József: *A Kárpátalja római katolikus egyháza*. Hatodik Síp. 1990. 2 20-24.
Erdélyi Csaba: *A katolikus egyház Romániában*. *Katolikus Szemle*. 1990. 4. 294-319.
Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München, 1976. Aurora Könyvek.
Siculus Verus: *A nemzetek és vallások története Romániában*. Youngstown, 1980.
Virt László: *A katolikus egyház és a romániai magyarság*. Kézirat. MKI-Arch 483/87.
Székely András Bertalan: *Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében*. In: *Magyarságkutatás Évkönyve* 1989. Budapest, 1990. 165-181.
Egyházi, illetve egyházakkal foglalkozó lapok, folyóiratok, ezer közül ehhez a témához a legfontosabbak: G2W (Zollikon, Zürich), Keston News Service (Keston College, Kent); Katolikus Szemle (Róma).

Jegyzetek

- 1 A trianoni békeszerződés után valójában hét országhoz kerültek magyar területrészek, de az Olaszország által elfoglalt Fiume ma Jugoszláviához tartozik, Lengyelországhoz pedig egy igen kicsi területrész került 23 000 katolikussal. Közülük 1910-ben százegynéhány volt magyar származású. A terület ma a krakkói püspökséghez tartozik.
- 2 Pontosabban a párizsi békeszerződés értelmében 1946-ban három plébánia Csehszlovákiához került a győri egyházmegyétől.
- 3 Nyitra: Karel Kmetko, Besztercebánya: Jan Vojtaššak, Szepes: Marián Blaha.
- 4 1939-ben, amikor Ungvár és Munkács környéke 35 parókiával és a püspöki székhellyel visszatért Magyarországhoz, Sztojka püspök a szlovákiai és a kárpát-ukrajnai részekbe vikáriusokat nevezett ki. Az intézkedéssel egy időben megjelent a Kárpátalján Nyáradi Dénes, az ukránbarátságáról és a magyarok iránti elfogultságáról közismert körösi püspök, és a kárpát-ukrán miniszterelnök segítségével egy évre apostoli kormányzóként átvette az irányítást. A szlovákiai részen Nyáradi címét nem ismerték el.
- 5 Az 1939. évi bulla értelmében a kassai és rozsnói egyházmegyék felett az egi érsek joghatósága meglepő módon 1977-ig megmaradt. A többi püspökség és apostoli kormányzóság a Szentszék alá tartozott
- 6 A II. Vatikáni Zsinat (1962-65) a nemzeti nyelvet tette az istentiszteletek nyelvévé.
- 7 Kassán Čársky 1951-től haláláig (1962) háziörizetben, utána csak adminisztrátor. Rozsnyón Robert Pobozny (évekig börtönben volt) halála óta (1972) szintén csak adminisztrátor volt Szepesben a püspököket (Vojtaššakot, Barnast, Tomanocyt) sorra börtönbe zárták, 1950 óta csak adminisztrátor igazgattott.
- 8 Eperjes apostoli kormányzót lapon Jan Hirka személyében. A görög katolikusokat 1973-tól kezdve újra „fenyegetni” kezdték, és ez csak 1989 végén szűnt meg. 1989 december 21-én Hirka megyéspüspök lett, de egyházmegyéje (egész Szlovákia) nem került bele a nagyszombati érseki tartományba, továbbra is megmaradt a Szentszék alárendeltségében.
- 9 A szatmári apostoli kormányzóságot (13 plébánia, 18 ezer hívő) 1982-ben olvasztották be a kassai egyházmegyébe, ez annál indokoltabb volt, mert még az apostoli kormányzói tisztelet sem tudták betölteni.
- 10 František Tondra szepesi püspök (1989), Jan Korec nyitrai püspök (1990), Rudolf Balaž besztercebányai püspök (1990), Eduard Koj rozsnói püspök (1990), Alois Tkač kassai püspök (1990). Balaž az idős Feranec lemondása miatt lett püspök, de másik három püspök 1990-es kinevezése 18, 28 és 40 éves püspöknélkülséget zárt le egyházmegyéjükben.
- 11 Az ötvenes években 18 papot hurcoltak lágerbe, később pedig a jelentkezőket nem engedték tanulni: Ozimkó Mihály felvételi kérelmét például nyolcszor utasították vissza - alacsony termetére hivatkozva.
- 12 A templomokat, ingóságokat elvették pravoszlávok kapták meg, és nem adják vissza azokat Mindössze 60 görög katolikus Pap (köztük három püspök) maradt meg. A hívők jelentős része még ma is fél kinyilvánítani vallását, ezért róluk elfogadható adatok nem ismeretesek. A hívők között (főleg a nagyszöllősi járásban) mintegy 20-30 000 lehet a magyar.
- 13 A nyilvánvalóan magyarellenos konkordátumtervezetet maga Netzhammer bukaresti püspök is ellenezte, ezért őt lemondanák. A missziós jellegű bukaresti püspökség egyébfent 26 plébániából állt, mintegy 50 000 hívővel.
- 14 Az egyetlen említést érdemlő változás: a szalacsi plébániát a margittai esperességhez csatolták át a tasnáditól. A határváltozás következtében számos filia is más plébániához került, illetve plébániává lépett elő.
- 15 A gyulafehérvári püspökségen belül is csak a hegyaljai, a kolozs-dobokai, a marosi és a sepsi-barcasági főesperességeket ismerte el a román állam, a többit csak esperességeknek tekintette.
- 16 Felvetették, hogy a magyar és a román római katolikusok külön egyházszervezetet létesítsenek úgy, hogy mindkettő jogköre kiterjedjen az egész országra. (Ma már számos betelepült római katolikus román él Erdélyben, a Regátban pedig mindig is sok magyar élt - csángók, bukarestiek.) Az elképzelés egyházjogi szempontból megvalósítható, de a politikai helyzet miatt egyelőre nem aktuális és számos konfliktust okozna. A magyarok szempontjából valószínűleg hasznosabb lenne azonban, ha a gyulafehérvári püspököt érsekké neveznék ki, és egyháztartományába sorolnák a másik három erdélyi egyházmegyéjét.
- 17 A konkordátum biztosította a katolikusok teljes vallásszabadságát, birtokjogát, iskolák létesítésének a jogát. Elismerte ugyanakkor az agrárreform során történt intézkedéseket, de kártalanítás ellenében. A bácskai és bánáti kormányzóságokat püspökséggé léptették volna elő.
- 18 A Horvátországhoz tartozó Muraköz is visszakerült Magyarországhoz, ebben a két esperesi kerületben a zágrábi érsek helynöke kormányzott. A pécsi püspökséghez csak a baranyai plébániák kerültek vissza, a verőceiek Horvátországnál maradtak.
- 19 Több mint húsz plébánia halódik lelkes nélkül, ezek általában nagyon kis lélekszámú német parókiák. A lelkeszhiányhoz hozzájárult a saját képzés hiánya is, ez a Paulinium megnyitásával is csak részben enyhült.
- 20 A rigicait beolvasztották a zomboriba, a kanizsait a untaiba és a bácspalánkait a bácsiba. Néhány évvel ezelőtt a kanizsai esperességet visszaállították

- 21 A hívők ma már körülbelül fele-fele arányban magyarok és horvátok a németek csak néhány százan maradtak.
- 22 A belgrádi érseki egyháztartomány a hatodik lett Jugoszláviában a zágrábi, a ljubljanoi, a szpliti, a fiumei és a szarajevói után. A püspökség neve magyarul is zrenjanini, nem pedig nagybecskereki.
- 23 A nem magyar hívők közül 1910-ben német volt 110 000, bunyevác és sokác 56 000. Mára a németek szinte teljesen elfogytak, a bunyevácok száma azonban nőtt Maga Budanović és Zvekanović is bunyevác volt
- 24 A nem magyar hívők nagy része német (1910-ben 115 000 fő) volt, mára néhány százan maradtak.
- 25 Például még a legtöbb magyar hívővel - Baranya nélkül néhány ezer fővel - rendelkező diakovári (szerémi) püspökségben is csak 8-10 olyan lelkésziséget találunk, ahol néha magyar nyelvű szentbeszédet vagy misét tartanak.
- 26 Ezt megelőzően még 1919 januárjában felvetődön a győri püspökkari értekezleten egy német nyelvű vikáriátus felállítása Sopron székhellyel, körülbelül 90 plébániával, de ezt az elképzelést az események később túlhaladták A horvát papok egy része a terv hallatán szintén külön horvát nyelvű vikáriátust követelt.
- 27 Eredetileg 5 csonka főesperesség került Ausztriához, ezekből 3 dékáni körzetet szerveztek, Soprontól északra az északit, Köszegtől délre a délit, a harmadik a kettő között található.

SEBŐK, LÁSZLÓ

Changes in the Catholic church organization since the Trianon Peace Treaty

Prior to the peace treaty concluding World War I, there were five Roman Catholic provinces which included twenty-eight dioceses in Hungary. Those organizational units were broken off by the new state borders, some of the dioceses were wholly, others partly annexed to the neighboring countries. The study gives an account of the territorial and legal changes and reorganizations which were taking place in the individual dioceses in each of those countries. It chronologically outlines the historical events which had a decisive effect on the individual dioceses; paying due regard to reorganizations resulting from the territorial changes during World War II, the study supplies numerical data on the decanal districts and their flocks. Changes in the ecclesiastic life of the Roman and Greek Catholic churches are outlined in parallel. The study also draws appropriate conclusions from the widely different circumstances and histories of the Hungarian Roman Catholic churches in the new state formations. The use of factual material is facilitated by statistical tables. The study concludes by establishing that each of the one-time Hungarian church organizations will have to face essentially the same problems in the foreseeable future.

FEJŐS ZOLTÁN

A tengerentúli magyar egyházak

A tengerentúli magyar egyházaknak igen nagy múltjuk van. Különösen az Egyesült Államokban, ahol a ma működő egyházak zömét még a nagy gazdasági kivándorlás korszakában alapították. Az első református és római katolikus egyházak az 1990-es évek küszöbén már száz éves jubileumukhoz érkeztek. Így a clevelandi (keleti oldali) és a pittsburghi református egyház 1991-ben, a clevelandi Szent Erzsébet plébánia 1992-ben ünnepli alapításának 100. évfordulóját. Már jó 8-9 évtizede megvetették lábukat az amerikai kontinensen a magyarországi görög katolikus, zsidó, evangélikus, baptista stb. egyházak is. Mint ismeretes, a nagyobb mérvű kivándorlás Dél-Amerika és Ausztrália felé későbbi fejlemény, de a magyar egyházak létrejötte itt is a megtelepedés egyértelmű kísérő jegye. Brazíliában és Argentínában a gyökerek az 1920-as, 30-as évekbe nyúlnak, Ausztráliában pedig az 1940-es, 50-es évek fordulóján alakultak az első egyházak.

Az egyházak története, sajnos, a kelleténél jóval kevésbé ismert. Még az észak-amerikai egyházak kapcsán is hiányoznak alapkutatások. Általánosan jellemző, hogy a második világháború utáni fejleményekkel érdemben senki nem foglalkozott. Így például a történetileg viszonylag ismertebb amerikai magyar reformátusság¹ kapcsán sem vizsgálták a generációváltás és a második világháború utáni újabb bevándorlási hullámok hatását. A római katolikus egyházak krónikája² a főbb intézménytörténeti adatokat foglalja össze, s csak kis mértékben tudósít a mai helyzetről. A baptisták³ hasonló gyülekezet-történeti adattára pedig három évtizeddel ezelőtt készült, így csak a korábbi állapotokat tükrözi. A többi felekezet történetével még inkább adós a kutatás, miként a dél-amerikai és az ausztráliai egyházak fejlődésének feltárásával is. Az egyes gyülekezetek, hitközségek történetéről, mai helyzetéről ugyan értékes adatokat őriznek az egyházak újságjai, „híradói”, jubileumi emlékkönyvei, s egyik-másik múltját alapos összegzések ismertetik,⁴ de a tengerentúli magyarok egyházi életének átfogó, komplex földolgozása még várat magára.

Tanulmányomban kezdeti lépésként vázlatos, de átfogó képet igyekszem adni a mai észak- és dél-amerikai, valamint az ausztráliai magyar egyházakról. Áttekintésem három szempont alapján készült: 1. egyházszervezeti kérdések; 2. demográfiai adatok és az egyes egyházak létszámával kapcsolatos problémák; 3. az egyház és a diaszpóra-lét összefüggésének néhány szociológiai vonatkozása. A hangsúlyt az *Egyesült Államok és Kanada* egyházainak ismertetésére helyezem. Egyháztörténeti problémákat csak annyiban érintek, amennyiben azok elengedhetetlenül szükségesek a mai helyzet megértéséhez.

Kiindulásként tisztáznunk kell, hogy az Egyesült Államokban és Kanadában a „magyar egyház” fogalma nem egyértelmű. Az egyházi dokumentumok és források nagyon különböző gyülekezeteket sorolnak a „magyar egyházak” közé. Optimális esetben magyar egyháznak tekinthető az az egyházszervezet, amit magyar kivándorlók alapítottak, tartanak fenn, a hívek zöme ma is óhazai születésű magyar, s magyar lelkipásztor gondozza őket. E három feltétel egybeesése rendszerint azt is jelenti, hogy a gyülekezet magyar nyelvű. A magyar (vagy magyarországi) alapítású egyházak tagsága azonban ma már nagyon sok esetben a leszármazott generációk köréből kerül ki, s az egyház etnikai jellege erősen elhalványult. A vegyesházasságok miatt igen különböző etnikai háttérűvé alakult gyülekezetekben az angol nyelv vált dominánssá. A hívek etnikai összetétele korábban, a bevándorolt generáció életében sem volt minden esetben homogén. Csak példaként említem, hogy a New York-i, clevelandi, bridgeporti, passaici stb. nagy római katolikus plébániákhoz a magyar híveken kívül mindig is számos (esetenként több száz) más etnikumú egyháztag tartozott. Az amerikai katolikusok a tömeges bevándorlás korszakában szervezetileg két típusú egyházat különböztettek meg: a területi alapon és a bevándorolt etnikumok által szervezett egyházakat.

Ma már, kivéve a tömeges mai bevándoroltak esetét, az egykori bevándorolt egyházak is egyre inkább a területi egyházak szerepét játsszák. Vagyis: nem csupán az egy helyről kivándorolt híveket tömörítik, hanem sokkal inkább egy-egy városrész lakóit.⁵ Miután az egyházak fenntartása Amerikában teljes egészében a hívek önfeláldozásától függ, több „magyar egyház” léte a helyi, etnikailag vegyes közösség összefogását példázza. Mindebből az egyház és az etnikai identitás összefüggését illető kérdéseken túl a „magyar egyházak” összeszámlálásának komoly gyakorlati problémája is következik.

A tengerentúli országokban élő magyarok felekezeti megoszlásáról alig van pontos, megbízható adatunk. Az Egyesült Államokban a népszámlálások nem tartalmazzák a vallási megoszlásra vonatkozó kérdéseket, mert 1936 óta a személyiségi jogok védelme érdekében ilyen adatok nem gyűjthetők. A felekezeti megoszlásról ezért csak speciális, mintavétel alapján álló alkalmi felmérések tájékoztatnak. Egy több felmérést értékelő tanulmány az amerikai magyarok és magyar származásúak felekezeti megoszlásáról - az 1980-as évek elejére vonatkozóan - a következő képet mutatja: katolikus 55,3 %, protestáns 27,7 %, zsidó 10,6 % és vallástalan 6,4 %.⁶ Ezt az arányt az 1981-es kanadai népszámlálás vallási statisztikája is nagyjából megerősíti. (Kanadában a törvény nem tiltja a vallási adatok fölmérését.)

1. táblázat

A kanadai magyarok vallási megoszlása, 1981

Vallás, vallási csoport	Fő	%
Magyar származású	116 395	100
Római katolikus	69 865	60,0
Egyesült Egyház (protestáns)	10 380	8,9
Presbiteriánus	10 085	8,7
Lutheránus	4 455	3,8
Zsidó	2 960	2,5
Anglikán	2 745	2,4
Egyéb protestáns*	2 105	1,8
Baptista	1 555	1,3
Jehova tanúi	1 250	1,0
Pünkösdista	1 085	0,9
Ukrán katolikus	825	0,7
Keleti ortodox	705	0,6
Ateista, vallástalan stb.	7 345	6,3
Egyéb**	1025	0,9

* Hét kisebb denomináció tagjai (beleértve 220 adventistát és 115 unitáriust).

** A statisztika által kimutatott további 21 kategória együtt.

Forrás: *Census of Canada, 1981. Population. Ethnic Origin* (Ottawa 1984), 5. tábla.

Valószínű, hogy a két kimutatás közötti eltérések részben az adatfelvételi módszerek különbségéből adódnak. Kanadában valamivel alacsonyabb a protestánsok aránya: a szabadegyházakhoz tartozókkal együtt 25 % (nélkülük 21,8 %). A két kimutatás nagyobb mérvű különbséget mutat a zsidó vallásúak tekintetében. Arányuk az USA-ban háromszor magasabb, mint Kanadában. E két komponens miatt az USA-ban a katolikusok aránya is alacsonyabb. Ennek ellenére az alaphelyzet mindkét országban azonos. A protestánsok kisebbséget alkotnak a katolikusokkal szemben, főként azért, mert a kivándorlás, az emigráció folytán többé-kevésbé a tengerentúlra is áttevődött az óhazai vallási megoszlás. Az észak-amerikai helyzetnek mégis az a sajátossága, hogy szám szerint több protestáns egyházközség működik, mint katolikus. Ezt elsősorban az amerikai magyar reformátusok sajátos egyháztörténete eredményezte. Az első világháború előtt kivándorolt magyarok között több amerikai protestáns egyházi denomináció kezdeményezett missziós munkát, melybe a

hazai református egyház is bekapcsolódott, s ennek nyomán, konfliktusokkal bőven terhelve, széles keretek között folyt a magyar gyülekezetek alapítása. Másrészt a szabadegyházak messze nagyobb szerepet játszanak Amerikában, mint nálunk, s ez a magyar egyházi élet nagyobb differenciálódását eredményezte.

Az erős felekezeti megosztottság mellett szembevető a nagy egyházszervezeti széttagoltság. Teljes, egységes egyházi hierarchiával csak a katolikusok rendelkeznek, s csak 1983-tól. A nyugati magyar katolikusság első főpásztora dr. Irányi László volt, aki korai halála miatt csak rövid ideig viselhette e tisztséget.⁷ A pápa Irányi halála után két évvel nevezte ki az utódot, a jezsuita Miklósházy Attilát, akit 1989. november 4-én Torontóban szenteltek püspökké.⁸ Feladata a lelkipásztori munka koordinálása, miután az egyes egyházközségek jogilag mindenütt a helyi püspökségekhez tartoznak. Az Egyesült Államokban a magyar katolikus plébániák jó tucatnyi amerikai püspökség szervezetébe tagolódnak. Az integrálódás igényét jelzi, hogy Végvári Vazul püspöki helytartó kezdeményezésére az észak-amerikai magyar katolikusok 1987-ben újraélesztették az Amerikai Magyar Katolikus Ligát, s ezzel átfogó országos szervezetet hoztak létre. A több denominációhoz tartozó reformátusok bizonyos mértékig szintén igyekeznek koordinálni működésüket. Az Amerikai Magyar Református Lelkészegyesület és az 1945-től működő országos presbiteri szövetség évente Ligonierban szokott közgyűlést tartani. A Lelkészegyesület találkozóin több magyar evangélikus és baptista lelkipásztor is részt szokott venni. Az amerikai és a kanadai magyar baptisták rendszeresen évi konvención találkoznak. 1980-ban két táborra szakadtak, s egy évtizeden át a két csoport külön-külön tartotta saját gyűlését. Ma már ismét közös konvenciót rendeznek.

Az 1980-as évek elején körülbelül 800 magyar *katolikus* pap és 1700 szerzetesnő tevékenykedett a nyugati országokban, több mint egyharmaduk Észak-Amerikában.⁹ Nem mindegyikük számít kivándoroltnak vagy emigránsnak, egy részük hivatásaként vállalta a külföldi missziós tevékenységet. Nem is kötődik mindegyikük magyar közösségekhez. Részben azért, mert sokan idegen nyelvű gyülekezetekben, iskolákban, szeretetotthonokban stb. szolgálnak, másrészt pedig többen ugyan egy-egy magyar alapítású intézményben tevékenykednek, de ezek etnikai jellege már megszűnt. Így például a magyar alapítású egyházi iskolákban tanító magyar apácák amerikai társaikhoz hasonló feladatokat látnak el, mivel ma már csak néhány iskolában oktatják a magyar nyelv és kultúra alapismereteit. Kivételes a New Brunswick-i Szent László Iskola, amelynek hivatalos tanrendjében ma is napi félórás magyarnyelv-oktatás szerepel.¹⁰

Több katolikus egyházközség társadalmilag is jelentősen átalakult. Az idézett felmérés szerint az Egyesült Államokban 69, Kanadában 18 magyar római és görög katolikus egyház működött. Bizonyos azonban, hogy közülük több csak a nevében vagy csak a plébános személyében számítható magyarnak. Különösen a görög katolikusok etnikai jellege bizonytalan, mivel a természetes asszimiláció mellett zömük eredendően a magyarországi szlovákok, rutének közül került ki. Jellemző, hogy a katolikusok hetilapja, a Katolikus Magyarok Vasárnapja évkönyvében a rendszeresen közreadott egyházi jegyzék ma is 18 görög katolikus templomot jelez az USA-ban, 4-et pedig Kanadában. Ezzel szemben ma összesen háromban van magyar mise, további hatban pedig angol szertartás mellett magyar ének.¹¹ Ilyen változások, átalakulások jellemzik a római katolikus egyházakat is. A katolikus hetilap által ma is számon tartott 42 magyar alapítású amerikai plébánia közül legfeljebb 26-ot lehet ma is magyar jellegűnek tartani. Clevelandban és Youngstownban ma is két magyar katolikus hitközség működik, más városokban csak egy-egy. Kanadában 10 aktív magyar katolikus hitközséget találunk. Itt eddig csak a préri tartomány, Saskatchewan magyar hitközségei szűntek meg, illetve váltak teljesen kanadaivá. A katolikus naptárból kibontakozó helyzetkép tehát túlzottan ideális, a valóságos, aktív magyar hitközségeknél többet tüntet föl. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy - mint már utaltam rá - tisztán magyar hívekből

álló egyházközösségekről ma már alig lehet beszélni,, mert egy-egy plébánia rendszerint a környék vegyes nemzetiségű lakosságát szolgálja.

Az Egyesült Államokban a *református egyházat* a történetileg kialakult széttagoltság jellemzi ma is. A gyülekezetek öt különböző egyházszervezetbe tartoznak, s létezik egy mindezekről független úgynevezett szabad magyar református egyház is. Ez utóbbi viszonylag újabb fejlemény, s nem azonos a történeti „független egyházzal”. Az önállósodás Akronból (Ohio) indult ki, s ma már Ausztráliában is vannak követői.¹²

2. táblázat

Amerikai magyar református egyházak, az 1980-as évek

Denomináció	Az egyházak száma	
	Alapított ¹	Aktív ²
Krisztus Egyesült Egyháza		
Kálvin Egyházkerület	46	32
Amerikai kerületekben	3	3
Amerikai Magyar Református Egyház	31	28*
Presbiteriánus Egyház		
Magyar kerület		
Helyi gyülekezetek	12	
Amerikai Református Egyház (holland)	2	2
Szabad Magyar Református Egyház	3	3
Kettős tagsáú gyülekezet	1	1

* Ebből négy missziói egyház.

Forrás:

The 50th Anniversary Album of the Calvin Synod of the United Church of Christ. [Passaic], 1990.
Bethlen Naptár, 1984-1990/I. Ligonier alapján.

Az egyházi források összesen 102 huzamosabb ideig működő magyar alapítású, magyar háttérű református egyházat tartanak nyilván. (A szám további kisebb, rövid ideig tevékenykedő egyházzal növelhető.) Ma többé-kevésbé magyar jellegűnek 70-77 aktív gyülekezet tekinthető, de többjük tagsága alig haladja meg a 20-30 főt. A két legfontosabb, legnagyobb egyháztest az amerikai *Krisztus Egyesült Egyházának* önálló magyar *Kálvin Egyházkerülete és az Amerikai Magyar Református Egyház*. Ez utóbbi az egykori, 1924-ben alakult Független Magyar Református Egyház mai utóda. Ez a hét gyülekezettel alakult szervezet ma három egyházmegyére tagolódik, 24 önálló és 4 missziós gyülekezetet tömörít. (Három kanadai egyház is hozzájuk tartozik.) A Magyar Egyházkerület (Magyar Synod) 1940-ben alakult. A magyar egyházak egy része az amerikai református egyházhoz (Reformed Church in the United States) tartozott, amely 1934-ben egyesült egy másik, német eredetű protestáns egyházzal, s ezen belül jöhetett létre az önálló magyar egyházkerület, négy egyházmegyével. További közegyházi változások nyomán jött létre a Krisztus Egyesült Egyháza (United Church of Christ). 1971-ben vette föl a magyar egyházkerület a Kálvin Egyházkerület (Calvin Synod) nevet, s választhatta meg első, teljes autonómiával bíró püspökét. (Addig elnök állt az egyházkerület élén.)¹³ Ebbe az egyházszervezeti keretbe ma mintegy 32 egyházközösség tartozik, de a Krisztus Egyesült Egyházának más, angol egyházkerületeiben is találunk magyar, illetve magyar háttérű gyülekezeteket. A harmadik nagyobb amerikai denomináció, amelyhez magyar gyülekezetek tartoznak, az amerikai presbiteriánus egyház. Általános az a vélemény és tapasztalat, hogy a presbiteriánus egyházak az előbbi két egyháztesthez tartozókhöz képest általában gyorsabban léptek az asszimiláció útjára. Ma már csak 8-9 presbiteriánus egyházat tarthatunk magyar jellegűnek.

Az észak-amerikai reformátusok fontos intézménye az *Amerikai Magyar Református Egyesület*. A betegsegélyző egyetként 1896-ban alakult egyesület ma modern amerikai

biztosítótársaság. Az egyesület székháza 50 éve a fővárosban működik. Az 1986-ban fölavatott új központ, a *Kossuth Ház* az egyik legjelentősebb amerikai magyar kulturális központ. A szervezetileg szétagolt református egyházak között fontos egységesítő szerepet töltött s tölt be. A reformátusok másik fontos központja a ligonieri Bethlen Otthon. Az intézmény az 1921-ben alapított, azóta megszűnt árvaház kiegészítéseként létesített szociális otthon. Mára a száz ágyas öregotthon mellett egy 20 lakásból álló Nyugdíjasok Faluja is felépült. Legutóbb egy újabb öregotthont szándékoztak építeni, de a terv megghiúsult. Ligonierben található a reformátusok értékes levéltári gyűjteménye is. Akronban az időközben függetlenedett egyház 1974-ben avatta föl az amerikai magyarok önzetlen adományaiból fölépített impozáns önálló szociális intézményét, a Lorántffy Otthont.¹⁴

A kanadai magyar reformátusság története jóval kevésbé ismert, mint az egyesült államokbeli.¹⁵ Ma azt látjuk, hogy az egyházak itt sem tömörülnek egységes szervezetbe, s Torontóban még nemrég is három, különböző denominációhoz tartozó gyülekezet működött. A többség, 13 gyülekezet a kanadai presbiteriánus egyházhoz tartozik. A Kanadai Egyesült Egyház kebelében ma már csak négy magyar egyház működik (az öldrök 1987-ben szűnt meg), s három egyház (Toronto, Windsor, Oshawa) pedig az egyesült államokbeli volt „függetlenekkel” tart. Érdekes, hogy az 1981-es népszámlálás szerint - az egyházak számától függetlenül - az Egyesült Egyház magyar reformátusai többen voltak (10 380 fő), mint a presbiteriánusok (10 085) (1. táblázat). Ez úgy magyarázható, hogy a többség nem a magyar egyházakon, hanem kanadaiakon keresztül kötődik e közegeházhoz.

Az észak-amerikai magyar *evangélikusok* mára jórészt beolvadtak, vagy mint a szórványban élők, más felekezetű egyházi szolgálatot vesznek igénybe. A több mint tucatnyi evangélikus gyülekezet közül a Cleveland West Side-i számít még magyarnak, illetve Kanadában a torontói egyház, de ide is csak kéthetenként jön a lelkipásztor Clevelandból. A clevelandi első, 1906-ban alapított egyházban ma kétnyelvű szolgálatot tartanak. Buffalóban és Bethlehemben (Pennsylvania) szinte teljesen megszűnt már a magyar nyelvű szolgálat, az utóbbiban például már csak néhány magyar éneket énekelnek az angol nyelvű szertartás közben. A bethlehemi egyházat egyébként a Magyarországról kivándorolt szlovénok (vendek) alapították, s vasárnaponként ma is van vend nyelvű istentisztelet. Detroitban 1986 óta nincs magyar lelkész, a templomot az egyik református gyülekezet bérli, és közösen tartanak istentiszteleteket. New Brunswickben a 80-as években kísérleteztek a magyar nyelv újbóli alkalmazásával, de mára ez is megszűnt, a gyülekezetnek angol nyelvű lelkipásztora van.¹⁶

A Magyarországon szabadegyházak néven ismert felekezetek Amerikában is számos magyar gyülekezetet alakítottak. Legjelentősebb a *baptisták* csoportja. Az észak-amerikai magyar baptista egyházak szervezése a század első évtizedében indult, és 43 egyházuk s több missziójuk ismeretes. A 20-as, 30-as években magyar lelkészképzést is folytattak a nemzetközi baptista szeminárium (East Orange, Michigan) keretében. 1924-ben aggmeházat létesítettek, mely ma Floridában működik (Bethesda Baptista Szeretetház, Palm Bay). Az Amerikai Magyar Baptista Szövetség 1980-ban kettévált, a magyar nyelvű miszsió főntartását szorgalmazó gyülekezetek létrehozták az Amerikai Magyar Baptista Konferenciát. A kettéosztottságot 1990-ben fölszámolták. Mindkét csoportosulás magyar nyelvű egyházi lapot adott ki, a Konferencia *A Kürt* címmel újat indított, a másik csoport pedig a nagy múltú *Evangéliumi Hírnököt* vitte tovább. A két szövetség egyesülésével a két lap is összeolvadt.¹⁷ Az amerikai magyar baptisták 600-700 főt számlálnak. Egyházaik a más felekezetű hitközségek eddigi fejlődésével párhuzamosan három csoportra oszthatók. Nyolc tisztán magyar nyelvű, három kétnyelvű, s négy teljesen angol nyelvű egyházuk, illetve missziójuk van. A kétnyelvűekben a vasárnap délelőtti istentisztelet nyelve angol, az esti és a szerdai összejöveteleké pedig magyar. A harmadik típusba sorolható gyülekezetek támogatják a magyar szövetség munkáját, származástudatukban őrzik magyar mivoltukat. Az

angol nyelvű szolgálatot azonban előbb-utóbb a többi egyház is kénytelen lesz bevezetni.¹⁸ A beolvadás, fogyás ellenére néhány baptista egyház újra fölvirágzott. Clevelandben például nemrég új templomot vásároltak. Ez a megújulás az újabb, elsősorban erdélyi bevándorlóknak köszönhető. A New York-i egyházban újra bevezették a magyar nyelvet, Chicagóban pedig a már régen megszűnt régi egyház helyett újat alapítottak. Az alakuló misszió ügyét évekig a chicagói román gyülekezet támogatta, így például az istentiszteletet a román prédikátor tartotta.¹⁹

A *hetednap*i adventisták az egész világra kiterjedő egységes szervezetet alkotnak. Vallási központjuk az Egyesült Államokban van, rendszeresen jelentéseket, kimutatásokat adnak a hívek, gyülekezetek *számáról*. Az USA-ban 5 magyar gyülekezet működik (Chicago, Cleveland, New York, Santa Monica, South River), tagságukat túlnyomórészt a kisebbségi területekről kivándorolt magyarok képezik. Különösen a jugoszláviai magyarok aránya számottevő. A magyar *nazarénusok* Akronban, a *pünkösdisták* Toronto egyik elővárosában (Islington) tömörültek önálló egyházba.²⁰ Van még egyházuk a hívőknek (Chicago, Los Angeles), s bizonyára még más kisebb-nagyobb vallási közösségeknek (például unitáriusoknak, metodistáknak, anglikánoknak stb.), de róluk marginális helyzetük miatt nem sikerült érdemi adatokat szerezni. Az intenzív egyházi és közösségi életet élő szabadegyházi közösségek általában kis létszámú csoportokat jelentenek, bár a baptista vagy az adventista egyházak között 80-100 fős gyülekezetek is vannak. Ha a teljes egyházszervezeti kép érdekében, s a történeti múlt tisztelete miatt a maroknyi, idős hívőt tömörítő katolikus és protestáns magyar egyházakat is számításba vesszük, akkor a létszámukban gyakran népesebb „kis” egyházakról sem feledkezhetünk meg.

A kelletténél kevésbé ismert a magyar nyelvű, magyar érzésű *zsidóság* amerikai egyházi története, s különösen mai helyzete. A zsidók az amerikai magyarok történetében nagyon fontos szerepet játszottak, különösen a nagyobb, népesebb magyar kolóniájú városok közösségi életében. Egyházakat több városban alapítottak, melyekről - sommásan ítélkezve 1924-ben egy újságíró azt írta, hogy ezek már csak névleg magyar hitközségek, mert más nemzetiségűek bőven vannak soraikban, s a rabbik között is csak néhány magyart tálalni.²¹ Tény, hogy az amerikai magyar zsidó egyházak nem tudták a leszarmazott generációkat saját keretükben megtartani, sőt vallásilag az első generációsok körében is számottevő volt a más országokból érkezett zsidó csoportokhoz, illetve az amerikai környezethez való asszimilálódás. A nagyobb, társadalmilag differenciáltabb magyar kolóniákban azonban a 30-as, 40-es években érezhetően jelen voltak a magyar nyelvet használó zsidó egyházak, valamint a betegsegélyező és kulturális egyesületek. Az európai zsidóüldözés növelte számukat, aktivitásukat. A mai zsidóság törzsét e korszak menekültjei képezik. Sokan közülük Izraelbe telepedtek, de számuk a világháború után és 56-ban is gyarapodott. Magyar zsidó hitközséget ma már csak New Yorkban és Montreálban találunk, de szervezetileg (Magyar Zsidók Világszövetsége) és két hetilapjuk (Menora, Newyorki Figyeld) révén ma is jól érzékelhető a tevékenységük és sajátos önálló identitásuk. Szintén a második világháború utáni fejlemény, hogy teljesen magyar nyelvű konzervatív hasszid *zsidó* közösségek is kialakultak, de ezek semmilyen kapcsolatot nem tartanak a régebbi amerikai magyar zsidósággal, sem más magyar közösségekkel.

Az észak-amerikai változatos egyházi helyzetkép kiterjedt, sokágú egyházi életre utal. Természetesen a korábbi, például az 50-es, 60-as évekhez képest szám szerint csökkent az egyházak száma, számos helyen véglegessé vált a nyelvcsere, sőt helyenként akár a magyar származástudat vállalásának sem maradt nyoma, mégis, az egyházak még őrzik fontos szerepüket az elvándoroltak összetartásában és a magyar etnikai tudat fenntartásában. Nagyok a különbségek az egyes egyházközösségek lélekszámát illetően. Például az Amerikai Magyar Református Egyház nyugati egyházmegyében az Allen Park-i (Detroit) egyházak 1982-ben 2800 tagja volt - ezzel a legnagyobb amerikai magyar református gyülekezetnek

számít -, a phoenixi (Arizona) kisközösség csak 91, s az egyik torontói mindössze; 36 főt számlált. A Kálvin Egyházkerület 50 éves jubileumára kiadott összefoglaló 32 egyházban összesen 6207 nyilvántartott és 4772 rendszeresen aktív tagot tüntet föl.²² Nagyok a különbségek az egyes katolikus plébániák között is, de általában népesebbek, mint a protestáns egyházak.

Szinte mindegyik felekezet lelkészutánpótlási gondokkal küszködik. Magyarországról csak a baptisták küldenek rendszeresen lelkészeket, egy már évek óta hazai lelkész szolgál a békevári gyülekezetben. A római katolikus egyház jelenleg nincs abban a helyzetben - mint Paskai László hercegprímás 1989-es amerikai útja után mondta -, hogy papokat küldjön amerikai szolgálatra,²³ s a reformátusok is csak ritkán, például a sokkal nehezebb helyzetű dél-amerikai szolgálatra tudnak lelkészt küldeni. Új tendencia is jelentkezik: a kétnyelvű lelkipásztorok gyakran a nagyobb, dinamikusabb életet élő és jövedel- mezőbb amerikai gyülekezetekben vállalnak szolgálatot miközben több magyar egyház lelkészi állása betöltetlenül marad.²⁴

Dél Amerikában jóval kevésbé differenciált a magyar egyházi struktúra. Míg több észak-amerikai városban a magyarak minden felekezetű csoportja tart fenn egyházat, addig itt ez csak São Paulo és Buenos Aires esetében jellemző. Az egyházak Brazíliában, Argentínában még a második világháború előtt alakultak,²⁵ de ma alapjában a 45 utáni bevándoroltak működtetik, tartják fenn őket. A két háború közötti kivándoroltak, különösen a vidéki városokban, mezőgazdasági vidékeken letelepedett magyarok mára lényegében felszívódtak a befogadó társadalomban. Az egykori másfél ezres brazíliai magyar falu, Árpád falva például elnéptelenedett, egyházi élete megszűnt. A magyar telepések nyomát talán mégis őrizni fogja a parányi Szent István templom és a magyartemető, melyeket ha a feltételek teljesülnek-műemlékké nyilvánítanak.²⁶ Az argentinai Chaco tartomány magyar egyházi szórványai kivételes helyzetűek. A Buenos Aiestől 1500 kilométerre lévő telepen ma is megtalálható a magyarok második és harmadik nemzedéke. Önálló egyházuk csak a katolikusoknak van, de a katolikus és református lelkipásztorok évente többször fölkeresik híveiket.

Dél-Amerikában a második világháború utáni menekültek részben átvették és újjászervezték a már létező egyházakat, részben újakat létesítettek. Buenos Airesben például 1949-től újjult meg az időközben elhalt református munka, 1954-ben pedig megalakult a Krisztus Keresztje új evangélikus egyház. Utánpótlás híján a református gyülekezet maroknyi idős tagra olvadt, az evangélikus egyház viszont környékbéli spanyol nyelvű hívek révén folyton gyarapszik és erősödik.²⁷ Brazíliában 1931-től munkálkodnak a bencések. Rangos, 11 évfolyamos Szent Imre Kollégiumuk azonban már a háború után épült. Ez magyar alapítású, de működését tekintve nem magyar intézmény; ma 1500 diák tanul benne.²⁸ Uruguay kivételes abból a szempontból, hogy itt alig telepedtek le 1945 utáni menekültek, így a ma előregedő magyar diaszpóra valamelyest még őrzi az egykori egyházi szervezetet. Az 1928-ban létesült kis, 150 tagot számláló zsidó hitközség még ma is működik. A katolikusok és a reformátusok gyülekezetei még szintén megvannak, de sajt lelkészük nincs, a papok Argentínából járnak át istentiszteletet tartani.²⁹ Venezuela viszont azért kivételes, mert itt a világháború előtt szervezett magyar élet egyáltalán nem volt, így a 2 egyház (a katolikus és a közös református-evangélikus) teljesen az 1945 utániak alapítása.³⁰ A röviden vázolt helyzet az alábbi kimutatással összegezhető:

3. táblázat

Magyar egyházak Dél-Amerikában, 1980-as évek

	Katolikus	Református	Evangélikus	Baptista	Zsidó
Argentína	5	1*	1++	1	-
Brazília	1	1	1	1**	1
Uruguay	1	1*	-	-	1
Venezuela	1	1+		-	-

* Társult egyházak.

** 2 fiók gyülekezettel és egy missziós ponttal.

+ Reformátusok és evangélikusok közös egyháza.

++ Missziós egyházuk működik Florencio Varelán.

A dél-amerikai egyházak működését az jellemzi, hogy országos hatókörű egyházak, vagyis az adott országok egészére kiterjed tevékenységük. Ez kiterjedt szórvány-szolgálatot jelent, mely átnyúlik saját egyházakkal nem rendelkező országok (például Paraguay) területére is. A dél-amerikai országok romló gazdasági helyzete nagyon megnehezíti az egyházak fenntartását, a népesebb pontoktól távolabb lakó hívek egyházi szolgálatát. Az egyházi élet szempontjából nem kedvezett az sem, hogy a jobb módú magyarok igen nagy számban költöztek el Dél-Amerikából, főleg az USA-ba. 1956 óta pedig gyakorlatilag nincs magyar bevándorlás. A brazil és argentin magyar református egyházak így maximálisan rá vannak szorulva az észak-amerikai missziós segélyekre. A dél-amerikai reformátusok a Bethlen Naptár számára évről évre drámai hangú beszámolókat, segélykérelmeket küldenek. Nagy gond a lelkészhiány. A brazil református egyházban alapítása, 1932 óta szolgál a 89 esztendő Apostol János, s a hivatalban lévő lelkész is elmúlt 80 éves. Argentínában a katolikusok 1972-ben alakították meg a Buenos Airesen kívüli magyar hitközségeket, amelyek a korábbi szórványszolgálatból „intézményesültek”, bizonyára a helyi egyházi hierarchia támogatásával. Az 5 egyház közösséget alkot, az Argentin Katolikus Magyarok Szövetségét. Az 1975 óta vezetett közös, hivatalos anyakönyvük szerint közel 600 család, vagyis körülbelül 3000 magyar tartozik” hozzájuk. Valójában tehát az 5 hitközség egy egyházat alkot.³¹

Az ausztrál helyzetet szintén a hívek nagymérvű szétszórtsága jellemzi. A megalakult egyházak alapjában itt is jelentős szórványok gondozását kell, hogy vállalják. A katolikusokat a jezsuita Forró Ferenc szervezte meg 1951-ben Sydney-ben, 1953-ban Perthben. Melbourneben a helyi katolikus érsekség 1956 után nagy közösségi épületet bocsátott a magyar katolikusok rendelkezésére. A *Regnum Marianum* ma sajátos kultúrközpont.³² Ausztráliában a reformátusok és az evangélikusok közös gyülekezetet alkotnak Adelaide-ben, Perthben és Queensland államban. Sydney-ben a két felekezet külön alakult ki. Szervezett és hivatalos egyházi élet több helyen is van Ausztráliában. A presbiteriánus egyházhoz tartozik Brisbane kis magyar gyülekezete. Legjelentősebb az 1949-ben alakult Melbourne-i református egyház. 1973. április 3-a óta önálló, országos egyháztest; hivatalos neve: Ausztráliai Független Magyar Református Egyház. Szép templomuk Melbourne belvárosától 2 km-re, North Fitzroy-ban található. Az egyháznak 1973-ban 1200 teljes jogú egyháztagja volt. Missziós tevékenysége kiterjed több városra (Geelong, Canberra, Sydney), Új Zélandra és Tasmániára. Ennek alapján szándékoznak az ausztráliai magyar reformátusok püspökségét megszervezni. Az egyháznak- nagy kultúrháza van. A *Bocskai Ház* jelentős kulturális centrum. 14 szervezetnek ad otthont, többek között egy ifjúsági szövetségnek, könyvtárnak, hétvégi iskolának.³³ Az ausztráliai magyar baptisták egyházát egy Argentínából érkezett magyar lelkipásztor szervezte 1969-ben.³⁴ Kisebb egyházi közösséget tartanak fenn a hetednapú adventisták, itt is elsősorban a jugoszláviai magyar kivándorlókat tömörítve.

A tengerentúli magyar egyházi élettel kapcsolatban rendszerint két álláspont ismeretes. Egyrészt minden felekezet köréből gyakran lehet olvasni, hallani az egyházi élet hanyatlásáról és a magyar jelleg soradásáról. Másrészt igen elterjedt az a nézet, amely szerint a magyar egyházak ma is szilárdan őrzik az idegenbe szakadt magyarok nemzeti-etnikai identitását. Kiegészíti ezt a gondolatot az a tétel, hogy a diaszpóra története, sorsa voltaképpen azonos az egyházak alakulásával. Kétségtelen, hogy az egyházak s a hozzájuk kapcsolódó vallásos és világi szervezetek, egyletek nagyon fontos közösségsszervező funkciót töltenek be. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy szervezett,

rendszeres egyházi életet csak az elvándoroltak kisebb hányada él. Mint a vázlatos áttekintésből láthatjuk, a magyar egyházi struktúra szervezetenként jellegét tekintve távolról sem homogén. Számos területen valóban jelentősen előrehaladt az asszimiláció, másutt - a nagyobb és folyamatos utánpótlást kapó egyházakban - ma is szilárd az egyházközösség etnikai jellege. Az egyházak mai helyzetét illetően tehát mindkét idézett, egymásnak ellentmondó tendenciára lehet példákat hozni, de hosszú távon - bármennyire is sajnálatosnak érezzük - elkerülhetetlen a magyar egyházak jelentős átalakulása és akkulturációja.

Az egyházak etnikai funkcióját érintve feltétlenül különbséget kell tenni a bevándoroltak és a befogadó országban született leszármazottak csoportjai között. A magyar egyházakat a bevándoroltaknak a magyar nyelvű egyházi szolgálat és a társadalmi összetartozás iránti igénye hívta életre. Az idő előrehaladtával azonban az egyházi életbe előbb-utóbb mindenütt be kellett vezetni az angol (vagy spanyol, portugál) nyelvet. Míg a bevándoroltak tevékenységének magyar jellegét elsősorban a magyar nyelv és az óhazai kultúra több-kevesebb tudatossággal fönntartott ismerete jelenti, addig a leszármazottak körében csökken ennek érvényessége. Az egyházak etnikai funkcióját az egyházközösség társadalmi összetétele is meghatározza. A paraszti kivándorlók leszármazottai, illetve az alacsonyabb iskolai végzettségű rétegek körében általában más közösségi tevékenységi formák jellemzőek, mint a középosztály felsőbb csoportjaihoz, az értelmiséghez tartozók esetében. Mivel az egyházak a lelkipásztori munka mellett széles körű társadalmi aktivitást fejtenek ki, az ilyen különbségek az egyes gyülekezetek között jelentős arculatbeli eltéréseket eredményeznek. Bizonyos egyházak magyar jellegét például hazai értelmiségiek, művészek, politikusok rendszeres előadásai bizonyítják, másokét egy-egy népitánc-csoport vagy egyházi énekkar működése. Megint másokét elsősorban a vallási tevékenységgel szorosan összefonódott társadalmi kapcsolatok ápolása, vagy akár az egyházhoz kötődő szórakozásformák rendszeres ismétlődése.³⁵

Szociológiai szempontból az egyházak legfontosabb funkcióját tehát abban láthatjuk, hogy általuk a magyar közösségi élet bizonyos mértékű folytonossága alakul ki. Ennek részben az is eleme, hogy a leszármazott generációk bizonyos mértékig az etnikai kötelékeken belül maradnak, s ezzel megőrzik a többségtől eltérő származásuk tudatát.

Ezt a funkciót általában a református egyházakra szokták leginkább érvényesnek tartani,³⁶ jóllehet érdemi összehasonlító vizsgálatok ezt még nem igazolták. Végigtekintve például az aktív kanadai magyar egyházak jegyzékén, meglepő, hogy a saskatchewan-i egykori magyar telepeken ma már nincs működő magyar református egyházközösség. Ahol az 1930-as, 40-es években több helyütt (Békevár, Otthon, Halmok stb.) működtek lelkészek, s a „lovass pap”, Hoffman Ferenc 18 missziói állomáson hirdette az igét,³⁷ mára megszűnt a rendszeres magyar egyházi élet. De itt a korábbiakhoz képest a magyar katolikus egyházak szerepe is visszaszorult. Ha a préri tartomány fejlődésének tapasztalatait nem is általánosíthatjuk más társadalmi-földrajzi környezetre, ez a kép mégis elgondolkodtató az egyházak etnikai funkciójának változásának szempontjából. Másik példaként a Pittsburgh környéki magyar egyházakat említhetjük. Itt szintén megszűnt több magyar katolikus és protestáns gyülekezet, több pedig a végleges beolvadás előtt áll. Ezekhez az egyházakhoz általában kevés 1945 utáni emigráns csatlakozott, mai fennmaradásuk a leszármazott generációktól függ. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy *az egyházi élet etnikai kontinuitása erősen függ a folyamatos utánpótlás lehetőségétől*. Azokon a pontokon, ahol az egyházak az újabb bevándorlók révén kaptak frissebb vérátömlesztést, ott ma is virágzó egyházak vannak. Nem elhanyagolható az egyházközösségek létszáma sem, mert a népesebb, erősebb, ezáltal gazdagabb egyházak nagyobb sikerrel tudják magukat fenntartani. Élénkebb, sokrétűbb kulturális programot tudnak biztosítani, amely a leszármazott nemzedékek megtartását is megkönnyíti. Igazán nagy, erős egyházszervezetek a magyarok felekezeti megosztottsága miatt nem tudtak kialakulni. (Kedvezőbb volt ilyen szempontból például a lengyelek helyzete.) Nem

feledkezhetünk meg a nagyfokú amerikai földrajzi mobilitásról sem, hiszen közismert, hogy az amerikai családok igen gyakran változtatják lakóhelyüket. Észak-Amerikában a városközpontokból való kiköltözés, a szuburbanizáció ugyancsak érzékenyen érintette az etnikai negyedekben épült egyházak sorsát. Ezek a társadalmi változások szintén kihatnak az etnikai gyülekezetek fejlődésére, különösen az Amerikában született generációkhoz tartozók esetében, akiknek nyelvi problémájuk nem lévén, bármelyik, lakóhelyükhöz közel eső egyházhoz gond nélkül csatlakozhatnak. A magyar egyházak jövőjét elsősorban ezek s az ilyen általánosabb feltételek határozzák meg, de saját törekvéseiktől, működésüktől is függ, hogy miként tudják jövőbeli szerepüket megtalálni.

Jegyzetek

- 1 Kalassay Sándor: *Az amerikai magyar reformátusok története, 1890-1904*. Első kötet. Pittsburgh, n.d.; *Jubileumi emlékkönyv*. Szerkesztette: Tóth Sándor. Pittsburgh, 1940.; Komjáthy Aladár: *A kitántorgott egyház*. Budapest, 1984. Lásd még Puskás Julianna monográfiájának vonatkozó részleteit (*Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest, 1982.), valamint az 1945 utáni helyzethez: Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*. Bern, 1985. 334-350. Mindkettő bőséggel nyújt adatokat más felekezetek történetéhez is.
- 2 Török István: *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. Youngstown, OH. 1978.
- 3 Bertalan József: *Az amerikai magyar baptisták történelme 1908-1958*. Cleveland, 1958.
- 4 Ez utóbbira néhány újabb példa: Kántot Pál: *Fragments of our history/Képek a múltunkból 1910-1980*. Fairport Harbor, OH., 1980.; Magyar József: *Szemelvények a chicagói Szent István templom életéből*. São Paulo, 1982.; Almási Mihály: *A clevelandi magyar baptista misszió 85 éves története*. Cleveland, 1984.
- 5 Linkh, Richard M.: *American Catholicism and European immigrants*. Staten Island, NY 1975.; Kennedy, Eugene: The end of the immigrant church. *Illinois Issues*, Vol. 8. August 1982. 15-21.
- 6 *NORC General Social Survey 1977-1983.*, idézi: Hirschman, Charles-Falcon, Louis M.: The educational attainment of religio-ethnic groups in the United States. *Research in Sociology of Education and Socialization*, Vol. 5. 1985. 83-120., 1 tábla.
- 7 *Nyugati Magyarság* 1987. március-április.
- 8 *Életünk*, 1989. november.
- 9 Ádám, Georg: Ungarn-Seelsorge im Ausland. In: Emmerich, András-Morel, Julius hrsg.: *Kirche in Übergang. Die katholische Kirche Ungarns 1945-1982*. Wien, 1982. 301-310.
- 10 A „legmagyarabb” katolikus hitközségnek tartott Szent László plébániához körülbelül 500 család tartozik. 1980-ban 213-an jártak az egyházi iskolába. Vö. *Saint Ladislaus Church New Brunswick*, NJ. New Brunswick, 1980.
- 11 *Naptár. Név- és címjegyzék* 1988. Youngstown, 1987. Vö. Balázs István: Amerikai Máriapócs. *Magyar Hírek*, 1989. december, 2. sz. 18-19.
- 12 Lásd a *Szabad Egyház* című lapjukat. Ausztráliában a Melbourne melletti Kew-han alakítottak egyházat. Juhász László: Erősödik a magyar élet Ausztráliában. *Amerikai- Kanadai Magyar Élet*, 1989. november 15. 9.
- 13 Az első jegyzetben idézett művek részletesen tárgyalják az egyházszervezeti változásokat. Lásd még Csekés Béla: Az amerikai református és evangélikus egyházak egyesülése, az egyesült egyházak magyar egyházkerületének megszervezése. *Református Világszemle*, VIII. 1939. 3. szám 102-122.; Vincze Károly: A Független Amerikai Magyar Református Egyház. *Református Világszemle*, VIII. 1939. 4. szám 150-166. *The 50th Anniversary Album of the Calvin Synod of the United Church of Christ*. [Passaic, 1990]. A mai helyzet kialakulását röviden ismerteti Komjáthy, i.m. 271-277.
- 14 Puskás, i. m. 366-367.; *Bethlen Naptár* 1988. 32-35., 1990-1991. 12-14.; *A hit csodája. A Lorántffy Otthon képes története*. Akron, 1988.
- 15 Ruzsa Jenő: *A kanadai magyarság története*. Toronto, 1942. bőséggel kitér az egyházak történetére is. Az 1945 utáni fejleményeket még senki nem összegezte. Nélkülözhetetlen történeti adatokat őriznek a *Bethlen Naptár* korabeli gyülekezeti beszámolói.
- 16 Brachna Gábor: Az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia - AMEK - jelentése az amerikai magyar evangélikusok helyzetéről. *Bethlen Naptár*, 1984. 244-245.; *The Hungarian Lutheran Church in America*. Cleveland, 1986. /Pamphlet/, az egyházi lap, az *Erős Vár* híradásai nyomán.
- 17 Bertalan, i. m.; Haraszi Sándor: Az amerikai magyar baptisták történetének rövid áttekintése. *Emlékkönyv az Amerikai Magyar Szövetség 80. évfordulójára*. Szerkesztette: Bakó Elemér. Washington, D.C., 1988. 131-138.; *Evangéliumi Hírnök*, 1990. április 15. 6. Az összevont *Evangéliumi Hírnök* első száma 1991. március 1-től jelenik meg.

- 18 *Evangéliumi Hírnök*, 1989. szeptember 1. 3. A nyolc magyar nyelvű gyülekezet: Toronto, Detroit, New York, Cleveland (2), Chicago, Alhambra, Bibliai Gyülekezet; a két utóbbi Kaliforniában. Udvarnoki Béla 1990. április 16-diki levele a szerzőhöz
- 19 Az egyház megalakulásához: *Evangéliumi Hírnök*, 1990. szeptember 15. 7-8.
- 20 Szigeti Jenő szíves tájékoztatása és saját tapasztalataim alapján.
- 21 Kaufman Antal: Adalékok az amerikai magyar zsidóság történetéhez. *Amerikai Magyar Népszava*, Jubileumi szám, 1924. április 20. (Magyar-amerikai melléklet.); Jelinek, Yeschayahu: Self-image of first generation Hungarian Jewish immigrants. *American Jewish Historical Quarterly*, Vol. 61. 1972. 214-222.
- 22 *Bethlen Naptár*, 1983. 165-166.; *The 50th Anniversary Album*, i. m. 99-132.
- 23 „Számíthatunk a külföldön élők szolidaritására”. *Magyar Hírek*; 1989. december, 2. szám, 22-23.
- 24 *Calvin Synod Herald/Reformátusok Lapja*, 1989. 2. szám, 2.
- 25 Brazília: baptisták, 1926, katolikusok: 1931, izraeliták: 1931, reformátusok: 1932; Argentína: reformátusok: 1931, katolikusok: 1933, evangélikusok: 1935. Batóné Kaczúr Ágnes: *Brazíliai magyarság a két világháború között 1921-1941*. Szeged, 1989. 103-110. /Kézirat./; *Magyar Lelkiség* (Buenos Aires) 1984. február; *Református Világ szemle*, IV. 1935. 163-164.
- 26 Kögl Szeverin: Búcsulátogatás Árpádfalván. *Magyar Hírlap* (Argentína), 1989. február 15. „Kihalni fájdalmasabb, mint meghalni!” - írja a szerző utolsó látogatása kapcsán.
- 27 V[ácz] E[lemér]: Harminc éves a Krisztus Keresztje magyar evangélikus templom Buenos Airesben. *Bethlen Naptár*, 1988. 265-268.; *Bethlen Naptár*, 1990-1991. 278-290.
- 28 *A magyar bencések 50 éve Brazíliában*. São Paulo, 1981. Simó Endre: Magyar apát. *Magyarország*, 1990. január 19. 11.
- 29 Pokorny István: Magyar élet Montevideóban. *Magyar Hírek*, 1986. szeptember 1. 15-17.; *Bethlen Naptár*, 1984. 234-235.
- 30 Medyesy M. László: A magyar református-evangélikus gyülekezet Venezuelában. *Confissio* 1990. 3. 113-118.
- 31 Páter Domonkos László szíves levélbeli tájékoztatása és a *Magyar Lelkiség* alapján.
- 32 Kunz, Egon: *The Hungarians in Australia*. Melbourne, 1985. 94-95.; Novák Mária: Magyar kulturális élet Ausztráliában. Magyar mérleg 2. Zürich, 1980. 64-83. Vö. *Regnum Marianum Egyházközségi Értesítő*.
- 33 Lásd a *Bethlen Naptár* éves jelentéseit, továbbá Medyesy M. László: Magyar reformátusok Ausztráliában. *Confissio* 1988. 2. sz. 94-98.; Csutoros Csaba: Negyven éves a Melbournei Magyar Egyház. *Bethlen Naptár*, 1990-1991. 293-298.
- 34 Katona Lajos (1923-1990) nekrológja. *Evangéliumi Hírnök*, 1990. március 1. 6.
- 35 Vö. Niedermüller Péter: Egyházi élet, vallás és a kulturális hagyomány egy amerikai magyar közösségben. In: *Vallási néprajz II*. Szerkesztette: Dankó Imre-Küllös Imola. Budapest, 1985. 274-306.; Fejős Zoltán: „A temető e csendes árnyán, itt nyugszik egy vándor árván”: A chicagói magyarok temetkezési szokásai. In: *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Szerkesztette: Fejős Zoltán-Küllös Imola. Budapest, 1990. 279-315.
- 36 Fishman, Joshua A.: *Hungarian language maintenance in the United States*. Bloomington, 1966. 20-22; Komjáthy Aladár: A református egyház szolgálata az amerikai magyarság megmaradásában. *Bethlen Naptár*, 1985. 57-64.
- 37 *A Református Világ szemle* több színes beszámolóját, riportját közölte, például saskat- chewani magyar telepekről. *Református Világ szemle*, IX. 1940. (április) 60-67.

FEJES, ZOLTÁN

Hungarian churches overseas

The first Hungarian churches overseas Bo back to a past of one century, and the establishment of the various Hungarian churches was the first sign of home-making in the remote parts of the world. By the turn of the century not only Roman Catholic and Calvinist but Greek Catholic, Lutheran, Jewish. and Baptist churches of Hungarian origin had also been active in overseas countries. Such church institutions were established first in North-America, then in South-America, and after World War II, in Australia too.

This research topic which has been less investigated so far is approached by the-study from three important aspects. The organizational characteristics of the individual churches/denomination as well as the sociological implications of the number of followers of the individual churches along with the interconnections of the diaspora life an deemed as the

most important problems. The study's main attention is focused on the United States and Canada.

Special emphasis is laid upon the precise definition of the Hungarian church inasmuch as the adoption of the majority language by the descending generations, mixed marriages or the mixed ethnic composition of those coming from Hungary and all factors which may modify a situation outlined in the study.

GERGELY JENŐ

Az erdélyi görög katolikus román egyház

A történelmi Magyarország és történeti-földrajzi értelemben véve a Kárpát-medence Európában egyedülálló változatosságot mutat népeinek anyanyelvét és vallását tekintve. A lakosság nemcsak soknemzetiségű, hanem vegyes felekezetű is volt. Az egyes népek nemzetté válásában, különösen a kisebbségi helyzetben, kiemelkedően fontos szerepet töltött be a *nemzeti egyház*, mint a nemzeti nyelv, a nemzeti tudat és kultúra, a *nemzeti identitás* formálódásának elsődleges fóruma, kerete és közössége. Így amikor az impériumváltozások zajlanak - akár 1918-1920, akár 1938-1941 között -, bár „tisztá” nemzeti államok nem keletkeznek, az új soknemzetiségű „utódállamokban” karakterisztikus nemzeti egyházak segítik továbbra is a nemzeti egység erősítését, a nemzeti tudat fokozását. Így az egységes nemzetállam kialakításának is főként ezek lesznek hatékony eszközei: az egy állam, egy nemzet, egy felekezet (egyház) koncepció megvalósításában.

Magyarországon 1918 előtt a *román nemzetiségű* lakosság szinte kizárólag két egyházhoz tartozott: a görögkeleti vagy ortodox román egyházhoz és a román görög katolikus egyházhoz. Mindkettő nemzeti egyházzá vált, de míg az ortodox egyébként is a határokon kívüli centrumok (Bukarest) felé orientálódott, addig az erdélyi román görög katolikus egyház a magyarországi katolikus egyház egészén belül képviselt markáns nemzeti törekvéseket és egy elkülönülő román görög katolikus tudatot. Trianonnal ezek az egyházak teljes egészükben Romániához kerültek, tehát a magyar keresztény egyházaktól való elszakadásuk nem járt bonyodalmakkal, az egyházmegyéik határait esetükben nem szelték az új államhatárok. Érthető módon aromán állam alattvalóiként tovább erősödött ezen rítusok nemzeti jellege. Talán a görög katolikusok esetében még fokozottabban, mint az ortodoxnál, hiszen nekik mintegy bizonyítani is kellett, hogy ők is olyan jó román hazafiak, mint az ősi hiten maradtak.

A második bécsi döntés nyomán bekövetkezett újabb határmódosulás az erdélyi románságnak elsősorban a görög katolikus részét érintette. Hiszen az unitusok többsége a Partiumban és Észak-Erdélyben élt, míg az ortodoxok többsége Dél-Erdélyben és a Bánátban lakott. (Ortodox püspökség nem is került át 1940-ben Magyarországra, míg a görög katolikus román püspökségeknek a fele ismét magyar fennhatóság alá került.)

Amint a román görög katolikus egyház már 1918 előtt is igyekezett önállósítani magát a magyar egyháztól, úgy érthető módon 1940-től a magyar katolikus egyház vezetése - maga mögött tudva a kormányzat támogatását, sőt sürgetését - az erdélyi román görög katolikus egyház visszatagolódását kívánta a magyar egyházba. Ezzel a területi változások egyházi legitimálását is megkísérelték. Ezzel szemben a tornán görög katolikus főpapság a felekezet régi kiváltságaira és különállására hivatkozva igyekezett megőrizni különállását, és az egyházukat az átkerült román nemzetiségű híveik mentsváraként és érdekeinek védelmezőjeként megőrizni.

Ahhoz, hogy világos legyen a vita mibenléte és háttere, célszerűnek látszik, hogy röviden áttekintsük a magyarországi és erdélyi románság vallási állapotának alakulását, egyházaik szerveződését.

1. Az unió

A görög katolikus vagy unitus felekezet keletkezésének előzményei a Basel-Ferrara-Firenzei XVII. Egyetemes Zsinatig (1431-1445) nyúlnak vissza. Mint ismeretes, a mohamedán török hódítással szemben a latin kereszténységnél támaszt kereső bizánci császár és a konstantinápolyi pátriárka unióra léptek Rómával. Az 1439-ben elfogadott elvek szerint

a keletiek elismerik a római pápa főségét, a primátust; a Filioque-tant, vagyis hogy a Szentlélek a Fiútól származik; a tisztítóhely létét; valamint azt, hogy az ostya és a kovászos kenyér egyaránt érvényes anyaga az Oltáriszentségnek. Ezzel szemben a keletiek változatlanul megtartják szertartásukat (rítusukat), tehát a görög és az ószláv liturgikus nyelvet; papjaikra nem érvényes a cölibátus, tehát nősülhetnek, viszont püspök csak nőtlen lehet, általában szerzetespapból. Papjaik elnyerik mindazokat a jogokat és kiváltságokat, amiket az adott országban a latin szertartású római katolikusok élveznek.

A katolikus Habsburg-uralkodók a 17. század elejétől kezdve, az ellenreformáció sikereinek idején és részint annak hatására, hatalmi-politikai eszközökkel is igyekeztek előmozdítani az uniót. Róma számára távlatilag nyilván az „eretnység” felszámolása, az egyház pápai főhatalom alatti egységének a helyreállítása volt a cél. A hatalom szempontjából pedig a keleti és déli irányú terjeszkedést is szolgálta a rekatolizálás. A keleti egyházak történetében a fordulópontot az úgynevezett breszti unió (1596) jelentette, amelynek nyomán az ukránok és a ruszinok nagy része elszakadt az orosz ortodox (pravoszláv) egyháztól (nagy részük ekkor lengyel fennhatóság alatt élt). Ami Magyarországot és Erdélyt illeti, az uniós folyamat eredményeként a 18. századra a ruszinok egésze, az erdélyi románság mintegy harmada és a szerbek egy töredéke egyesült Rómával. Ők lettek az úgynevezett *görög katolikusok* vagy *unitusok* (katolikus szóhasználat: a görög szertartású római katolikusok). A 13. századtól Erdélybe bevándorló *románok* felekezetiileg a *görögkeleti* (bizánci vagy ortodox) keresztény egyházhoz tartoztak. A román ortodox lakosság a fejedelemség idején az *időlegesen megtúrt felekezet* státusát kapta. A román ortodox lakosság rekatolizálása a fejedelemség függetlenségének megszűnése és a Habsburg-uralom alá kerülése nyomán kezdődött meg. Ennek szervezői, agitátorai, a térítők éppúgy a jezsuiták voltak, mint az ellenreformáció idején. Nagy vonzerőt jelentett, hogy a jezsuiták a román ortodox papoknak unió esetén a római katolikus lelkészekkel azonos jogokat és kiváltságokat ígértek. Így a politikai-nemzetiségi egyenlősítés helyett a vallási egyenjogúság kínálta a románok számára a nemzetiségi jogok elérését is.

A gyulafehérvári román ortodox érsek 1697-ben „kis zsinatot” tartott Gyulafehérvárott, ahol egy jezsuita páter közreműködésével elhatározták az uniót. Ennek megerősítésére 1698-ban újabb értekezlet ült össze Gyulafehérvárott, ahol a római egyházzal való egyesülés előfeltételül szabták, hogy a keleti egyház rítusát megtarthassák, a Julián-naptárt használhassák és maguk válasszák püspöküket. I. Lipót király 1699-ben hozzájárult az unióhoz. Ennek nyomán 1700. szeptember 4-15-e között ült össze Gyulafehérvárott a románok „nagy zsinata”, amelyre valamennyi esperesüket, papjukat és a nemesi állású román polgárokat meghívták. Az unió mellett érvelők annak anyagi és politikai előnyeit hangsúlyozták, mint a románság felemelkedésének egyetlen lehetőségét. Az uniós okmány kimondta: „Mi alulírottak... Istentől kapott sugalmazott buzdításra, saját szabad akaratunkból uniálunk a római katolikus egyházzal, és ezáltal a római katolikus anyaszentegyház tagjainak valljuk magunkat, elfogadva vallván és híven mindazt, amit elfogad, vall és hisz a római katolikus egyház, különösen azt a négy pontot, amelyek eddig elválasztottak bennünket... Amidőn ezeket elfogadjuk, azt akarjuk, hogy a jövőben mi is, mint a római katolikus egyház tagjai, azokkal a jogokkal és kiváltságokkal ruháztassunk fel, amelyeket a római katolikus anyaszentegyház klérusa élvez.” Az uniós okmányt a román papság (2270 pap) nevében Atanasz gyulafehérvári metropolita, továbbá a jelenlévő 54 esperes és 1563 pap írta alá. Formálisan tehát a metropolita az egész erdélyi román ortodoxia nevében lépett unióra. 1701-ben a király Atanasie-t kinevezte az erdélyi görög katolikus románok püspökének, és még ugyanebben az évben Gyulafehérvárott beiktatták, Róma pedig (a Hitterjesztés Kongregációja) az uniót megerősítette, és engedélyezte a bizánci rítus használatát. (A liturgia nyelve ekkor még az ógörög volt, és csak később lett a román.)

Az első önálló román görög katolikus egyházmegye felállítására 1721-ben került sor. *A Ratione congruit* kezdetű bullával XIII. Ince pápa - III. Károly király javaslatára - az Erdélyben élő egyesült oláhok, rutének, rácok, görögök számára Fogaras székhellyel új egyházmegyét alapított. Javadalmazására a király a szamosújvári és alsószombatfalvi kincstári uradalmakat adományozta. (Az erdélyi püspök kimondottan szorgalmazta, hogy a görög katolikus püspökség ne az ő székhelyén, tehát ne Gyulafehérvárott legyen.) Fogaras azonban az új egyházmegye szélén feküdt, ezért új központot kerestek. A Szentszék engedélyével a fogarasi püspökség székhelyét 1738-ban Balázs-falvára tették át (elnevezése azonban maradt). A fogarasi görög katolikus püspökség az esztergomi érseki tartományba tagolódott, tehát az esztergomi érsek volt a metropolitája.

A Partiumban a török kiűzése után kezdődött meg az egyház újjászervezése. Nagyvárad 1692-es felszabadulása után helyreállították a váradi püspökséget. Területén a jezsuiták működése nyomán az ortodox románok jelentős részét unióra bírták; a 18. század közepén 94 unitus parókia létezett. Mária Terézia királynő a hatalmas méretű középkori katolikus egyházmegyék megosztásával 1777-ben új püspökségeket szervezett. Ennek keretében került sor 1777. június 16-án az *Indefessum* kezdetű pápai bullával a nagyváradi görög katolikus egyházmegye felállítására. Az egyházmegyében az unitusok többsége román, kisebbsége magyar anyanyelvű hívó volt. A nagyváradi görög katolikus püspökséget szintén az esztergomi érseki tartományba osztották be. (Nagyváradon működött a latin szertartású római katolikus püspökség is.) A nagyváradi görög katolikus püspökség gazdag javadalmat kapott; a latin szertartású püspökségtől a király átadta neki a mintegy 140 000 katasztrális holdas belényesi uradalmat.

2. Az ortodoxia újjászerveződése

A románok gyulafehérvári uniója után úgy tűnt, hogy megszűnik az *ortodox román egyház*. Az ortodox vallás Erdélyben még a megtúrt jelleget sem kapta meg, tehát üldözöttnek számított. Az újjászervezési kísérletek a Bánátból, a szerb ortodox egyház támogatásával kezdődtek. 1744 után az erdélyi románok jelentős része visszatért az ortodoxiához, és számuk egyre gyarapodott. Megnyerésük érdekében Mária Terézia 1758-ban *túrt felekezetnek* minősítette őket Erdélyben, 1761-ben pedig felállította számukra a brassói egyházmegyét, amelynek püspöke 1784-től Nagyszebenbe költözött. A nagyszebeni román ortodox püspökség a karlócai szerb metropolita alá tartozott. A magyar országgyűlés 1791-ben (1791:27. törvénycikk) a szerbekkel együtt Magyarországon bevett felekezetnek ismerte el a román ortodoxokat is, de a románokat a karlócai ortodox metropolia (egyháztartomány) alá rendelte. Erdélyben azonban 1848-ig az ortodox felekezet továbbra is csak túrt vallás maradt, az egyenlősítést csak az 1848-as törvények és az anyaországgal való egyesülés hozta meg számukra.

Az abszolutizmus éveiben - nem utolsó sorban 1848-as magatartásuk jutalmazására - I. Ferenc József felállította az önálló román ortodox metropóliát. 1864-ben a románok kiváltak a szerb egyházszervezetből. Ferenc József 1865-ben érseki rangra emelte a nagyszebeni püspökséget. Az így felállított nagyszebeni görögkeleti érsekség alá rendelte a legősibb gyulafehérvári román ortodox püspökség mellett az aradi és karánsebesi - korábban a karlócai metropolia alá tartozó görögkeleti román püspökségeket. Az 1864-es évi változásokat a kiegyezés után a magyar országgyűlés az 1861:9. törvénycikkével jóváhagyta. 1868-ban ennek alapján a görögkeleti románok nagyszebeni gyűlése kidolgozta autonómiaszervezetüket, amit a király 1869-ben jóváhagyott. Ezáltal egyházi és iskolai ügyeiket az egyháziakból és világiakból álló kongresszusaik és tanácsaik útján maguk intézték. Az erdélyi román ortodox egyház kimondottan nemzeti egyházzá vált.

3. A román görög katolikus érsekség megszervezése

Az önálló erdélyi román görög katolikus metropólia megszervezésére is az abszolutizmus éveiben került sor. Nem is titkolták a mögöttes politikai szándékot, hogy ezáltal jutalmazták a románok magyarellenességet az 1848-49-es szabadságharc idején. Az is kétségtelen viszont, hogy a hierarchia kiépítése elkerülhetetlen volt, hiszen a fogarasi püspökséghez 1357 parókia tartozott, amelyeket aligha lehetett egy központból kormányozni.

L. Ferenc József 1850 decemberében elfogadta azt a javaslatot, hogy a fogarasi püspökséget emeljék érseki rangra, és ugyanakkor Szamosújvár és Lúgos székhellyel két új román görög katolikus püspökséget alakítsanak. A metropolita tehát a fogarasi érsek lett, és az egyháztartományba sorolták a nagyváradit, a szamosújvárit és a lugosi görög katolikus püspökségeket. IX. Pius pápa ennek megerősítése előtt azonban azt kívánta, hogy az esztergomi érsek adjon nyilatkozatot, hogy a románok feletti metropolitai joghatóságáról lemond. (Ugyanis a fogarasi püspökséget felállításakor az esztergomi érseki tartományba sorolták. A lemondást tehát az érseki jogon gyakorolt fennhatóságról kívánta Róma, és nem volt szó a prímási jogkörrel.) Miután a pápa a kívánt nyilatkozatot megkapta, 1853. november 26-án kiadott *Ecclesiam Christi* bullájával kanonizálta a román érsekséget. Az új érsekséget Gyulafehérvár-fogarasi érsekségnek nevezték, amelyben a „gyulafehérvári” utalás volt az eredeti ortodox metropóliára. (Az érsek székhelye Balázsfalván maradt.)

I. Ferenc József 1850-ben mint főkegyúr felállította a lugosi görög katolikus egyházmegyét, és a pápa 1853-ban kiadta az ezt megerősítő alapító bulláját. A püspökség székhelye Lugos lett. Az új egyházmegyébe 113 parókia került 50 000 hívővel. Joghatósága a nagyrészt román többségű dél-erdélyi vármegyékre terjedt ki. Ugyanakkor került sor a szamosújvári görög katolikus román egyházmegye felállítására is. (Székhelye ekkor Szamosújvár, később Kolozsvár lett, és elnevezése is Kolozsvár-szamosújvári püspökségre módosul.) A szamosújvári püspökséghez 634 parókia tartozott 410 000 hívővel, tehát jóval nagyobb volt, mint a lugosi.

Az abszolutizmus idején létrehozott román görög katolikus hierarchia törvényes elismerését az 1868:39. törvénycikk mondta ki. Az első görög katolikus román tartományi zsinat ünnepélyesen kinyilvánította, hogy az érseki tartomány független minden más egyházi provincia joghatóságától, és közvetlenül az Apostoli Szentszéknek van alárendelve. Későbbi zsinatokon ezt a függetlenséget tovább precizították. 1900-ban újra kimondták, hogy az alapító bulla a metropóliát valamennyi egyházközséggel és összes híveivel együtt kiemelte az esztergomi érsek joghatósága alól, és közvetlenül az Apostoli Szentszéknek rendelte alá. Ennek megfelelően a metropólia felett a saját tartományi zsinaton kívül csak a Római Szentszék gyakorolhat joghatóságot. Ugyanakkor kifejezésre juttatták együttműködési készségüket a magyarországi latin szertartású katolikus egyházzal. A zsinati határozatokat a Szentszék jóváhagyta. (Mint a későbbiekben kitűnik, ennek értelmezése körül volt a nézeteltérés.)

4. A hajdúdorogi püspökség felállítása

A magyarországi unitus egyház a 19. század végén három nemzeti egyházra oszlott: a ruszinra, a románra és a szerbre. A ruszinok és a szerbek liturgikus nyelvként az ószlávot, a románok ekkor már a románul használták. Ugyanakkor a magyar nemzetiségű görög katolikusok nem rendelkeztek saját egyházzal, hanem valamelyik említett egyházba kellett tagolódniuk. A román görög katolikus érseki tartományban uralkodó nacionalista törekvések miatt XIII. Leó pápa megintette a balázsfalvi érseket. A román érseki tartományhoz a századfordulón körülbelül 70 000 magyar görög katolikus hívő tartozott; akiket román papok pasztoráltak. A román főpásztorok nem engedték a magyar liturgikus nyelv használatát, csak

a román - ebben természetesen a kánoni szabályokra hivatkozhattak. A magyar parókiákra román papokat küldtek, akik csak románul prédikáltak, s a papi pályára is csak román nemzetiségűeket engedtek be.

A magyar görög katolikusok függetlenségi törekvései hosszú küzdelmek után 1912-ben jártak eredménnyel, amikor is a király előterjesztése nyomán X. Pius pápa 1912. június 8-i *Christifideles graeci* kezdetű bullájával kanonizálta a hajdúdorogi magyar görög katolikus egyházmegye felállítását. A hajdúdorogi püspökséghez 162 parókiát csatoltak, amelyek korábban részint a ruszin püspökségekhez (78), részint a románokhoz tartoztak. Az alapításkor Magyarországon összesen 169 görög katolikus magyar parókia volt 304 322 hívővel. Ezek közül 162 parókia és 215 498 hívó került a hajdúdorogi egyházmegyébe. A hívek közül 183 757 magyar, 26 823 román, 1623 szlovák, 968. ruszin és 2509 egyéb nemzetiségű volt. Ugyanakkor a görög katolikus magyarok 40%-a, vagyis 120 747 lélek továbbra is kívül rekedt a magyar egyházmegyén; mintegy 80 000 a ruszin és 40 000 a román püspökségek joghatósága alatt maradt, a görög katolikusok többsége önálló egyházmegyét nyert. A különválás ellen a román görög katolikus egyház erőiesen tiltakozott, a királyi Románia még a bombamerénylettől sem riadt vissza a hajdúdorogi püspök ellen. (A püspökség székhelye végül is Nyíregyháza lett.) A hajdúdorogi egyházmegyében a rítus nem lehetett a magyar, hanem a Szentszék az ógörögöt írta elő.

5. Román nemzet és nemzeti egyháza

Összegezve tehát 1918-ig a magyarországi görög katolikusok közül a ruszinok két püspöksége - a munkácsi és az eperjesi -, valamint a magyar görög katolikus püspökség, a hajdúdorogi az esztergomi érsekség alá tartozott, az erdélyi román görög katolikus egyház önálló egyházi tartományt alkotott. A Gyulafehérvár-fogarasi érseki tartomány (Balázsfalva) alárendeltségébe tartozott

- a nagyváradai görög katolikus püspökség (Nagyvárad)
- a szamosújvári görög katolikus püspökség (Szamosújvár)
- a lugosi görög katolikus püspökség (Lugos).

A Magyar Szent Korona országaiban 1900-ban a görög katolikus felekezet lélekszáma 1854 143 volt. Ennek a *liturgikus nyelv*használat szerinti megoszlása:

- román szertartású görög katolikus: 1029 336
- ószláv (ruszin) görög katolikus: 316 559
- ószláv (szerb) görög katolikus: 8198
- ebből magyar. 293 973

A kereken mintegy 300 000 magyar anyanyelvű görög katolikus többsége a ruszin egyházakhoz tartozott, kisebb része a románhoz. A görög katolikusok abszolút többsége román nemzetiségű, ennél kevesebb a ruszin, és mintegy hatoda magyar.

A Magyar Királyságon belül (Erdéllyel) a *román nemzetiség* létszáma 1900-ban 2 799 479 volt. A román görög katolikusok és a román ortodoxok együttesen 2 700 000 főt jelentettek, tehát egyértelmű az átfedés a román nemzetiség, illetve az ortodox és görög katolikus felekezet között. (Mintegy 1/3-ad részben görög katolikus, 2/3-ad részben ortodox a románság.)

A Magyar Királyságon belül a görögkeleti vagy ortodox felekezetűek nemzetiségi megoszlása 1900-ban:

- ortodox összesen: 2 815 713 fő
- ebből román: 1710 336 fő
- szerb: 1045 377 fő

Az ortodoxia tehát két részre tagolódott, némi román többséggel. (A szerbek esetében az átfedés teljes: a szerbek száma 1 (T52180, a szerb ortodoxoké 1045 377 volt.)

Ha az 1910-es népszámlálás adatait Erdélyben nézzük, a görögkeletiek száma 792 864 fő, a görög katolikusoké 749 404, míg a román nemzetiségűeké 1464 211 volt. A felekezeti és nemzeti fedés tehát teljesnek mondható. Az erdélyi görögkeletiek szinte kizárólag románok voltak, míg a görög katolikusok döntő többsége román, kisebb része magyar, illetve ruszin volt. A románoknak pedig a többsége ortodox, kisebbsége görögkeleti vallású volt.

6. Trianon után

A trianoni békeszerződés nyomán beállt impériumváltozás során az egész Gyulafehérvár-fogarasi érseki tartomány Romániához került: az érsekség 669, Lugos 165, Szamosújvár 492 parókiával. A nagyváradi görög katolikus egyházmegye 125 parókiájából is csak 3 maradt Magyarországon. Trianon következtében a hajdúdorogi magyar görög katolikus egyházmegye 75 plébániája is átkerült Romániába, ezeket „visszatagolták a román egyházmegyékbe. Az erdélyi görög katolikus érseki tartomány Romániában is megőrizte önállóságát, nem rendelték a bukaresti katolikus érsekség alá. Az 1929-es román konkordátum nyomán a romániai egyházmegyék szervezetét rendező 1930. június 5-i pápai bulla a Gyulafehérvár-fogarasi érseki tartomány beosztását némileg megváltoztatta. A szamosújvári püspökség székhelyét áttette Kolozsvárra, innen a *Kolozsvár-szamosújvári* püspökség elnevezés; és egy új román görög katolikus püspökséget állított fel, a máramarosi egyházmegyét, amelynek püspöke Nagybányán székelt. (Trianonnal természetesen aromán ortodox egyház teljes egésze is Romániához került.)

Románia lakossága (1930) 18 millió, ebből a témánk szempontjából fontos:

- római katolikus 1230 000 (6,8%)
- görög katolikus 1397 025 (7,9%)
- görögkeleti 11645 000 (72,6%)

Nagy-Románián belül, Erdélyben azonban egészen másként alakul az említett három felekezet aránya. A trianoni béke által Romániához csatolt volt magyar területek lakosságának felekezeti megoszlása 1926-27-ben:

görögkeleti: 2 086 097

görög katolikus: 1336 000

római katolikus: 972 924

Az ortodox egyháziak és egyes román államférfiak a nemzeti egység szempontjából egyenesen szerencsétlenségnek tartották, hogy a románság egy része az unitus egyházhoz tartozik (amit majd 1945 után fel is számolnak), a római katolikus egyházat pedig kimondottan ellenségesen kezelték, hiszen többsége magyar nemzetiségű volt. Az 1922. évi román alkotmány 22. cikkelye az ortodox és a görög katolikus egyházakat román egyházaknak, ezen belül az ortodoxot „uralkodó egyháznak” minősítette, a görög katolikusoknak pedig elsőbbséget biztosított a többi felekezettel szemben. Ezen nem tudott enyhíteni az 1929-ben a Szentszékkal kötött román konkordátum sem. Az 1928. évi román kultusztörvény az ortodox egyházat ugyancsak „uralkodó” egyháznak mondta. A katolikusokra nézve sérelmes volt, hogy a román görög katolikus felekezetet mint önálló vallást különböztette meg, és a rítusváltást vallásváltoztatásnak minősítette a görög, a latin és az örmény szertartásúak között, holott azok egy vallást, a katolikust alkotják.

A hatalom támogatásával folyó rítusváltozások iránya a latin egyházból az unitus felé mutat; sokszor a kánoni szabályok figyelmen kívül hagyásával történt a rítusváltoztatás. A román nemzeti egység alakítása érdekében a katolikusokat a görög katolikusokhoz, a görög katolikus románokat az ortodoxokhoz igyekeztek áttéríteni. Így a román impérium alatt tovább nőtt az ortodox felekezet százalékos aránya, hiszen a románosítás a nemzeti egyház segítségével történt. Ugyanez fordítva zajlott le az 1940-es impériumváltozás során is; a kényszerből vagy a hatalomhoz való alkalmazkodásból latin szertartásukat vagy akár

katolikus hitüket elhagyók közül rendkívül sokan igyekeztek újból a régi szertartáshoz, illetve hithez visszatérni, immár a magyar államhoz való alkalmazkodás érdekében.

7. A második bécsi döntés egyházszervezeti következményei

Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés értelmében 43 591 km² területen 2 185 546 lakos tért vissza Magyarországhoz. Közülük 1 123 216 (51,4%) magyar, 1045 102 (42,1%) pedig román nemzetiségű. A visszacsatolt több mint egymillió román közül felekezetiileg körülbelül 450 000 ortodox és 550 000 görög katolikus vallású volt.

Az 1940-es második bécsi döntés nyomán megváltozott államhatárok elsősorban a román görög katolikus egyházszervezetet érintették érzékenyen. (A nagyváradi és a szatmári latin püspökség visszatért, az erdélyi püspökség nagyobb része Dél-Erdélyben maradt a székhellyel, Gyulafehérvárral együtt. Az erdélyi román ortodox egyháznak is csak hívei kerültek át, a püspöki székhelyek a román állam területén maradtak.) A román görög katolikus metropólia székhelye, Balázsfalva Romániához tartozott továbbra is. A Gyulafehérvár-fogarasi érsekség számos parókiája azonban átkerült Magyarországra. Ezek ideiglenes kormányzását az érsekség a marosvásárhelyi apostoli kormányzói helynökre bízta. A suffragán püspökségei közül a lugosi Romániában maradt, míg a máramarosi (Nagybánya), a Kolozsvár-szamosújvári és a nagyváradi Magyarországhoz került. Az első kettő valamennyi egyházmegyéje, a nagyváradié csak részben. (Ugyanakkor visszakapta parókiáit a hajdúdorogi püspökség is.)

A Kolozsvár-szamosújvári görög katolikus püspök 1917-től Juliu Hossu (Hosszú Gyula, 1885-1970) volt. Hossu püspök volt az erdélyi román görög katolikus püspökök közül az, aki leginkább igyekezett visszailleszkedni a magyar egyházba. Neki volt a legnagyobb tekintélye mint rangidősnek, aki ekkor már pápai trónálló is volt. Az erdélyi területek visszacsatolásának törvényi szentesítése után az erdélyi görög katolikus püspökök közül csak Hossu püspök lett a felsőház tagja. (Mert a máramarosi püspökség felállítását a magyar törvényhozás nem kodifikálta, azt a román impérium idején szervezték.) A máramarosi görög katolikus püspök Alexander Rusu (Rusu Sándor) volt, aki néhány alkalommal megjelent a budapesti püspöki konferencián. A nagyváradi görög katolikus püspök Valeriu Traian Frentiu (1922-től) egyetlen alkalommal sem jött Budapestre, és az egyházmegyéjét 19405 között Juliu Hossu Kolozsvár-szamosújvári püspök mint nagyváradi apostoli adminisztrátor kormányozta. A Gyulafehérvár-fogarasi érsekséget ekkor apostoli kormányzó vezette. Az érsekség Magyarországhoz került részének ideiglenes kormányzásával Josif Pop (Papp József) nagyváradi görög katolikus kanonokot bízta meg. O mint „marosvásárhelyi apostoli kormányzói helynök” irányította a rész-egyházmegyéjét.

A román görög katolikus püspökök közül először 1940. október 16-án jelent meg Budapesten a magyar katolikus püspöki kar konferenciáján Hosszú Gyula és Rusu Sándor. A visszacsatolástól a front ideérkezéséig 8 püspökkari értekezletet tartottak, az utolsót 1944. március 14-én, amelyen már egyetlen román főpásztor sem jelent meg (nyilván a front közelkerülése miatt). A többi hét konferencia mindegyikén részt vett Hosszú Gyula püspök; Rusu püspök 5 alkalommal, Papp József helynök 4 alkalommal: Papp vikárius először 1942. március 11-én jelent meg Budapesten. Úgy tűnik, hogy hallgatólagos megállapodás szerint Hosszú Gyula püspök „képviselte” az erdélyi román görög katolikus hierarchiát a magyar püspöki kar megbeszélésein.

Irodalom

Berki Feriz: *A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése*. Budapest, 1942.

Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966.

Erdély története I-III. Szerkesztette: Makkai László-Mócsy András. Budapest, 1986.

- Gergely Jenő: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspöki kar konferenciáinak jegyzőkönyveiből 1919-1944.* Budapest, 1984.
- Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973.
- Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig.* Budapest, 1985. (Reprint.)
- Magyarország latin és görög szertartású világi és szerzetes római katolikus papság névtára és az országos hivatalok útmutatója az 1943. évre.* Szerkesztette: Pilinyi Gyula. Budapest, é. n.
- Mosolygó Ferenc: *A keleti egyház Magyarországon.* Miskolc, 1941.
- Pirigyi István: *A magyarországi görög katolikusok története I-II.* Nyíregyháza, 1990.
- Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918.* München, 1974.
- Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt.* München, 1975.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története I-II.* Budapest, 1983., 1985.

GERGELY, JENŐ

The Romanian Greek Catholic Church in Transylvania

The so-called historical Hungary (i.e., as it existed prior to World War I) was - both religiously and ethnically - one of the most variegated countries of Europe. The process in which peoples who until then had not been in ruling position came to form political nations was going on within religious or ecclesiastical rather than political framework. This was made possible by the fact that the individual nationalities had been living under the uniting force of their respective national churches. While two-thirds of the Romanian ethnic group in Transylvania belonged to the Greek (Orthodox) Church, one third of the Romanian nationalities was the follower of the Greek Catholic (Uniate) Church. The latter denomination was placing a particular emphasis on the Romanian national identity. After the Trianon Peace Treaty of 1920, all of the Greek Catholic Romanians became Romanian citizens. However, following the so-called Vienna Award II of 1940, the Greek Catholic Church of Northern Transylvania came once more under Hungarian rule. Between 1940 and 1944, the problem of re-integrating those Greek Catholics into the Hungarian Catholic church always remained an unsettled question. This was due to the fact that the Romanian bishops and their priests tended to regard their Church as the most important means of preserving and defending their national identity. This essentially political problem was underlying the issues concerning canonical law and church government debated at the conferences of bishops. The publication of the related documents under the present circumstances contribute to the reorganization of the independent Romanian (Transylvania) Greek Catholic Church, and through this, to helping the human rights and the freedom of religion to come to their fullness.

LÉSTYÁN FERENC

Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éve alatt

1. Vallásszabadság az alkotmányban, vallásüldözés a törvényhozásban

A kommunista rendszer új alkotmánya 1948. április 17-én lépett érvénybe Romániában.

Pár hónap alatt kiderült, hogy az alkotmányban biztosított vallásszabadság árnyékában egymás után jelenhetnek meg a vallás és egyház jogainak korlátozására hozott törvények, rendeletek.

Legelsőként a Szentszékkal kötött konkordátumot mondták fel.

A kultusztörvény Erdély részére csak egy püspökséget ismert el, megszüntetve a Temesváron, Nagyváradon és Szatmáron székelő püspökségeket.

Utólag vált ismeretessé, hogy ötéves tervet dolgoztak ki a vallás felszámolására. Egy akkori aktivista, később kultuszinspektor vallotta, ő meg volt győződve arról, hogy a terv végrehajtása sikerülni fog.

Az új kultusztörvény előírta, hogy minden vallásfelekezet köteles beadni szervezeti szabályzatát, az úgynevezett statútumot, hogy annak alapján kapják meg a működési engedélyt.

A latin és keleti szertartású katolikus püspökök közösen nyújtották be a statútumot, de visszakapták azzal, hogy a legtöbb szakaszát módosítani kell.

Válaszul négy alapelvet foglaltak írásba, azzal a kéréssel, nyilatkozzék a kormány, hajlandó-e tudomásul venni, hogy azok a statútumban szerepelnek. A legfőbb ezek között annak leszögezése volt, hogy a római pápa az egyház feje.

Közben megtörtént a görög katolikus egyház felszámolása, minek következtében a négy pontos beadványt már csak a latin rítusú püspökök nyújtották be.

A válasz erre az összes katolikus püspökök letartóztatása volt. Márton Áron erdélyi püspök letartóztatására 1949. június 21-én került sor. Bukarestbe rendelték, de útközben a szó szoros értelmében elrabolták. Eltávolításának igazi célja az volt, hogy ne legyen, aki akadályozza az egyház felszámolására készült tervet.

Sorra következtek a többi püspökök is. Scheffler János szatmári püspök előbb kényszerlakhelyre került, majd őt is letartóztatták. Pacha Ágoston temesvári püspök szintén börtönbe jutott.

További sorsukról sokáig semmit sem lehetett tudni. Évek múltán vált ismeretessé, hogy Márton Áront az 1951. augusztus 7-én kihirdetett ítélet szerint életfogytiglani kényszermunkára ítélték.

Scheffler János püspök a börtönben meghalt, Pacha Ágoston püspököt pedig (mikor látták, hogy közel van a kimúláshoz), halála előtt egy hónappal szabadlábra helyezték.

A rendkívüli egyházi rendelkezések szerint Márton Áron püspök úr letartóztatása után az általa delegált ordinárius (ordinarius substitutus) vette át az egyházmegye vezetését. A következő ordináriusok sorra börtönbe kerültek: dr. Boga Alajos 1950. június 20-án, Sándor Imre 1951. március 10-én, dr. Jakab Antal, a későbbi segédpüspök 1951. augusztus 26-án, Márton Mózes csíkszentdomokosi plébános 1952 februárjától.

Márton Áron 1944. május 18-i híres kolozsvári beszédében mondotta a felszentelés előtt álló kispapoknak: „lehet, hogy vértanúságra avatlak föl titeket”. Ezt vállalták maguk a püspökök és ordináriusok. Két ordinárius: dr. Boga Alajos és Sándor Imre börtönben halt meg. Dr. Jakab Antal 13 évet ült, és közben olombányában is dolgozott, Márton Mózes 2 évet kapott.

2. A törvényes egyházi hatóság felszámolása

A kapott utasítás szerint Márton Mózes titokban birtokolta dr. Jakab Antal után a joghatóságot. Nyilvánvaló lett ugyanis, hogy nem tűrnek meg olyan egyházfőt, aki nem hajlandó megalkudni és elősegíteni az egyházi vezetés általuk megkívánt függetlenítését Rómától.

1951. szeptember elejére (emlékezetem szerint 3-ára) összehívták a székeskáptalan megmaradt tagjait, akikkel olyan nyilatkozatot fogadtattak el, amely szerint hajlandók az államtól megkövetelt kiegyezésre. Márton Mózes káplánja, Madarász Ferenc útján gyónási titok terhe alatt egyenként közölte velük, hogy ő az ordinárius, és kötelezte őket nyilatkozatuk visszavonására. Közben a székeskáptalan megbízásából Adorján Károly vállalta az egyházmegye vezetését, sőt azt is, hogy a többi egyházmegye megbízottai is Gyulafehérvárról, az ő vezetése alatt intézzék Nagyvárad, Szatmár és Temesvár vezetését.

Mivel tudatában voltak, hogy Adorján Károlynak nincs jogosítványa az egyházmegye vezetésére, mindent megkíséreltek, hogy a latens ordinárius, Márton Mózes jelentkezék. Márton Mózes erre nem volt hajlandó, mivel tudta, hogy csak a joghatóság átruházását akarják tőle kicsikarni.

Emiatt 1952. január végén letartóztatták Márton Mózes, sőt az utána jelöltként delegált másik három egyházmegyes papot is: Kovács Bélát, Szilveszter Sándort és Jakab Lászlót. Brassóba vitték őket, ahol Bukarestből jött kiküldöttek próbálták őket megpuhítani. Márton Mózes nem boldogultak, Kovács Béla ellenben vállalkozott arra, hogy Gyulafehérvárra menjen, és Adorján Károlynak olyan joghatóságot adjon; amelynek még ő sem lehetett birtokában azelőtt.

Az érvényes joghatóságot továbbra is a latens ordináriusok birtokolták egészen 1955-ig, amikor a törvényes megyéspüspök vehette át újra az egyházmegye vezetését.

Ennek az átszervezésnek köszönhető, hogy az egyházmegye papságának zöme megtagadta az engedelmességet az állam által irányított központi vezetéssel szemben.

Ez nem volt könnyű vállalkozás, mert az állam mindent megpróbált, hogy a papságot, sőt a híreket is rákényszerítse a törvénytelen egyházi vezetés elismerésére.

Ezt a célt szerették volna elérni a marosvásárhelyi értekezlet révén.

3. A marosvásárhelyi értekezlet

1950. április 27-én tartották azt az értekezletet, amelyre papokat és világi híveket toboroztak az egész országból a béke megvédése ürügyén. Az igazi cél: a papság és hívek határozatban követeljék, hogy a katolikus egyház az „alkotmány szellemében illeszkedjék be a törvényes keretek közé”, mivel a többi egyházak már mind megtették ezt a lépést, „bekapcsolódtak a Népköztársaság törvényes kereteibe”. Hogy szándékukat álcázzák, békefelhívást is tettek közzé, a rendszer ellenségének nyilvánítva azt, aki nem fogadja el a marosvásárhelyi határozatot.

Az értekezleten az erdélyi egyházmegyékből 27 pap jelent meg, de - a vezető szerepet vállaló néhány pap kivételével - nem önként, hanem kifejezett kényszer hatására vagy a békemozgalom megtévesztő csábítására jöttek Marosvásárhelyre.

Szemléltetésül álljon itt Molnár Lázár csíkszentimrei plébános esete. Úgy látszik, az előzetes toborzáskor nem volt eléggé határozott a részvétel elutasításában, ezért autóval mentek utána, úgy, ahogy a többieket is összegyűjtötték. Megszökött előlük, erre kivallatták a házvezetőnőt, merre utazott. Sepsiszentgyörgyön a vonatról szállították le, és úgy vitték a gyűlésre. A csíkszenttamási plébános szerencsésebb volt: az elvitelére kitűzött nap hajnalán szénával letakart szekéren távozott.

Amikor a résztvevők megtudták, hogy a marosvásárhelyi határozat aláíróira a Szentszék kimondotta a kiközösítést, és az elnökségét vállaló Ágotha Endre excommunicatus vitandus lett, többségükben azonnal feloldozást kértek az ordináriustól.

Az értekezlet után a szekuritáté emberei és más aktivisták sorra felkeresték a plébánosokat és egyháztanácsosokat, és arra próbálták rávenni őket, hogy csatlakozzanak a határozathoz. Nem egynek az akkoriban hozott stockholmi Béke Világtanács határozatára hivatkozva kérték csatlakozását, és később úgy állították be őket, mint a marosvásárhelyi határozat támogatóit.

4. Kísérlet a Római Katolikus Státus törvénytelen megszervezésére

Az Erdélyi Püspökség múltjából ismeretes, hogy a reformáció után, amikor másfélszáz évig nem volt az egyházmegyének püspöke, egy sajátos intézmény, a Katolikus Státus (Egyházmegyei Tanács) vette kézbe az egyház ügyeit, és vikáriusokat is jelölt. Az egyházmegye ezt az intézményt továbbra is fenntartotta azzal a változtatással, hogy 1929 óta az Egyházmegyei Tanács nevet viseli.

Az egyházellenes szervezők tisztában voltak azzal, hogy az ordináriusok útján nem tudnak törvényes egyházfőt állítani az egyházmegye élére, mert egyik ordinárius sem volt kapható arra, hogy szerepet vállaljon egy szakadár katolikus egyházban. Ezért próbálkoztak azzal, hogy státusgyűlést hívnak össze. Márton Áron püspök ezt előre megsejtette, és még letartóztatása előtt körlevélben közölte, hogy felfüggeszti a Státus működését, és azt rajta kívül senki sem hívhatja össze.

Ezzel nem törődve, 1951. március 15-ére Kolozsvárra összehívták a státusgyűlést, amelyre előzőleg kommunista pártszervek és a szekuritáté irányításával delegátusokat toboroztak nemcsak az egyházmegyéből, hanem az egész országból.

A célt elég kendőzetlenül belefoglalták az általuk megszavaztatott szervezeti és működési szabályzatba:

„Az Igazgató Tanácsnak (a Státus vezető szerve - L. F.) évszázados szokásjog alapján joga van a püspök hosszabb ideig tartó hiányzása esetén, ideiglenes jelleggel, a kormánynak megerősítés végett egy-egy vikárius adminisztrátort ajánlani a bukaresti érsekség és a gyulafehérvári püspökség élére.”

Sőt még arra is jogot formáltak, hogy a bukaresti érseki székre metropolitai ranggal érseket, a gyulafehérvári püspökségre püspököt ajánljanak. .

A tervet a püspökjelölésre olyan komolyan vették, hogy a marosvásárhelyi mozgalom legfőbb elnökségét vállaló vitandus excommunicatus Ágotha Endre elszólta magát: „Ha egy napra is, de püspök leszek.”

A végső cél az volt, hogy megszervezzék a Rómától független egyházat. Így tekintette ezt a szekuritáté is. Amikor 1953-ban a kolozsvári szekuritátén Ábrahám Miklós plébánost vallatták, megkérdezték tőle: Elismeri-e Rómát? Ábrahám azt felelte: Még Adorján is elismeri. Mire a szekus legyintett: Ebben téved.

A Státusgyűlésen azt a követelést is megfogalmazták, hogy a katolikus egyház fogadja el az ország törvényeit.

5. A papság sorsa

Sok pap számára állandó zaklatást, támadást, vallatást jelentett az, hogy nem ismerte el az állam által kinevezett vezetőit. Talán senki sem kerülhette el közülük, hogy megmeneküljön a zaklatástól. Hamis feljelentések, provokátorok, kompromittáló levelek útján próbálták megfélemlíteni a papságot és bekényszeríteni az úgynevezett papi békemozgalomba, amelynek címén el akarták fogadtatni az egyházellenes határozatokat.

Súlyos vádnak számított az, hogy papjaink kiszolgálták a görög katolikus híveket.

Azzal is fenyegettek, hogy megvonják az államsegélyt az ellenszegülő papoktól. Mikor az gyakoribbá vált, Márton Áron püspök rendeletére mindenki visszaküldte egy ideig az államsegélyt, ami nagy feltűnést keltett a hatóságok előtt.

A sajtóban rágalomhadjárat indult, melyben a papság költött vagy valóságos hibáit tárták a világ elé. Minden pap feje fölött ott lebegett a börtön vagy a Duna-csatorna.

Kiválóan érzékelteti a helyzetet Gaál Tamás felcsíki főesperes esete. A szekuritáté arra akarta kényszeríteni, hogy hívja össze a kerületi papságot és fogadtassa el a marosvásárhelyi határozatot, amit ő kereken elutasított. Arra is hivatkozott, hogy nincs is rá idő, mert búcsúra kell mennie Madéfalvára. Parancsot adtak neki, hogy beszéljen a papokkal, és a következő szerdára hívja össze őket. Nem várta meg a szerdát, hétfőn jelentkezett a szekuritátén. Délig ott tartották egy szobában, amikor berontott a főnök (Junger, volt fodrász), és ráförmedt: „Na, öreg, kivel beszélt?

Gaál Tamás: Az Úr Jézussal. Szekuritátés: Mit felelt?

Gaál Tamás: Azt, hogy nem lehet gyűlést tartani.

Szekuritátés: Kicsavaram a nyakát. A Duna-csatornánál fog megdöglenni.

Gaál Tamás: Ez a sorsunk.

Többet nem hívták, de megvonták a működési engedélyét, és a Kolozs megyei Kidébe kellett távoznia.

Ezzel a rendszerrel majdnem minden központi helyet átjátszottak a békepapoknak. A felcsíki, gyergyói, székelyudvarhelyi, marosi főesperességeket békepapok kezére juttatták.

Ennek bizonyítására következtek a letartóztatások, bebörtönzés bírói ítélettel vagy egyszerűen a szekuritáté határozatával, mely szerint 60 hónapot szabhattak ki, de ezt lejárta után meghosszabbíthatták.

A főpásztort és az ordináriusok sorát követték a központi szerepet vállaló papok. Dr. Maczalik Győző felszentelt püspök, teológiai tanár, dr. Dávid László teológiai tanár, Gajdáty Béla rektor. Dr. Maczalik és Gajdáty meghaltak a börtönben, dr. Dávid László 13 évet ült. Ferencz Béni püspöki irodaigazgatót Márton Áron püspökkel együtt hurcolták el. Két év fogság után szabadlábra akarták helyezni azzal, hogy menjen Fehérvárra, és ott vállaljon szerepet. Mivel erre nem volt hajlandó, kényszerlakhelyet jelöltek ki számára Szamosújváron.

A központ után jöttek sorra a főesperesek: László Ignác gyergyói főesperes, Rácz Vince és az ő utódja, Vasvári Aladár brassói főesperes, Fekete János kézdi főesperes, Antal József felcsíki főesperes és Fuchs Gábor, későbbi nagyszebeni főesperes. Rácz Vince kivételével - akit a széki kis plébániára menesztettek - mind megjárta a börtönt. Fekete János gelencei plébános, a kézdi-orbai kerület főesperese börtönben halt meg.

Az egyházmegye többi papjai közül is sokan megjárta a börtönt, s nem egy a kényszermunkatáborokat is.

Aczél András, Ambrus György, Ambrus József, Ábrahám Árpád, Ábrahám Miklós (háromszor), Bajkó László, Bardócz -Mózes, Bándy Balázs, Bálint Tivadar, Birtók Ferenc, Bokor Sándor, Bors Balázs, Csendőr Jenő, Csiby István, Csipak Lajos dr., Csomortány Ignác, Csutak László, Dénes Dávid, Diarian Armenag Ferenc, Dukát József, Ébner Jenő dr., Erőss Lajos, ifj. Faragó Ferenc, Fábián János, Ferencz Mihály, Gáll Sándor, Gál Gyula, Gaál Tamás, György Árpád, Hadnagy János dr., Hajdú Gyula, Harai Pál, Juhász Antal, Kicsid Béla, Kosza József, Kovács Balázs, Kovács Béla, Kovács Jakab, Lakó Menyhért, László Imre, Léstyán Ferenc, Lokody Gáspár, Lőrinc József dr., Madarász Ferenc, Márton József, Mihály Imre, Miklós László, Pál Domokos, Pál Elek, Pál Gyula, Pál József, Pálffy János, Ráduly Géza, Ráduly István, Salati Ferenc, Sántha István, Simonfi József, Sipos Sándor, Smialy József, Sófalvi József, Szabó Bálint, Szabó Béla, Székely Árpád, Szilveszter Sándor, Teleky Dezső, Vágási Domokos, Vitályos Balázs.

Bálint Józsefet és dr. Búzás Gergelyt távollétében ítélték el.

A felsoroltak közül Bardócz Mózes lágerban halt meg, Ambrus György pedig a Dunacsatornánál, Bokor Sándor ismeretlen helyen, Pálffy János a marosvásárhelyi börtönben. Ábrahám Árpádot halálos ítélet után kivégezték.

6. A szerzetesrendek felszámolása

1949-ben az összes katolikus szerzetesrendekre kimondták a végzést: nem működhetnek tovább.

A *ferenceseket* teherautókon gyűjtötték össze rendházaikból és szállították Máriaradnára, ahol orosz katonaság állomásozott a szomszédságukban, s ezért 1952 tavaszán Désen, Esztelneken és Körösbányán kaptak új kényszerlakhelyet az ottani ferences rendházakban. Esztelnekre kerültek a minoriták is. Igazán szegényes körülmények között éltek, négyen is összezsúfolva egyszemélyes cellákban.

Azt remélték, hogy kiéheztetik őket, nem fogják bírni a kényszerhelyzetet. De kibírták, mert a nép nem hagyta cserben őket. P Benedek Fidél tartományfőnökük szigorúan kötötte magát ahhoz, hogy önmagukat fel nem oszlatják.

A tartományfőnökkel a vezetőttestület is Désre került, és még néhány fiatal szerzetes teológiai képzését is megkísérelték, akiket titokban fel is szenteltek.

Végül is a hatóságok kirakatpert indítottak ellenük. Másfél évig tartott a vallatás 1961 júniusától. A vezetőket elítélték, a többi széttelepítették.

P Boros Fortunát, a régi tartományfőnök, akit ítélet nélkül hurcoltak el, meghalt a Dunacsatornánál.

Ítélettel vagy ítélet nélkül börtönt viseltek: P Benedek Fidél dr. tartományfőnök, P Angi Csaba, P. Bálint Szalvator teológiai tanár, P Écsy János, P Ferenc Ervin (kétszer is), P Fodor László dr., P Fodor Pelbárt teológiai tanár, P. Fülöp Sándor, P. Gurzó Anklét György dr. teológiai tanár, Fr. Györgymárton Hugó, P. Hajdú Leánder, P. Zarnisch Placid, P Keresztes Albin, P Moldován Arthur, P. Nyisztor János, P. Papp Asztrik, P. Pöhacker Balázs, Fr. Skolka Lázár, P. Szentmártoni Odorik, P. Szöcs Izidor, P Ambrus Kapisztrán, P. György Hugó Márton, P. Fülöp Tamás.

A *jezsuitákat* Szamosújvárra internálták. Közülük Godó Mihály kétszer is ült börtönben. Az elsők között tárta fel nyílt levélben, hogy az Ágotha és Adorján-féle csoport törvényes joghatóság nélkül bitorolja az egyházi hatalmat. (Bors Ferenc egyházmegyes pap szintén megírta Fehérvárra, hogy nem ismeri el őket, amiért Csicsókeresztúrra, majd Radnalajosfalvára internálták.)

Désen és Szamosújváron készült a latens ordinárius jóváhagyásával az a körlevél, amely tájékoztatta az egyházmegye papságát a fehérvári jogi, illetve jogtalan helyzetről, ami hozzásegítette a papságot, hogy a bizonytalanságból szabadulva nyíltan állást foglalhasson a mozgalom ellen.

Ennek köszönhető, hogy amikor Adorján egyházi büntetés kilátásba helyezésével kerületi gyűlésre hívta össze a papságot, a Csíkszeredába hívott felcsíki és alcsíki kerületből egyetlen pap sem jelent meg.

Visan bukaresti főinspektor akkor panaszolta, hogy a csíki papság arra hivatkozik: „Hogyan menjünk gyűlésbe, mikor a pápát gyalázó utcai plakátokat terjesztenek a hatóságok?” Erre eltűntették a plakátokat, de ez sem volt elég: „Hogyan menjünk gyűlésbe, mikor a püspökünk börtönben van?” - mondták újra.

A szerzetesek internálása után állami használatba vették teljes berendezéssel együtt a csíksomlyói, brassói, nagyszebeni, dévai, vajdahunyadi, szárhegyi, marosvásárhelyi, fogarasi, szászsebesi, tordai, kolozsvári rendházakat és részben a désit is.

Hasonló sorsra jutott a minoriták marosvásárhelyi háza is, amelyet az iskolák államosításakor már előbb elvettek.

A *női szerzeteseket* is mind szétszélesztették, még 1949-ben. A kórházi ápolónőket még egy kis ideig megtűrték, de 1955 után nekik is felmondtak. Jóllehet az orvosok nagyon szerették volna megtartani őket hivatásszerű munkájukért, arra már nem volt bátorságuk, hogy ezért határozottan kiálljanak.

A tanügyben dolgozó nővérek az iskolák államosításával egy időben veszítették el zárdáikat.

7. Papi utánpótlás

1948-ig mindenik egyházmegyének megvolt a saját papnevelő intézete. Az új kultusztörvény egyetlen papnevelő intézetet engedélyezett, Gyulafehérvár székhellyel. Megszüntették a temesvári, Nagyvárad-szatmári, sőt a Iasi-i és bukaresti teológiákat is.

Később a Kárpátokon túli papjelöltek részére Iasi-ban nyitottak papnevelőt, nehogy a moldvai csángó-magyarokban felébredjen származásuk tudata.

1951-55 között a kispapok jó része elhagyta az intézetet, nem akarván a törvénytelen vezetés alá tartozni.

Később is nehezítette az utánpótlást az iskolákban folyó ateista nevelés. Ennek ellenére mindig volt elég jelentkező, mire hatóságilag próbálták korlátozni a felvételt. Érvénybe lépett a numerus clausus. Minden évben nehéz küzdelmet kellett vívni a létszámcsoökkentés ellen.

A papság kezdeményezésére a püspökség memorandumokat nyújtott be, követelve, hogy fel lehessen venni az összes alkalmas jelentkezőt. Az elsorvasztás programjából mégsem engedtek, sőt annyira jutottak, hogy a diktatúra utolsó évében - a négy erdélyi egyházmegye részére - már csak öt kispap felvételét engedélyezték. A memorandumnak mégis volt annyi eredménye, hogy a püspökség nem vette tudomásul a korlátozást, és az arra alkalmasokat mind felvette, bár azzal fenyegették állami részről, hogy a többletlétszámmal nem hagyják jóvá az intézet költségvetését. Azzal a kockázattal is kellett számolni, hogy év közben eltávolítják a létszámon felülieket.

Az volt az elvi álláspont: aki pap akar lenni, annak készen kell lennie a kockázatra is.

A Papnevelő Intézet főiskolai, egyetemi szintű ellátásához külföldön végzett tanárookra lett volna szükség. Arról sok ideig szó sem lehetett, hogy a kispapok kijussanak a külföldi egyetemekre. Csak néhány évben enyhült annyira a korlátozás, hogy a jelenlegi tanári kar külföldi egyetemeken készülhessen fel.

Nagy nehézségbe ütközött a Papnevelő Intézet és a Kántoriskola növendékeinek elhelyezése. A szükség új teológia építését követelte. Lett is volna rá külföldi segítség, de minden ürüggyel megghiúsították. Régi épületek toldozása-foldozása után is tűrhetetlen a helyzet, különösen a Kántoriskola internátusában.

8. Ateista nevelés és az iskolák államosítása

Az 1948. évi alkotmány után minden iskola legfőbb feladata az ateista nevelés lett, az óvodától az oktatás legfelsőbb fokozatáig. Ezzel nem lehetett összeegyeztetni a hitvallásos iskolák fennmaradását. Már 1948. augusztus 3-ával megjelent az új közoktatási törvény, amely minden felekezeti iskolát állami iskolának nyilvánított. Az állam tulajdonba vett minden iskolát és iskolai célt szolgáló vagyont, legyen az iskolaépület vagy tanszemélyzeti lakás. Nem kegyelmeztek még a kántori lakásoknak sem, pedig azok elsősorban kántorok lakásául szolgáltak, bár a kántor sok esetben tanító is volt.

Az épületekkel együtt elveszett minden berendezés, ingó vagyon. Az iskolai államosítás áldozatául esett a marosvásárhelyi minoriták rendháza, amelyben ugyan iskola nem volt, de a rend internátust tartott fenn benne.

Az egyházmegye veszteségeit a következő adatok szemléltetik: 182 elemi iskola, 30 középiskola (10 főgimnázium, 12 gimnázium, 3 kereskedelmi felsőiskola, 2 tanítóképző, 1 óvónőképző, 1 ipari iskola, 1 gazdasági iskola), 17 nevelőintézet (internátus), 2 árvaház.

Az egyház - híveinek nagy áldozatával megőrzött és fenntartott otthonai, szentélyei a hit diadalmas világnézete helyett egyszerre az ateista, vallásellenes nevelés csálhatatlannak és egyedül boldogítónak hirdetett tanait kényszerültek befogadni. Nem törődve a szülők vallásos meggyőződésével; szigorúan kötelezővé tették az ateista nevelést. A gyermekeket tiltották, kizárással, magaviseleti jegy levonásával, a továbbjutás nehézségeivel fenyegették.

Szülői értekezleteken megpróbálták a szülőket is meggyőzni vagy kötelezni, hogy ne tegyék ki gyermekeiket a „kettős nevelés” veszélyeinek.

A tanárok, tanítók - és általában mindenki, aki neveléssel foglalkozott - kénytelen volt a vallás nyílt gyakorlatáról lemondani, mert állása elvesztésével, áthelyezéssel fenyegették meg. Akik mégis ragaszkodtak vallásukhoz, kénytelenek voltak bujkálni, és sokan csak idegenben merték átlépni a templom küszöbét. Egy marosvásárhelyi igazgató (Péter Erzsébet) nyíltan kijelentette, hogy nem mond le vallásának gyakorlásáról. Csak három gyermekének köszönhette, hogy nem csapták el, de óvodába helyezték át. Sáska Ica marosszentgyörgyi tanítónő kénytelen volt otthagyni állását, mert nem bírta a sok zaklatást és fenyegetést.

A főiskolai tanároktól nyílt hittagadást követeltek.

Csak néhány tiszta katolikus faluban nem tudták annyira terrorizálni a tanügyieket, hogy ne menjenek nyíltan a templomba.

Márton Áron püspök úr az iskolák államosítása után azonnal elrendelte az iskolán kívüli hitoktatás megszervezését a plébániai épületben. A helyzetnek és a lehetőségeknek megfelelő tananyagbeosztást irt elő.

A gyermekek számára külön áldozatot jelentett az, hogy az iskolai órák után kellett felkeresniük a plébániát. Kevés helyen tudták lehetővé tenni, hogy az iskolából egyenesen átmehessenek a plébániai hittanterembe. Ezt sok helyen egy-egy túlbuzgó tanerő azzal akadályozta, hogy ellenőrizte, merre mennek a gyermekek. Gyakran a plébániaórarend idejére lefoglalták a gyermekeket. Ennek érdekében hatóságilag elrendelték, hogy csak szombat délután és vasárnap lehessen hittanórákat tartani a plébánián is, mert így biztosabban elvonhatták erre az időre a gyermekeket. Ezt azonban nem tudták végrehajtani, mert a püspöki utasítás szerint írásbeli rendelkezést kellett követelni, amire a helyi végrehajtó szervek már nem vállalkoztak. Sajnos, csak az erdélyi püspök vállalta ennek megtagadásáért a felelősséget, a többi egyházmegyéék mind végrehajtották, nem beszélve az ortodoxokról, akik teljesen lemondtak a hitoktatásról.

Még abba is belekötöttek, ha diavetítés volt a hittanórákon. A megfélemlítést szolgálta az a kísérlet, hogy a kultuszinspektor vagy más tanügyi ellenőr jelen legyen a hittanórákon. Az egyház tiltakozott ez ellen, kijelentve, hogy állami kiküldött jelenléte az iskolai megfélemlítést hozná a hittanterembe. Mindezek ellenére akadtak falvak, ahol a gyermekek a hitoktatásba 100%-ig bekapcsolódtak, máshol 70-80%-ban, ha nem is az oktatás minden fokozatán, mert a magasabb osztályok esetében már nagyobb nehézségbe ütközött a hitoktatáson való részvétel.

A hatvanas évek második felétől kezdve már jelentkeztek a bátor kiállás példái, mind a szülők, mind pedig a gyermekek részéről. Akadt olyan osztály is, amelyben - mert a zaklatás egyik módja volt ez is amikor megkérdezték, ki jár templomba, szolidaritásból még azok is felálltak, akik nem voltak vallásosak. A szülők nem egy helyen odavágták a vallástalan

nevelésre biztató nevelőknek, hogy nincs joguk beleszólni abba, miként nevelik saját gyermekeiket otthon.

A hitoktatás korlátozását jelzi az is, hogy a hetvenes évekig egyetlen hittankönyv sem jelenhetett meg, és azután is csak egy katekizmus, de olyan kevés példányszámban, hogy a szükségletnek csak 10%-át fedezhette. Imakönyv is csak 1975-től jelent meg, ugyancsak korlátozott példányszámban.

9. A hívek lelki gondozása

Ebben az időben teljes vallásszabadságról beszéltek, de ez annyit jelentett, hogy csupán a templom falai között lehetett misézni, prédikálni, hitoktatást végezni, még a felnőttek számára is. A templomon kívül mintha nem is létezett volna a vallás. A TV és a rádió sem hazai, sem a nagyvilági vallásos eseményekről nem közölhetett tudósítást. Annál kevésbé lehetett szó arról, hogy az egyház a hírközlésnek ezen korszerű eszközeit felhasználja. A katekizmuson és az „imakönyvön kívül egyetlen vallásos sajtótermék sem jelenhetett meg, sem könyvekben, sem folyóiratokban vagy lapokban. A püspökségnek saját nyomdája volt ugyan Gyulafehérvárott, a ferencrendieknek pedig Kolozsvárott, de mindkettőt elrabolták.

A szerzetesházak könyvtárait elszállították vagy feldúlták. A híres Batthyaneumot, melyet Batthyány Ignác püspök (1741-1798) alapított a gyulafehérvári egykori trinitárius templom épületében, és amelyben egyházi múzeum is volt régi kelyhekkel és kegytárgyakkal, szintén elvették, s a püspök többszöri tiltakozása ellenére sem adták vissza. Kegytárgyak, szentképek csak külföldről szivároghattak be, ha a határmenti elkobzás martalékául nem estek.

A vallásos körmenetek, zászlós búcsújárások szigorú tilalom alá estek. A híres csíksomlyói nagy körmenetes búcsút valóságos hadművelettel számolták fel. Kihirdették, hogy hadgyakorlat lesz, katonai egységeket vonultattak fel, a Csíksomlyóra vezető utakat lezárták. A székely körvasúton a mozdony csak egyetlen kocsival közlekedett a búcsú előtti két napon, és Csík felé jegyet sem adtak. Rendszeresítették az utakat lezáró kerékpárversenyeket, kifejezetten pünkösdi szombatjára stb.

Nemcsak a nevelő intézetekben, az üzemekben is megpróbálták megfélemlíteni a munkásokat, tisztviselőket. Vezető állásba csak azok juthattak, akik vállalták az ateista ideológiát. Nem kevesen estek abba a csapdába, hogy előrehaladásuk érdekében párttagokká lettek, és csak azután jöttek rá arra, hogy a lelküket is követelik.

Az utóbbi évtizedben a személyi zaklatás enyhült, mert a hívek már rájöttek arra, hogy nem sokra mennek a hittagadással, és ezért nem vették komolyan a fenyegetőzést sem. A hatósági vallásellenesség azonban a rendszer bukásáig megmaradt.

Márton Áron püspökről évekig nem lehetett tudni semmit. Perét titokban tárgyalták, és hollétét titkolták. Halálhíre is elterjedt. 1952-ben Szalay Jeromos megírta az életét *Vértanú püspök vértanú népe 1896-1952?* címen. Akkor bizonytalan volt, hogy vajon még életben van-e.

Életben maradt, és példája erősebben hatott, mintha megalkuvás árán hívei között élt volna. Az Ő példájára papjai által vállalt sok áldozat meghozta gyümölcsét: a hatóságok keresték a megoldást a katolikus egyház helyzetének rendezésére. Papoknál érdeklődtek, mit lehetne tenni. Maga Adorján is kitört, hogy nem bírja tovább, mert a papok nem engedelmeskednek neki. A papok válasza az volt, hogy csak a püspök hazatérése segíthet, amelyhez a nemzetközi visszhang is hozzájárult.

Így került sor arra, hogy bár nem kért kegyelmet, amnesztiát, 1955. február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén kiengedték a börtönből. De még nem jöhetett haza, mert Bukarestben tartották 1955. március 24-ig, Gyümölcstő Boldogasszony ünnepéig. A hatóságoknak gondja volt a meglepetéses fogadtatásra: előző éjjel fogtak el egy egész csoport papot és szerzetest, hogy ne legyenek a püspöknek erősségei.

Azt remélték, hogy sikerült megpuhítani. Első levelében azonban tudatta a hívekkel és a papsággal, hogy szabadon bocsátása fejében semmilyen kikötést nem fogadott el. A „demokratikusnak” nevezett papi mozgalommal kapcsolatban közölte, hogy nem ad ki tiltó rendelkezést, de ő maga abban részt nem vesz, és elvárja, hogy példáját kövessék. Így egyik napról a másikra omlott össze a mozgalom. A bűnrészes papok lelkigyakorlatra mentek, ahol feloldozást kértek és kaptak. Utána azonnal hozzálátott, hogy a plébániákról eltávolított papokat és főespereseket - hacsak nem voltak börtönben-visszahelyezze, és félreállítsa azokat, akik kompromittálódtak, de ebben nagy türelemmel és szelidséggel járt el. A hatóságok azonban felháborodtak, és propagandafüzetekben azzal támadták, hogy üldözi a becsületes, békeszerető papokat. Az áthelyezéseket akadályozták. Őt magát kényszerlakhelyre ítélték a püspöki palotában, ahonnan csak a közvetlen szomszédságában lévő székesegyházba mehetett át. De papjai felkereshették, és önmaga vezethette egyházmegyéjét - *rendületlenül...!*

Az egyháznak ekkor sem volt jóváhagyott működési szabályzata (statútuma), de tudomásul vették azt, hogy a Codex alapján él.

LÉSTYÁN, FERENC

The Transylvanian Roman Catholic Diocese in the first years of the Communist rule

Relying on personal recollections too, the study traces the history of the Transylvanian Catholic Church from April 1948, date of the promulgation of the Communist Constitution of Rumania, up to 1955, with especial view to the offences to which the leaders and members of the church and their activities were exposed under the condition of a declared freedom of worship. The state isolated the Transylvanian Roman Catholic Church from the Holy See. In the discussed period, the church leaders were deported, imprisoned, monastic orders were eliminated, and the education of a new generation of priests was prevented. Accordingly, the schools and other institutions of the church were nationalized, and the atheist-minded reorganization of education accompanied with threatening the believers was started. During the imprisonment of Áron Márton, bishop of Alba Iulia, the intellectual and official leader of that church, the jurisdiction over the church life was exercised by latent ordinaries appointed by him so that the state-organized and controlled ecclesiastic movement was not able to overcome the opposition. After his release, kept in home arrest, Bishop Áron Márton directed the work and services of the church preserving the possibilities still available.

GYURGYIK LÁSZLÓ

Katolikus magyarok Szlovákiában

A katolikus egyház helyzete Szlovákia magyarlakta területein

Amikor a szlovákiai magyar katolikus egyházzal hallunk vagy olvasunk, egy lényeges problémával kell szembesülnünk: szlovákiai magyar katolikus egyházzal sem különböző szaktudományok, sem a mindennapi gyakorlat, tapasztalat alapján nem beszélhetünk. Nem létezik ugyanis olyan önálló szervezeti, intézményi struktúra, amely a katolikus magyarságot tömörítené, s annak fejlődését, kibontakozását meghatározná.

Helyzetünk jobb áttekintése végett lássunk kiindulásul néhány számadatot: Szlovákia hat római katolikus egyházmegyéje közül a nagyszombati egyházmegye területéhez tartozik az itt élő magyarság 2/3-a. A további két egyházmegye, a rozsnyói és a kassai területén a magyarság 1/3-a él. A nyitrai egyházmegyéhez néhány magyar, illetve vegyes lakosságú község tartozik, Zoboralja egy része.

Nem állnak rendelkezésünkre a mai állapotokat tükröző adatok az egyes egyházmegyek magyar, illetve vegyes plébániáiról, de az 1978-as egyházi sematizmus és az 1980-as népszámlálás adatainak egybevetése így is viszonylag pontos információt nyújt.

Táblázatunk a négy, megyényi lakosságú római katolikus egyházmegye plébániáinak megoszlását tartalmazza:

Egyházmegye	Plébániák		
	száma összesen	Vegyes	lakosúak
		száma	%-ban
1. Nagyszombati	439	155	35,3
2. Nyitrai	139	6	4,3
3. Rózsnyói	87	49*	56
4. Kassai	170	25	14,7
Összesen	835	235*	28,1

* A rozsnyói egyházmegye valós adatai kis mértékben - öt község nagyságrendjéig - eltérhetnek a táblázatban szereplő adatoktól, a településszerkezet töredezettsége (aprófalvak túlsúlya) és a felekezeti megosztásból adódó pontatlanságok következtében.

Az elmúlt évtizedek vallásüldözése nemcsak a papságon, hanem a világi hívőkön is nyomot hagyott. A templomba járók döntő többségét kitevő idősebb generáció mellett jelentős volt még a kisiskolások hitoktatásban részesülő rétegének száma. A fiatalok és a középgeneráció gyakorlatilag hiányzott a templomokból. Lényeges eltérések tapasztalhatók az egyes települések és vidékek között a vasárnapi istentiszteleteket látogatók aránya szempontjából. Az Ipoly menti községek lakosságának több mint fele, a gömöri falvakban viszont csupán néhány százaléka látogatta rendszeresen a vasárnapi szentmisét. A magyar területeken az istentiszteleteket látogatók aránya átlag 1520% körül mozoghat. Ma bizonyos elmozdulást tapasztalhatunk ezen a téren, hisz több fiatal és középkorú jár templomainkba, de az elmúlt évtizedek következményeit nem lesz könnyű felszámolni. Mindenesetre óvatos derűlátásra ad okot, hogy értelmiségiek egy rétege kezdi nyíltan megvallani hitét, de a keresztény értelmiségi réteg így is csak nagyon lassan formálódik.

Ma, amikor egy kis létszámú papság látja el lelkipásztori gondozásunkat, a hívek és a papok együttműködésének új alapokra helyezése a legfontosabb feladat.

Az egyházak helyzete jogilag és gazdaságilag is átalakulóban van. Vontatottan ugyan, de elkezdődött az egyházaktól elkobzott épületek visszaszolgáltatása, kialakulóban van az egyházak anyagi támogatásának új rendszere. Míg a korábbi időszakban a járási, illetve kerületi nemzeti bizottságok hivatalnokai voltak az illetékesek az egyházközségeket

közvetlenül érintő gazdasági ügyekben, ma egyházi központok számára utalják át a törvényhozás által megszavazott anyagi támogatást. Így az egyes egyházak maguk döntenek a rendelkezésükre álló pénzüsszegek elosztásáról.

Az egyházakkal kapcsolatos észrevételeket illetően nem elhanyagolható tény, hogy az egyházi vezetők - elsősorban Szlovákiában késlekednek az egyházi tekintélyükből fakadó kiállásukkal a hívők számára erkölcsi útmutatást nyújtani az egyes valóban problematikus, visszás közéleti, politikai események kapcsán. Erre utalt František Mikloško a SZNT elnöke is (Katolícký týdeník, 91/2.). A múlt év őszén mesterségesen előidézett nemzetiségi gyűlöletszítás ideje alatt szinte teljes mértékben hiányoztak az egyház erkölcsi tekintélyére épülő nyílt, egyenes állásfoglalások.

Ha végigtekintünk e vázlat szempontjai alapján az elmúlt hónapok eseményein, megállapíthatjuk, hogy kétségtelenül a legjelentősebb tény az, hogy egyházunk 1989 novembere óta állami korlátozás nélkül tevékenykedik. A kevésbé látványos változások az egyes egyházközösségekben zajlanak, az eddig hitüket nem gyakorlók, közömbösek egy része újra felfedezi az egyházat. Egyes szerzetesrendek magyar közösségei - bencések, premontreiek - újra kezdték működésüket. Alakulóban van a keresztény ifjúsági közösségek hálózata. Megalakult a *Glória*, a *Szlovákiai Magyar Katolikus Papok Társulata*, mely kiadója a második világháború óta az első magyar katolikus hetilapnak, a *Reménynek*, valamint egyéb vallásos irodalomnak. Létrejött a *Magyar Hitoktatási Központ* - a központ által rendezett tanfolyamon végzett katekéták több tucat plébánián kapcsolódnak be a hitoktatói munkába.

Keresztény jelenlétünk buktatói és távlatai közéletünkben

Néhány héttel a novemberi változások után - a különböző mozgalmak, kezdeményezések még csak csírájukban léteztek - felmerült a kérdés, mennyire lesz sikeres a több évtizeden át tartó kettős elnyomás után a több százezres szlovákiai magyar katolikusság önszerveződése, sikerül-e kialakítani, megfogalmazni és hozzáadni társadalmi fejlődésünkhöz mindazt, ami kereszténységünk és magyarságunk elválaszthatatlan összeforrottságából adódik. Mint a történelem folyamán oly gyakran, most is mélységes szakadék választotta el a kínálkozó lehetőségeket és megvalósításuk lendületét.

Az első és mindeddig legnagyobb kihívást, feladatot a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom megalakítása jelentette, mely alakulásától kezdve széles kisebbségi támogató bázisra számíthatott. Felmerült a kérdés, van-e olyan meghatározó csoportja, rétege a magyarságnak, mely e mozgalomnak élére állva programot, célokat képes megfogalmazni. Nem kevesen vallották, hogy valójában nincs számottevő keresztény értelmiségünk, s ez az állapot hosszabb-rövidebb ideig behatárolja mozgásterületünket.

Az eltelt időszak - legalábbis részben - igazolta az utóbbi feltevéseket, s választ adott a felvetett kérdésre. Mindezek kapcsán újabb kérdések merültek fel.

Mennyire élünk mi, keresztények az adott lehetőségekkel? Mennyiben nyerték vissza a keresztény értékek a polgárjogot kisebbségi közéletünkben? Jelen vagyunk-e (mi, keresztények) a kultúra, a politika, a gazdaság, a tudomány különböző területein?

Vegyük sorra az elmúlt évtizedeknek életterületet, létlehetőségeinket meghatározó áramlatait, a történelmi vízvázlasztókat. A háború végétől a negyvenes évek végéig a szlovákiai magyarság sorsa, léte, jövője volt megkérdőjelezve. Az ezt követő időszakban a benuatlásból csak lassan felocsúdó magyarság az egész Közép- és Kelet-Európát sújtó ideológiai terrorral került szembe, és különböző túlélési stratégiákat alakított ki. Sokan a kínálkozó lehetőséget megragadva - akár meggyőződésből, akár egyéb okok miatt - elfogadták az új földi paradicsomot ígérő ideológiát, mely kíméletlen harcot hirdetett a keresztény hit és világnézet minden formájával szemben. Egy másik-viszonylag szűk-csoport vállalta hitét és meggyőződését, ami gyakorlatilag kizárta bizonyos hivatások, életpályák

betöltésének lehetőségét és a társadalmi ranglétrán való feljebbjutást. A keresztény hit vállalása - az adott körülmények közepette - a közéleti tevékenység szinte minden formájával való szakítást, illetve az arról való lemondást jelentette. Egy harmadik, egyre növekvő csoport közömbössé vált mind a keresztény, mind az államvallás szinte valamennyi megnyilvánulásával szemben.

Az ötvenes évektől kezdve a pályaválasztás előtt álló fiatalok egy része bizonyos kritériumok szerint választott pályát. A hitüket élők jelentős hányada eleve elkerülte, illetve nem választotta a humán, értelmiségi pályát - pedagógus, jogász, újságíró stb. -, melyet politikai szempontból „megkülönböztetett figyelemben” részesített a letűnt rendszer. Ez alól részben kivételt jelentenek a hatvanas évek végén induló felsőoktatási évfolyamok.

Hosszú évtizedeken keresztül kisebbségi viszonyaink között a falusi és városi pedagógus társadalom - a legszámottevőbb értelmiségi réteg - képezte a magyar értelmiség gerincét, mely oktatói munkája mellett a népművelés, közösség-szervezés feladatának nem kis részét vállalta fel. A kisebbségünkért vállalt és végzett pedagógusi és közösség-szervező munka egyúttal az államideológiához való tényleges, illetve színlelt lojalitás eredményeként jött (jöhett) létre. Ez pedig egy többé-kevésbé kötelezően előírt egyházellenes - jobb esetben közömbös - magatartás vállalását jelentette. A vallásos meggyőződésüket, hitüket vállaló értelmiségiek aránya jóval kisebb volt, mint a szlovákiai magyarság egészen belüli hívők arányszáma. Ez is jobbra a műszaki, természettudományi pályán működők köréből alakult ki, akik a letűnt rendszer idején viszonylag nagyobb ideológiai függetlenséggel rendelkeztek, melynek felszámolását a pártállam sem erőltette különösképpen. Ők kedvezőbb helyzetben voltak akkor is, ha vallásos és társadalmi tevékenységük következtében - mely kisebbségi viszonyaink között sokszor összefonódott egymással - konfliktushelyzetbe kerültek a hatalommal. Meggyőződésük vállalása következményeként - esetükben - a létbizonytalanság, a szakmai mellékvágányra kerülés veszélye kisebb volt, mint a humán értelmiségiekénél.

Ez a kisszámú műszaki, természettudományi - társadalmi kérdésekben, közéleti tevékenységben tapasztalatlan - értelmiségi réteg az, mely mai viszonyaink között keresztény értelmiségünk jelentős részét képezi. Az elmúlt évtizedekben a közélet egy adott területén - a CSEMADOK helyi szervezeteiben - létezett bizonyos lehetősége annak, hogy a keresztények, legalábbis helyi szinten, aktívabb szerephez jussanak. Ez a lehetőség természetesen nem volt mindenütt egyformán adott. A tradicionálisan vallásos közegben, községekben más volt a helyzet, mint a missziós területnek számító vidékeken. Ezenkívül a járási központoktól távol eső községek sokszor nemcsak földrajzi, hanem szellemi értelemben is a látóhatáron kívül voltak.

Az 1990 novemberi változások ezzel együtt teljes mértékben készületlenül érték a magyar keresztény értelmiséget és a tömegeket. A szlovákiai magyar kisebbség körében leggyorsabban a liberális eszmerendszer jegyében zászlót bontó fiatal értelmiség fogalmazta meg programját, majd egy sokkal nagyobb tömegbázissal rendelkező - elsősorban a nemzetiségi létsors alapkérdéseire választ kereső mozgalom (melynek politikai behatárolódása mind a mai napig nincs tisztázva, a népi-nemzetitől a [reform] kommunista felfogásig a legkülönbözőbb színskálákat öleli fel) kezdte el politikai működését. Közben kezdett formálódni önnönmaga identitásának keresésébe belebonyolódva a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom.

Az elmúlt időszakban ez a mozgalom egyetlen feladatkör - a komáromi püspökség megteremtése - körül formálódott. Ez a kérdés azonban csak egyike a sok megoldatlan, súlyos feladatnak, melyek rendezését nem kerülgethetjük, nem halogathatjuk, s nem tehetjük bizonyos jövőbeni szerkezeti változások függvényévé. Elkerülhetetlenül szükséges olyan struktúrák létrehozása, melyek megfelelő feltételeket biztosítanak kisebbségünk szervezettebb lelkipásztori ellátására.

A fordulat óta eltelt idő alatt magyar keresztény értelmiségünk nem sok mindennel hívta fel magára a figyelmet. Ha kisebbségi sajtónkat olvassuk, csak elvétve találunk keresztényértékeket, gondolkodásmódot tükröző írásokat, keresztény szellemű publicisztikát. A kisebbségi életet jellemző kulturális, tudományos rendezvényeken, találkozókön, konferenciákon csaknem teljes mértékben hiányzik a témakörök keresztény szempontból történő megközelítése.

A keresztény önszerveződések, az alulról építkezés hiánya, nemléte több okra vezethető vissza.

A magyar keresztény értelmiség kialakulatlansága csak egyik forrása jelenlegi helyzetünknek. A második ok, melyre a vallásszociológusok különböző munkáikban ismételten rámutatnak, a katolikus hívők egy jellegzetes vonásából, az önálló kezdeményezőkézség hiányából következik, amely a nyugati társadalmak katolikusainál nagyrészt a múlté - nálunk, Közép- és Kelet-Európában még a tipikus jegyek közé tartozik. A korábbi évtizedek fejlődése ismeretében ez részben érthető is, hiszen a hívők sokkal nagyobb mértékben rá voltak utalva papjaik vezetésére, irányítására, mint egy demokratikus, szabad társadalomban. Ott, ahol nem volt szilárd erkölcsi mérce, sokszor a pap segített olyan kérdések megoldásában is, amelyeket másutt különböző világi szervezetek, csoportosulások vállaltak. Így a keresztények tudatában sokszor összerosódtak a hit, a vallás, a közélet különböző kategóriái, és ma is sokan papjaiktól várnak indítást a közösségeteremtés oly formáihoz, melyek nem egyházi jellegűek, s melyeket a világiak összefogásának kellene létrehozni. A harmadik ok, amely részben összefügg az első kettővel, a magyar kisebbség társadalmi és demográfiai rétegződéséből is adódik. A szlovákiai magyar kisebbség iskolai végzettsége a szlovákiai átlaghoz viszonyítva alacsonyabb, nagyobb hányada lakik falun, mint városban. Kor szerinti megoszlásban pedig az idősebb réteg szélesebb, mint a fiatalabb korosztály.

Mi a teendő?

Az első, s talán legnehezebb feladat, hogy végre megtanuljunk demokratikusan gondolkodni, élni, cselekedni, felelősséget vállalni, merni kimondani mindazt, amit kell. Meg kell változtatnunk a szemléletmódunkat, nem arra várni, hogy mit döntenek ott „felül” (a mozgalomban), vagy mikor kezd el szorgalmazni a plébános egy bizonyos ügyet, feladatot. Elsősorban „alsó”, közösségi, települési, községi, területi szinten kell az égető feladatokat vállalni, dönteni, határozni, megtalálni a megoldásokat.

Természetesen léteznek feladatok és problémák, melyeket csak közös összefogással lehet megoldani, s melyben több intézmény együttműködése szükséges. Ezen feladatok felmérése és fontossági sorrendbe állítása alapvető feladat. Itt csak néhány szempont erejéig vázolhatjuk a lehetséges irányokat.

Szükség lenne olyan egyházszerkezeti struktúrák kialakítására, amelyek megfelelő módon szolgálnák kisebbségünk lelkipásztori gondozását és a közösségépítési törekvések megvalósítását.

Magyar keresztény értelmiség képzése érdekében - nem számítva az egyház által szervezett hitoktatóképzést - eddig gyakorlatilag semmi sem történt. Képzésük, elsősorban katolikus gimnázium nélkül, szinte elképzelhetetlen. Feltételezhető, hogy egy szlovákiai magyar katolikus gimnázium beindítása valószínűleg jó néhány évet várhat magára. Sokkal gyorsabban megvalósulhatna, és kisebb nehézségekbe ütközne egy katolikus kollégium megnyitása, mely - igaz, csak részben - képes lenne pótolni a hiányzó gimnáziumot.

A keresztények társadalomban betöltött feladatainak teljesítése érdekében továbbképző tanfolyamok indítása oldaná meg a keresztény szakemberek - „szociális munkások”, keresztény oktatók, nevelők, vállalkozók, illetve politikusok - képzését.

A megfelelő struktúrák, intézmények, szervezetek kialakítása továbbra is sürgős feladatot jelent. Hiányzik a magyar keresztény fiatalok szervezete, a világi keresztény sajtó, a keresztény értelmiségek mozgalma. Nem elhanyagolható az olyan vállalkozások elősegítése, melyek keresztény jellege nem a vállalkozás tárgyában mutatkozik meg elsősorban, sokkal lényegesebb, hogy a vállalkozói magatartást keresztény értékek határozzák meg.

A sort folytathatnánk egyéb feladatok vázolásával, melyek megvalósítása végső sorban az igények, szükségletek és lehetőségek együtthatójaként kell, hogy jelentkezzen. Mindezen kezdeményezések csak annyiban lehetnek tartós értékek hordozói, amennyiben keresztény hitből és meggyőződésből fakadnak, és bennük a másokért vállalt felelősségtudat a vezérlő elv s az a meggyőződés, hogy a kisebbségi közélet és társadalom alakításában nekünk, magyar katolikusoknak egyenrangú partnerként, társként, magyar katolikus identitással kell részt vennünk, mert így van ránk szükség.

GYURGYIK, LÁSZLÓ

Roman Catholic Hungarians in Slovakia

Despite the scarcity of relevant data and the lack of the related church sociological researches, the author attempts to describe the situation of the Roman Catholic Church in the Hungarian-inhabited regions of Slovakia. Not ignoring the existing difficulties, though, the author underlines that since November 1989, the Church has been able to administer its services and perform its functions without any state control or restriction. The second part of the study deals with the interactions between the value system and the public life of national minorities, and takes stock of the most important tasks to be carried through.

Az egyházak kisebbségben

Az egyházak fontos szerepet játszanak az egyének, a kisebb-nagyobb közösségek, a népek életében. Térségünkben az egyházakra a második világháború után, de különösen a bolsevik hatalomátvétel és államhatalmak kiépülése után mind nagyobb és nagyobb súly nehezedett. A vallásellenesség erősödésével párhuzamosan a hívő ember megaláztatása, üldöztetése általánossá vált, s ha a hatalom érdeke úgy kívánta, akkor a fizikai megsemmisítéstől sem riadtak vissza. A bolsevik típusú államhatalmi berendezkedésű országokban a vallás- és egyházellenesség általános volt. Ez azonban másként érintette a többséghez és a kisebbséghez tartozó hívőket, illetve egyházaikat.

Az említett lefojtottság mellett a Csehszlovákiában, Szovjetunióban, Romániában és Jugoszláviában működő római katolikus, görög katolikus, református, evangélikus és unitárius egyházakra, illetve az izraelita hitközségekre külön nyomás nehezedett. Ennek okát abban ragadhatjuk meg, hogy az egyházak hívei vagy híveinek nagy többsége magyar volt. Az egyházak ugyanis a kisebbségi sorban élők számára - a hit ápolása, vallásuk gyakorlása mellett - nemzeti kultúrájuk, nyelvük, önazonosságuk, hagyományaik, szokásaik megőrzésének zálogai is. S nem lehet elfelejteni azt sem, hogy a különböző magyar intézmények felszámolása, tevékenységi körük korlátozása következtében a kisebbségben élők tudatában s a valóságban is az egyházak mint magyar intézmények is fontos szerepet tölthettek be. Ezt az elnemzetietlenítő, az erőszakos asszimilációt kikényszerítő hatalom is tudta. Éppen ezért a hivatalos politika minden lehetőséget megragadott, hogy a kisebbségi sorban élők életében oly fontos szerepet játszó egyházak működését, tevékenységét gátolja, akadályozza, lehetetlenné tegye. Ez a legdrasztikusabb formában, mint közismert, a görög katolikusok esetében következett be. Alapvetően hasonló folyamatok játszódtak le hazánkban is. A különbséget legfeljebb az 1968 utáni toleránsabb, más hagyományokon építkező hazai társadalomfejlődés és azt kifejező politikai gyakorlat alapján lehet értelmezni.

Az egyházak vonatkozásában is a talán már magunk mögött hagyott múlt legfontosabb összefüggéseinek megismerése, a jelenünk és jövőnk, lehetőségeink feltárása érdekében a következő kérdésekre szeretnénk, ha válaszolna:

1. *Egyháza és személy szerint Ön milyen megpróbáltatásoknak volt kitéve 1989-ig?*
2. *Miben látja általában az egyházak, jelesül saját egyháza szerepét a kisebbségben élő híveik körében?*
3. *A hatalmi-politikai viszonyok elmozdulása, megváltozása mennyiben teremtette meg annak lehetőségét, hogy egyháza valóban betölthesse szerepét a kisebbségben élők körében?*
4. *A kisebbségi lét, a kisebbségben élő hívek hogyan s mennyiben voltak hatással egyházukra, hogy ne csak a hitéletükkel foglalkozzon?*
5. *Milyen a kapcsolatuk a többi kisebbségben élőket tömörítő egyházzal, illetve a többségi nép egyházával, egyházi személyiségeivel? Milyen lehetőség van a párbeszédre, az együttes cselekvésre?*

A fenti kérdéseket s a kérdéseket bevezető írást a magyarországi szerb, szlovák, román, valamint a környező országokban kisebbségben élő magyarokat tömörítő egyházak személyiségeihez juttattuk el. Augusztus 1-jéig, a kéziratok leadásának határidejéig az itt közölt válaszok érkeztek meg. Tekintettel az egyházaknak a kisebbségek életében betöltött szerepére a Regio szerkesztősége úgy döntött, hogy a később beérkező válaszokat a folyóirat következő számában közreadjuk.

Gulácsy Lajos református lelkésszel, dr. Ortutay Elemér görög katolikus lelkésszel és Rosenbaum Jenővel, az ungvári izraelita hitközség tagjával az interjút Móricz Kálmán készítette.

Molnár Imre Tóth Pál Péter

Bartal Károly Tamás apát, Jászóvár (Jasov)

Kérdéseikre a következőket tudom válaszolni:

1. Szlovákiában a magyar ajkú papság hátrányos helyzetben volt az elmúlt rendszer alatt is. Mivel már akkor kevesen voltunk, kénytelenek voltunk úgy alkalmazkodni a követelményekhez, hogy papi becsületünk megőrzése mellett, kerüljük az összeütközést a rendszerrel. Nagy volt a veszély, mert ha egy magyar paptól elvették volna a működési engedélyt, akkor az előjáró bizony nehezen talált volna mást a helyébe. Ezért lehetett például hamarabb belekényszeríteni a magyar papságot a papi békemozgalomba.

Talán még érdemes megemlíteni, hogy a háború után csak a szlovák papok kaptak fizetést, a magyar papok nem. Az idősebb korosztály még átélte a magyarok Csehországba való deportálását. Sok lelkes pap hátizsákkal a hátán járta Szudéta-vidéken a településeket, hogy fölkeresse és vigasztalja elkeseredett és száműzött híveit. Sokat szokott erről beszélni Burián László, ebdi esperes plébános úr (Obid, Štúrovo-Párkány mellett).

2. Ha egyházunknak lenne elég papja, még sokat meg lehetne menteni.

3. A politikai változások hoztak lehetőségeket, de az elmúlt rendszer úgy megosztotta népünket, hogy nehezen jön létre az egység. A papság sorai nagyon megritkultak, akik megmaradtak, vagy már öregek, vagy túlterheltek.

4. A rendszer a mi egyházunkban a papot beszorította a templomba, nehezen tudott mással foglalkozni.

5. A párbeszédre a lehetőség megvolna, de ezt még meg kell tanulnunk. A letűnt rendszer minden kapcsolatot tiltott. Amikor kőbőlkúti plébános voltam, s meghalt a plébánia területén a református kollégám, az állam megtiltotta, hogy a sírjánál elbúcsúzzam tőle. Ezért is megy nehezen a párbeszéd elindítása.

Gábor Bertalan esperes, Nagykapor (Vel'ké Kapušany)

1. Az ember a sebeiről-értékeiről nem beszél szívesen. Olyan ez, mint egy nyíló rózsza. Csak addig szép igazán, míg levágva oda nem ajándékozzák. Ne vedd ezt rossz néven, de megpróbáltatásaimról érdemben nem merek válaszolni. Félek, hogy kevesen tartanák azt értéknek, és kettős veszteség érne, mert magunkat is megfosztanánk az esetleges érdemeiktől. Népünk fájdalmát azonban nem hallgathatom el, mert „vétkesek közt cinkos aki néma”. Kettős szorításban éltünk. A külső körülmények szerették volna, hogyha az anyanyelv mellett hitünket is feladtuk volna. Az itt élőket fokozatosan fosztották meg, előbb kisiparától, majd földjétől, aztán az iskolájától (kultúrájától), majd a hitétől. Ez az utóbbi volt a legfájdalmasabb, mert hitével együtt mindent feladott.

Hét évig káplánoskodtam Kassán, a nagyvárosban. Sokaknak utolsó mentsvára a templom volt. Miután abbahagyták a templomlátogatást - akár kényszerből, akár kishitűségből -, a népükkel összekötő utolsó hidat is felégették maguk mögött. A világ bölcsei ezt nagyon jól tudták, voltak is próbálkozások, hogy a magyar nyelvű istentiszteletek számát csökkentsék, de erre nem került sor. Ma sajnos ezen a téren nagyobb értetlenséggel találkozunk, ami jobban fáj, mint régen.

2. Az egyház szentség. Jel. Isten ajándéka: jelez, de egyben segítséget, kegyelmet is közvetít. Az egyház nem a pillanatnyi, az alkalmi együttgondolkodók közössége, nem egy „gittegylet”, de a halálon túl is érvényes sorsazonosságúak egysége: isteni mű, Jézus Krisztus szerzeménye. Fel kell fedoznunk az egyház titkát, át kell elmélkednünk az egyház teológiáját, s azonnal másként látunk, értelmezünk és értékelünk. Persze az egyház a térben és az időben s ezek függvényében és viszonytárságaiban (is) élő közösség. Gyarló emberekből alapított isteni mű. Mint a világban élő közösség, magán viseli kora erényeit éppúgy, mint kora hibáit.

Mindezek ellenére, mivel a kiteljesedésre alapítójától erőt, kegyelmet és biztosítékot kapott, reményteli útbaigazítást tud adni, hogy egy adott, kétes helyzetben is: hogyan, merre, miként...

Az elmúlt időszakban, mivel az egyháznak egyik legmarkánsabb történelmi küldetése az volt, hogy őrizgesse a pásztortűzet, úgy érzem, küldetésének eleget tett. Többre az adott helyzetben aligha volt lehetősége. Ha egy-egy lelkipásztor vagy egyházhű katolikus esetleg agilisabban többet tett, kemény kézzel vagy alattomos fondorlattal vakvágányra állították. Csöndben, szélben meghajló fűszálként kellett dolgoznunk: tudatosan, kitartóan, nem kihívóan, de nem is megalkuvóan. Tanítottunk, először ábécét, aztán hittant. A kettő egy. Időbe telt, míg a szülő is megértette, azért vagyunk a világban, hogy valahol otthon legyünk benne. A „valahol otthon” pedig nem más, mint az a hely, amelyet a Gondviselés nekünk ajándékozott. Népünk, kultúránk, őseink génjei, amit magunkkal hozva hordozunk, amit kamatoztatnunk kell az egész javára: „ez” határozza meg otthonunkat. Otthonunkat ne keressük idegenben!

3. Ne keressünk ismét bűnbakot! Ne másokat okoljunk. Tudom, a változásoktól nem ezt reméltük. Többet. Nagyobb megértést. Több testvériséget! Többet kérni csak akkor van jogunk, ha többet is adunk. Mentségünkre szolgál, hogy nehezen tudunk nagyobb energiát kifejteni, mert végtagjaink meggémberedtek. Nincs ütőképes papságunk. Kevés a papi utánpótlás. Nincs keresztény értelmiség. Idő kell hozzá, hogy szóba álljunk egymással, és megértsük egymást. Idő kell ahhoz is, hogy feltételeket teremtsünk a továbbtanulásra. Idő kell arra, hogy kialakuljon az a hiten alapuló élő keresztény közösség, amely az eszméért meg is tud halni. Aztán idő kell, míg megteremtjük a feltételeket ahhoz, hogy meginduljon a tanulás. A hit mélyebb ismeretében szinte analfabéták vagyunk. Vannak alapvető hittani ismereteink, de ezzel nem lehet kiállnunk a világ elé. Az arab bölcsesség szerint, ha két ember néz ugyanarra a csillagra, legyőzhetetlenné válik.

A népnek főpásztor kell. Olyan főpásztor, aki nemcsak beszél, de érti is nyája nyelvét. Feleletet csak az tud adni, aki a problémát is érti. Az ember csak a szívével lát jól, a lényeg a szem számára láthatatlan.

A Szlovák Püspöki Karnak legyen egy magyar anyanyelvű segédpüspöke, aki a Püspöki Karon belül felelős a magyar evangélizációs ügyek irányításáért és koordinálásáért. Mindazon egyházmegyékben, ahol nagyobb számban élnek magyar anyanyelvű hívek, a megyéspüspökök válasszanak maguk mellé segítőtársakat, tanácsadókat, akik készek őket segíteni abban, hogy az apostoli munka a magyarok körében is eredményes legyen. Mi, magyar anyanyelvű papok nem „magyarizálni”, hanem evangelizálni akarunk. Hatékonyan evangelizálni pedig csak anyanyelven lehet.

Testvéreink alaptalan félelmét látva elgondolkodtató, milyen messze vagyunk a páli eszmétől: „A zsidók előtt zsidóvá váltam, hogy megnyerjem a zsidókat. A törvény alárendeltjei között a törvény alárendeltje lettem... a gyöngék közt gyöngé lettem, hogy megnyerjem a gyöngéket. Mindenkinnek mindene lettem, hogy mindenkit üdvözítsek. Mindezt az evangéliumért teszem, hogy nekem is részem legyen benne.” (1 Kor 9,20.22-23.)

4. Értem a kérdést, de mégsem. Az elvárások óriásiak. A már említett meggémberedés után mit várunk? Egyáltalán mit várhatunk? Kik jártak templomba? Kik járhattak? Jobbára gyerekek és idősek, az élet delén élők nagyon kevesen. Ennek is csak a töredéke volt értelmiségi. Mit várhatunk egy kizsigerelt kisebbségtől? Vajon elvárható tőle, hogy erősödik benne az összetartozás érzése és mélyül az egymásért érzett felelősség tudata? Talán gyorsan fog terjedni benne az igazságosságra és a méltányosságra való törekvés igénye? Csurka Istvánnal kérdezzünk és valljuk - egyik kérdésre sem lehet határozott igennel felelni. Némelyiket pedig csak egy szomorú beismeréssel lehet megválaszolni. Ezért, mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy a letűnt hatalomnak és rendszernek az eltakarítása majdnem annyi szenny felkavarásával jár együtt, mint amennyi szenny a rendszer, megalakulása idején, a

felszínre hozott. Kétségtelenül igaz, hogy megfáradtan és történelmileg egy kicsit megkésve érte Közép- és Kelet-Európát a rendszerváltozás lehetősége; az addig megdönthetetlennek hitt világrendszer visszafordíthatatlan szétesése. Be kell ismernünk, hogy az ötvenes évek fondorlatos megtorlásai, vérengzései, tömeggyilkosságai és különféle exodusai után a lassú korrumpálódás évei következtek, amikor megtanultunk együtt élni egykori hóhérainkkal, és elfogadtuk új arcukat. Ennek nem is lehetett más eredménye, mint az általános közöny, fásultság, meggémberedés. Ezt a fásultságot, ezt a rossz szájízt, ezt az önmagunk utálatát - már akiben van (bárcsak sokunkban lenne!!!) - nem egykönnyen tudjuk bűnbánóan magunk mögé hajítani. Valamennyien benne voltunk, ha nem is azonos mértékben, a magunk szűkre épített kalitkájában. Mindannyian benne voltunk a malomban. A porból mindannyiunkra hullott. Illyés Gyula szerint valamennyien szemek voltunk a láncban. Ezt egyszer ki kellene mondani. Ennek ki nem mondása és be nem ismerése, ki nem mondatása és be nem ismertetése a bűntudat és a fásultság növesztését eredményezi.

Itt, e körül van az igazi oka az annyit emlegetett erkölcsi pangásnak. Nem az a legnagyobb baj, hogy nincsenek elszámoltatva és megbüntetve az elmúlt rendszer főkolomposai, hanem az, hogy még egy szó bűnbánat sem hangzott el ajkukról. Bűnbánat nélkül pedig nincs igazi újrakezdés. Ha a kisebbség valami nagyot akar tenni népéért, indítson bűnbánatot mind önmagában, mind szűkebb és tágabb közegében; megbékélést Istennel, emberrel s önmagával. A bűnbánat görög megfelelője - *metanoia* - megtérést, cél- és irányváltoztatást jelent, visszafordulást a rossz útról. Bűnbánatot kell tartanunk. Az egyháznak nagy gyakorlata van a töredelemtartásban. Segítse ebben gyermekeit. Az egyháznak elsőrangú kötelessége a hitélettel foglalkozni; ha a hívek erre igényt tartanak, jó jel. Ez az igény stimulálhat, provokálhat, kihívhat. Ha ez nincs - s az említett okok miatt ezt ne is várjuk -, az egyház a Lélektől vezetve, mégis tegye a kötelességét. Vezessen, ne az események üzzenek maguk előtt bennünket, hanem az egyház irányítsa az eseményeket. Bármennyire is furcsának tűnik, az az érzésem, hogy ha e kötelességünknek és küldetésünknek eleget teszünk, minden egyéb megoldódik. Enélkül nem.

5. A munka sok. A magunkét sem bírjuk. Híveink igényeinek is alig tudunk eleget tenni. Az aktív párbeszéd idő- és energiaigényes. Meggyőződésem, hogy nem lehet egymás elől elzárkózni, az élet követelményei ugyanis egymás felé, sőt egymáshoz kényszerítenek. Az egyház vezetőségének többsége ezt a problémát nem nagyon érzi, mivel nincs élő tapasztalatuk. Nem tudják, mit jelent diaszpórában élni. A sok gond és a meg nem tapasztalt igény hiánya az, ami lassítja az egymásra találást. A hitetlenség - a kereszt botrányának a nem elfogadása - keményszívűvé tett bennünket. Vastagnyakú néppé lettünk. Szinte már csak egy katasztrófa tud felrázni bennünket. Az is csak rövid időre. Gondoljunk a marosvásárhelyi eseményekre. Keményszívűségünk tehát rosszat sejtet. Minden bizonnyal nekünk és miattunk íratott a zsoltár; bár hallgatnátok ma az ő szavára:

„Ne keményítsétek meg szíveteket,
ne úgy, mint Meribánál és Masszánál
a sivatagban cselekedtetek.
Ott ősatyáitok próbára tették engem,
kihívtak ellenük, pedig szemlélték minden tettem.
Egy egész nemzedéktől undorodtam negyven éven át
és végül kimondtam:
E népnek szíve messze jár,
ösvényeim nem ismerték.
És haragomban esküvel fogadtam:
nem látják meg nyugalmam földjét.”

(Zs.94,8-11.)

Mindamellett nem vagyok pesszimista. A hűtlenek helyett Isten mindig újakat hív. Júdás helyét Mátyás töltötte be. Isten nem hagyja pásztortól a nyáját. Hiszem és vallom, hogy Istennek míg egy néppel terve van, addig mindig küld hozzájuk, ad nekik jeles vezetőket. Minden meghívás ezért nemcsak személyes kitüntetés, de felelősség is, mert küldetésben járunk. Ezért, akik megsejttünk valamit a küldetés fontosságából és elkötelezettségéből, a következő idézet igazsága segítse enyhíteni keményszívűségünket:

„Igaz kijelentés ez,
ha meghalunk vele, majd élünk is vele,
ha tűrünk vele, uralkodni is fogunk vele.
Ha azonban megtagadjuk,
ő is megtagad minket,
de ha mi hűtlenné válunk,
ő hű marad,
mert önmagát nem tagadhatja meg.”
(2 Kor. 2,10-13.)

Dr. Kovács Lajos unitárius püspök, Kolozsvár

A Regio című folyóirat szerkesztősége által megküldött kérdésekre az unitárius egyház az 1944-1989 közti időszakban kifejtett működéséről a következőket válaszolom:

A romániai unitárius egyház 1968-ban széles körű ünnepség keretében ünnepelte alapításának 400. évfordulóját. Kezdetét ugyanis az 1568-i történelmi jelentőségű tordal országgyűléstől számítjuk, mely az egyházalapító Dávid Ferenc tevékenységének hatására kimondta a lelkiismereti és vallásszabadságot.

A 16. század végén a rendelkezésünkre álló kevés adat szerint az unitárius egyháznak 400 gyülekezete lehetett. Viszontagságos történelmük folyamán jelentős részük elveszett. Ma 123 lelkésszel rendelkező egyházközsége van egyházunknak, lélekszáma körülbelül 80 000, híveink kivétel nélkül mind magyarok.

Az unitárius egyháznak két főgimnáziuma volt, Kolozsváron és Székelykeresztúron, valamint egy középfokú gimnáziuma Tordán. A kolozsvári főtanoda a 16. század második felétől egészen 1948-ig, az iskolák államosításáig, megszakítás nélkül működött, és Erdély közművelődésében végig jelentős szerepet játszott. Se nemzeti, se felekezeti vonatkozásban különbséget nem téve, állandóan voltak más nemzetiségű és más felekezeti növendékei is. A székelykeresztúri főgimnázium a 18. századtól kezdve működött és mint a környékbeli unitárius egyházközségek központja, a kolozsvári főiskolához hasonló szellemben tanítva és nevelve, elsősorú hivatást teljesített. Mai modern épülete 1914-ből való.

Az egyháznak körülbelül ötven, több helyen 2-3 tanerős felekezeti elemi iskolája volt egészen az államosításig. Minden igyekezetünk arra irányul, hogy legalább két főgimnáziumunk és jelentősebb elemi iskoláink visszatérjenek az egyház tulajdonába.

A történelmi változás óta a román ortodox és az 1948-ig működő görög katolikus egyházakkal a második világháború végéig alig volt kapcsolatunk. A trianoni békekötés után egyházunknak az új körülmények között kellett szerveződnie. Már a legelső időszakban szükségessé vált a magyar protestáns egyházak és a római katolikus egyház együttműködése, ami örömdetes valósággá is vált. Majláth Gusztáv Károly római katolikus, Nagy Károly református és Ferencz József unitárius püspökök püspöki tanácsot alakítottak, amely éveken át eredményes tevékenységet fejtett ki jogaink érvényesítése érdekében. Később aztán ezeknek a püspököknek az elhunytával a különböző magyar egyházak közötti szorosabb kapcsolat gyakorlatilag megszűnt.

Az 1940 és 1944 közti időszakot, amikor szak-Erdély Magyarországhoz csatolódott, majd a második világháború végét követően kialakult új helyzetben az egyházaknak teljesen új

körülmények között kellett újra szervezkedniük. Ettől kezdve a Vallásügyi Hivatal (Departamentul Cultelor) - bukaresti központjával és megyei inspektorain keresztül - az egyházak működését minden vonatkozásban ellenőrizte. Ez az ellenőrzés különösképpen az első időszakban rendkívül erős volt. Az istentiszteletek állandó ellenőrzés alatt állottak; a Securitate lelkészeink szolgálatait gyakran elemezte, és azt követte a felelősségrevonás. Gyűléseinken állandóan jelen volt a Vallásügyi Hivatal képviselője, aki az egyházi központ gyűléseinek tárgysorozatát és a lelkészi értekezletek anyagát előzőleg megvizsgálta és jóváhagyta, azokról román nyelven részletes jegyzőkönyveket kellett felvenni. Néhány év múltán a lelkészi szolgálatok nyilvános vagy titkos ellenőrzése alábbhagyott, de a lelkészeknek a Securitate általi zaklatása folytatódott. Egyes lelkészeket arra kényszerítettek, hogy a velük szembeni kifogások elnézéséért cserébe az egyház életével kapcsolatos ügyekről rendszeresen tegyenek bizalmas jelentéseket. Ezt egyesek vállalták, de voltak, akik hősiiesen ellenállottak, túrva a gyakori zaklatást és megfélemlítést. Általában megállapíthatjuk, hogy a lelkészi kar és a világi elem a legteljesebb hivatástudatról és gerinces, hősiesség magatartásról tett bizonyosságot. Voltak mind az egyházi központban, mind a Teológiai Intézetben és a lelkészi karban olyanok, akikről mindenki tudta, hogy a Securitaténak rendszeresen szolgáltattak információt. Ezeket az emberek igyekeztek kerülni, velük semmilyen vonatkozásban ellentétbe nem kerülni. Voltak lelkészek, akiket meghurcoltak, de letartóztatásukra nem került sor.

Ez a helyzet az 1956-os magyarországi forradalmi események után gyökeresen megváltozott. Szervezkedési vagy rendszerellenes váddal megkezdődött teológiai tanárok és lelkészek letartóztatása. A Teológiai Intézet unitárius karának három tanárát, kilenc lelkészt, egy könyvelőt és négy teológiai hallgatót tartóztattak le éjnek idején, és a Duna csatorna munkálataihoz hurcoltak el, ahol 4-5 éven át a legmostohább körülmények között nehéz testi munkát végeztek. Egy lelkészi családból az édesapát 10, az édesanyját 20, teológus fiukat 7 évre ítélték. A legsúlyosabb ítélet 20 év, a legenyhébb 5 esztendő volt. Voltak, akiket ítélet nélkül hurcoltak el kegyetlen kényszermunkára. Volt egy négyéves időszak, amikor az összes teológiai tárgyak előadását egyetlen teológiai tanár végezte, akinél házkutatást rendeztek ugyan, de elvitelére nem került sor.

A forradalom egyházunkban is lényeges változást hozott. A Vallásügyi Hivatal ellenőrzési tevékenysége megszűnt. Gyűlések tartása teljesen szabaddá vált. Lehetővé vált az eddig betiltott egyesületek újraszervezése. Megszűnt az a rendelkezés, hogy külföldi állampolgár családoknál nem lakhatott. Lehetővé vált a külföldre való utazás.

A magyar egyházak püspöki tanácsa gyakran tart tanácskozást, hogy közös fellépéssel, sérelmeinket hatásosabban tudjuk az állami vezetés elé terjeszteni. Sajnos az egyházi vagyon és felekezeti iskoláink visszaszerzésével kapcsolatos felterjesztéseink eddig semmilyen eredménnyel nem jártak. Követeléseinket állandóan szorgalmazzuk.

Gazdasági tekintetben a helyzet siralmas. Az utóbbi hónapokban az árak rendkívüli módon felemelkedtek, de a liberalizálás kezdetleges maradt. Emiatt az infláció állandóan növekedik, és az egész gazdaság kaotikus állapotban van. A Parlament elfogadta a földtörvényt, amely szerint a kollektív gazdaság megszűnésével a volt tulajdonosok családonként 10 hektár földet kapnak vissza, és a falusi egyházközségek 5-5 hektár birtokába jutnak, de ezt a rendelkezést nagyon sok helyen még nem juttatták érvényre és még sok intézkedés várat magára. A városi egyházközségeink semmilyen földterületet nem kaptak vissza. Hasonló a helyzet az egyetemes egyházzal.

A teológiai nevelést nagymértékben nehezítette az az intézkedés, amely nagyon kevés hallgató felvételét engedélyezte. Emiatt több mint tíz egyházközségünkben a lelkészi állás üresedésben van. Most már nincs korlátozva az első évre felvehető szűk száma. Minthogy azonban a tanulmányi idő öt év, és közben állandóan mennek lelkészeink nyugdíjba, évekbe telik, amíg az üres egyházközségekbe lelkészt küldhetünk. Általában elismeréssel

állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi negyven év mostoha körülményei között híveink nagyszerű öntudatról, felelősségérzetről és egyházszeretetről tettek tanúbizonyságot. Szinte minden templomunkat megjavították, és azok szép rendben vannak. A hívek közadakozásából három helyen: Csíkszeredában, Homoródkőhalomban és Nagyváradon vásároltunk megfelelő épületeket, azokat istentiszteleti használatra és lelkészi lakásra alkalmassá tettük. Minden állami támogatás nélkül újra megszerveztük egyházi nyugdíjintézetünket, amely mindmáig kielégítően működik.

Jövőnk nagyon bizonytalan. Ha az állam jogtalanul elvett javainkat nem adja vissza, nagy nehézségeink lesznek nagyon kis egyházközseink rendszeres támogatásában, közös teológiai intézetünk fenntartásában és terheink hordozásában.

Mégsem veszítjük el hitünket. Egyházunk létezésének több mint négyszáz éve alatt gyakran került válságos helyzetbe, de mindig sikerült életben maradnunk és hivatásunkat teljesítenünk. Bízunk gondviselő Istenünkben és híveink egyházszeretetében. Hisszük, hogy országunk a demokrácia szellemében egyházunk fennmaradását biztosítani fogja.

Gulácsy Lajos református lelkész, püspökhelyettes, Munkács

- A református egyház már néhány évszázada vezető szerepet tölt be a kárpátaljai magyar lakosság hitéletében. A második világháború után ez nyilván nem került el az új hatalom fegyelmét sem.

- A Kárpátaljai Református Egyház az elsők között tapasztalta meg, hogy a megsemmisítésére törekszenek, mivel az itt élő magyarságnak legalább 65%-át képviseli. Az elmúlt idők politikája célul tűzte ki a más nemzetiségűek felszámolását. A hivatalosak tudták, hogy ezt a célt csak az egyház megsemmisítésén keresztül érhetik el. A református egyházra mint a nemzetiségre is kettős teher nehezedett. Az első lépés a megfélemlítés volt. Megkezdődött-ügymond háromnapos munkára - a férfiak elhurcolása. Az elhurcoltaknak 30%-a odaveszett. A lelkészeknek 30%-a elmenekült innen, amíg még lehetett, az itt maradtak pedig a félelem és a bizonytalanság terhével várták sorsukat. Közülük 20 református lelkészt letartóztatnak, és elítélik őket különböző hamis vádak alapján. Többeket eltiltanak a szolgálattól, felfüggesztik őket különböző időtartamra. Okot találtak: háznál keresztelt, titokban konfirmáltatott, vagy vallást tanított, vallási propagandát végzett. Magam is így lettem elítélt 1949. május 25-én 10 évre. Akkor a munkácsi központot kiszegítő segédlelkészi szolgálatot végeztem. A vád: szovjetellenes propaganda, ifjúsággal való vallásos foglalkozás, illegális egyházi tevékenység, amin az értendő, hogy több helyen szolgáltam és helyettesítettem, úgy készültem a papi vizsgára.

- Le is töltötte a büntetését?

- Hét évet töltöttem fogságban. 1956. május 4-én szabadultam. Hazaérkezésem után nem kaptam meg az engedélyt a lelkészi szolgálatra, mivel nem volt meg a teljes lelkészi végzettségem. Továbbra is mint nem kívánatos személyt tartottak számon. Kérésemet a szolgálatra mindig elutasították azzal az indoklással, hogy nincs aki vállalja értem a felelősséget! Így telt el az idő 1979. január 1-jéig, amikor tudatták velem, hogy engedélyezik az elmaradt vizsgáim letételét és az azonnali szolgálatot. Az utolsó vizsgát 1981. november 25-én tettem le Beregszászon. Jelenleg Munkács központtal szolgálom, e városon kívül még Beregrákoson, Kajdanón, Barkaszon és Csongoron. Egyházkerületi főjegyző és püspökhelyettes is vagyok.

A rabságban eltöltött hét esztendőre visszatérve - Kazahsztánban voltam -, ez az idő testünk számára hét szűk esztendő, lelkünk számára hét bő esztendő volt. A szűk esztendők nyomorúsága ismert, sokan írtak már róla, ezért én inkább a bő esztendőkről írok. Az igazi lelkészi szolgálat ott volt az elfásult, kétségbeesett, reményvesztett, halált váró honfitársaink között. Ott volt szükség az igazi hitre, biztatásra és testvéri szeretetre. Sokan már az átélt

szenvedések miatt csak káromkodni tudtak magyarul, szinte kivetkőztek emberi mivoltukból. Csak a bosszúvágy, visszafizetés, leszámolás volt a gondolatukban. Nyomorúságba jutásukért elsősorban Istent hibáztatták. Ebben az állapotban mindenkit meg akartak ölni, csak az alkalomra vártak. A bosszúvágy tartotta össze őket. Ilyen körülmények között misszionáriusi munkára volt szükség. Ezért kellett nekünk is odajutni. Velük szenvedve a hitet erősíteni, hogy visszanyerjék reménységüket. Bizonyoságot tehetek arról, hogy ottlétünk nem volt hiábavaló. Évek múltán a káromkodó, bosszúálló emberekből imádkozó, megbocsátó és élni akaró emberek lettek. Így váltunk el, mikor eljött a hazaindulás ideje. Az ellenségből testvér lett. Ez az Isten munkája. A Biblia szavával élve „Áldásul volt nékem a nagy keserűség”. Számunkra a rabság küldetés, megbízatás volt.

- *Egyháza később hogyan járult hozzá a magyarságtudat megtartásához, erősítéséhez?*

- Azzal kezdtem mondandómat, a cél az volt, hogy a kisebbségben élő népek beolvadjanak, ez várt a magyarságra is. A beolvasztási folyamattal szemben - szerintem - az egyházon kívül más ellenálló erő nem volt. Sajnos, az értelmiség elhallgatott, vagy beállt szekértolónak. Évtizedeken keresztül sem a magyarságért, sem az emberi jogokért senki nem emelte fel szavát. A magyar nyelvű iskolák orosz nyelvűek lettek mondván, hogy csak akkor fog boldogulni a gyermek, ha orosz, iskolát végez. Így történt az, hogy a gyerek még beszélt a magyar nyelvet, de írni, olvasni már nem tudott. A református egyház minden szolgálatát magyarul végezte, a lelki erő megtartása mellett a magyarság megtartója is lett.

Az igazi keresztyén ember nemcsak az egyházat szereti és védi, hanem fajtáját, nemzetiségét is, és mindent megtesz megtartásáért, hűséges hozzá. Mert azt valljuk, nem véletlenül születünk egy-egy nemzet fiának. Bizonyos vagyok benne, hogy a kárpátaljai magyarságnak az elmúlt időkben az egyház erőforrása volt. Így a nehéz időkben is reménységet, segítséget adott. Különösen tapasztalható volt ez, amikor megindult az erőszakos kolhozosítás. A magyar ember, ki a sajátjához úgy ragaszkodott, kénytelen volt lemondani róla. Ezt csak felülről jövő erővel és reménységgel lehetett elhordozni. Ezt az erőt és reménységet az egyházában találta meg a magyar ember. Ezért még áldozatok árán is ragaszkodott templomához. Minél nagyobb volt az elnyomás, annál nagyobb volt az egyházhoz való ragaszkodás. Ez a helyzet a többi egyházakra is érvényes volt, így az egyházak különbözőségük ellenére közösen munkálták a megmaradást.

- *Mennyiben változott meg a helyzet a gorbacsovi nyitás, a peresztrojkának nevezett átalakulási folyamat idején?*

- Úgy tudnám jellemezni, hogy olyan ez, mint szárazság után a langyos eső, amikor a haldokló természet új erőre kap. Így történt ez Kárpátalján is. A helsinki dokumentum (emberi jogok) aláírásával egy új folyamat indult el. Megszűnik az erőszakos beolvasztás, az emberekben a félelem lassan feloldódik, megérezték, hogy életük rendezéséhez új lehetőség adódik. A hivatalos vezetők részéről is emberségesebb bánásmód mutatkozik meg több helyen. Az egyház is tapasztalja szabadabb mozgáslehetőségét. Megengedik a lelkészutánpótlást, külföldre jobban utazhatnak az egyháziak, és vendégeket fogadhatnak, megindult a kapcsolatteremtés a külföldi egyházakkal. Külön kiemelem az egyházi iratok, Bibliák és más könyvek érkezését, melyeket külföldről kapunk ajándékba. Amit eddig titokban is nehezen lehetett kapni, most ezrével jön be hivatalosan. Megindult az ifjúsággal való foglalkozás, amely eddig halálos bűn volt. Ellenem is ez volt a fővád. Most szabadon lehet végezni, sőt egyes helyeken az iskolákban adtak helyet a hittantanításra tél idején. A Lenin-kép ott van a falon, és alatta a Miatyánkot és a Hiszekegyet mondjuk. Úgy mondhatnám, hogy az egyháznak van lehetősége, hogy betöltse hivatását, csak nagy hátránya, hogy nagyon kevés a képzett lelkész, hitoktatója, kántora. Jelenleg az egyharmada van meg a szükségletnek. Így a munkáját - bár lehetősége, szabadsága megvan rá - nincs tehetsége elvégezni. „Az aratnivaló sok, a munkás kevés.”

- *Egyház és politika - ez a két fogalom hol tragikusan közel került, hol eltávolodott egymástól. Mi a helyzet napjainkban e téren?*

- Az utolsó másfél évben a Kárpátaljai Kulturális Szövetség megalakulásával meggyorsult a talpraállás folyamata. Az egyháztagok egyházon kívül mint politizáló erő sok gyakorlati eredményt értek el és fognak elérni a jövőben. Erre szükség is van, mert az egyházaknak meg kell maradniuk az Istentől kijelölt úton, vagyis úgy irányítani a földi életet, hogy boldog legyen a folytatása az örökkévalóságban. Jelszavunk: „Nemcsak kenyérrel él az ember, hanem Istennek minden igéjével.” A jóra törekvésünk közös, és csak közösen lehet célt elérni, egymást támogatva. Nagy a feladat, mert emberséges embereket nevelni minden időben a legnehezebb. A magam részéről támogatok minden jó törekvést, mely ezt a folyamatot elősegíti.

- *De ezt teszi-e minden kárpátaljai egyház? Hogyan értik meg egymást a felekezetek, az egyházak vezetői? Tudnak-e közösen cselekedni?*

- Erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni, ugyanis mindegyikkel más és más a kapcsolatunk, sőt vidékenként változó. A lényeg az, hogy az egyházak látják küldetésüket, fontosságukat, és azt is látják, hogy a jó célt megvalósítani csak együtt lehet. Nem szabad, hogy tanbeli különbségek éket verjenek közénk. Kárpátalja többnemzetiségű, és a nagy ukrán közösségben mindnyájan kisebbségben vagyunk. Mi, egyházi vezetők tudjuk, hogy minden ellentét Krisztusban oldható meg. Ezért a párbeszédre most különösen szükség van. Sajnos vannak emberek, kik most is félelemben és szorongásban élnek. Nem tudnak szabadulni a múlt nyomása alól. Ahogy a közmondás mondja: „Akit a kígyó megmar, az a gilisztától is fél.” Vannak olyanok is, akik nem örülnek a változásnak, mondván: csak kancsukával lehet boldogulni. Hála Istennek azonban, hogy szaporodnak azok, akik az Úrban bízva reménységben élnek, és reménységben munkálkodnak. Ez a legjobb, és kívánom, hogy minden munkánk és cselekvésünk szeretetben és reménységben történjék. A reménység nem szégyenít meg!

Dr. Ortutay Elemér görög katolikus lelkész, teológiai tanár, a hittudományok doktora, Ungvár

- *Hogyan jellemezné az egyén és a vallás, az egyház és az állam viszonyár az utóbbi néhány évtizedben?*

- A vallás fontos szerepet játszik mind az egyén, mind a családok; közösségek és népek életében. Ember, vallás, nemzetiség. Ez egy test, mely elválaszthatatlan. Ha e testből egyet elveszünk, akár önkéntesen, akár erőszakkal, ez az emberi test rokkant lesz: lelkében, emberi mivoltában. Vallom, hogy az ember testből és lélekből áll. Ahogy a testet ápolni, táplálni, óvni és védeni kell, éppen úgy vonatkozik ez a lélekre. Az ember csak akkor mondhatja, hogy emberi életet él, ha mindkettő, azaz a test és a lélek védelme, ápolása; táplálása biztosítva van. Ma különösen sokat beszélünk az emberi jogokról. Az emberi jogok sine qua non-ja: a vallás és a nemzetiség, a vallás és az anyanyelv szabad használata és gyakorlása. A katolikus Egyházjog, a Codex e jogokat a 206-223. kánonokban tárgyalja. Vajon e jogok biztosítva vannak-e itt, nálunk, Kárpátalján? Válaszom, határozott NEM. Kárpátalján a vallásra és általában a szervezett egyházra az államhatalom részéről mind nagyobb és nagyobb súly nehezedett. Különösen, mikor Kárpátalja a Szovjet birodalom része lett. Az ateizmus nemcsak az állam és iskolák hivatalos hitvallása lett. De aki nem hajtott fejet e tan előtt, ellensége lett a Szovjet Államnak. És nem volt kímélet! A vallásellenes propaganda pedig nemcsak dörgedelmes szavakból állt! Hogyan merészel valaki gátat emelni vagy építeni, hogy gátolja az ateizmusnak az emberi életbe való átültetését? Röviden: megkezdődött a nérói vallásüldözés, mely kegyetlenségében felülmúlta az öskeresztények üldöztetését. Az üldöztetés általánossá vált. És ha a hatalom érdeke úgy kívánta, akkor a fizikai

megsemmisítéstől sem riadtak vissza. Ez tény és valóság. Kárpátalján, a sztálini éra alatt hat görög katolikus egyházi személyt kivégeztettek vagy meggyilkoltattak? Nem tudom, melyik kifejezés a megfelelőbb. Íme a nevük: Romzsa püspök, Demjánovics Péter, dr. Fenczik István, Csépes János, Orosz Péter, Zavagyák József. 129 görög katolikus, 19 római katolikus, 20 református papot börtönbe vetettek. Sőt a munkácsi főrabbinak sem kegyelmeztek. Gondolván esztelenségükben: nem lesznek pásztorok, szétszéled a nyáj... Mert hisz jól tudták ezt a hatalom birtokosai, az egyházak a kisebbségi sorban élők számára - a hit ápolása, vallásuk gyakorlása mellett, nemzeti kultúrájuk, nyelvük, hagyományaik, családi és nemzeti szokásaik megőrzésének zálogai is.

A különböző magyar intézmények, iskolák, kultúrközpontok felszámolása, tevékenységi körük korlátozása következtében, az egyházak mint a magyar nyelv és kultúra és szellem fenntartói, fontos szerepet töltöttek be. Ezt persze az elnemzetlenítő, az erőszakos asszimilációt kikényszerítő hatalom is tudta. És eszközeiben, hogy aljas, embertelen céljait elérje, a hivatalos politika minden lehetőséget megragadott, hogy a kisebbségben, kisebbségi sorban élők életében oly fontos szerepet játszó egyházak működését, tevékenységét gátolja, akadályozza, lehetetlenné tegye... és az egyházak papjainak, élmunkásainak életét, munkáját akadályozza, vagy ha kell, vérrel, börtönnel megsemmisítse. Ez a legdrasztikusabb formában, mint közhírt, a görög katolikusok esetében következett be.

- *Kárpátalján a görög katolikus egyház mennyire volt erős a rendszerváltás előtti időkben?*

- Hogy ezt megértsék, fussuk át röviden az egyházmegye történetét. 1649-ben, tehát a magyar szabadságharc előtt 200 évvel alakult meg a munkácsi görög katolikus egyházmegye, 464 plébániával és öt férfi kolostorral. Az idők folyamán ebből leváltak az eperjesi, a hajdúdorogi és a romániai-erdélyi egyházmegyék. Az egyházmegyék saját szemináriuma, férfi és női tanítóképzője, árvaháza, diákinternátusa volt. Az egyházmegye jogilag önálló, úgynevezett Ecclesia sui iuris, azaz nem tartozott érsekséghez-metropolitához, hanem egyenesen a Római Szentszékhez, a pápához. Azaz, illetékes feljebbvalója egyedül a pápa. Az egyházmegye kormányzója a mindenkori megyéspüspök. Jelenleg: Szemedi János.

1949. február 17-én, a szovjet állami hatalom az egyházmegyét erőszakkal felszámolta, megszüntette. Templomait bezáratta, vagy átadta az állami vallás képviselőinek. Vagyonát, így a püspöki palotát, a plébániái, parókiái épületeket elkobozta, papjainak nagyobb részét bebörtönöztette. A papok 90%-a családost, nős. A papi családokat, máról holnapra utcára dobta ki (sic! és ez nem képletesen értendő!). A papok közül, ahogy már említettem, hatot kivégeztetett, legyilkoltatott.

1949-ben, az egyházmegye megszűnésekor 265 plébániája és 350 papja volt. Jelenleg a görög katolikus magyarok száma 28 ezer, 16 ezer román, 4 ezer szlovák és körülbelül 400 ezer ruszin. A papok száma körülbelül 75. 1949-től minden görög katolikus pap megbélyegzett személy lett, mint a „nép ellensége”. Ez a megbélyegzés mint „öröklött” fertőző betegség, kihatott a család tagjaira is: a feleség, ha nem tagadta meg férjét, állami hivatalból elbocsátatott, így például feleségem csak takarítónő lehetett egy gyárban. A gyermek, ha egyetemre jelentkezett, hiába tette le a vizsgákat jelesre, nem vették fel. (Péter fiamat, aki jelenleg főiskolai tanár Pesten, csak harmadszorra vették fel.) 1956-ban, Sztálin halála után hazajöttünk a lágeremből. Papi munkánkat nem folytathattuk. Így gyárakban dolgoztunk. Püspököm például sofőr volt, én pedig 19 évig a kályhagyárban munkás. Papi működésünk szigorúan tiltva volt. Csak titokban miséztünk odahaza, vagy temettünk, kereszteltünk, eskettünk. Állandó rendőri megfigyelés alatt éltünk. Rendszeresen beidézték az NKVD-re kihallgatásokra. Nálam például kétszer házkutatást is tartottak, nincs-e nyoma, hogy kapcsolatam van Nyugattal, a Vatikánnal? Könyveimet, jegyzeteimet elkobozták, elvitték. Katakombai munkát végeztünk. Hármat közülünk 56 után ismételtelen letartóztattak. Azzal vádolták őket, hogy illegálisan papi munkát végeznek... és újra börtönre, lágeri

munkára ítélték őket. A lágerekben körülbelül 30-35-en meghaltak. A többiek fizikailag megrokknva jöttek haza. Így például édesapám, ő is pap volt, Abezben, a lágerben halt meg.

- *Ön ellen milyen vádakat hoztak fel, mikor elítélték?*

- Engem 1949-ben ítélték el 25 évi, lágerben eltöltendő kényszerszolgálatra. Büntetésemért Vorkután töltöttem le, a szénbányában dolgoztam. Elítélésemkor fiatal, 33 éves voltam. Addig mint a két magyar gimnázium hittanára, cserkészparancsok, káplán és teológiai tanár dolgoztam. A Szemináriumot Budapesten végeztem, a Központi Szemináriumban, a Pázmány Egyetemen, itt avattak doktorrá is. Ez a doktori címem is szerepelt a vádiratban: „különleges kiképzésben” részesült. A magyar cserkészmozgalomban való részvételem, pláne hogy parancsnok is voltam, államellenes ténykedésnek számított, mert a gyűléseken a magyar himnuszt is énekeltük, és „Horthy tanításának” voltam a továbbadója. De a csattanó az volt, hogy az államügyész feltette a kérdést: elismerem-e, hogy mindennap miséztem? Elismertem. Ergo, kiáltott fel bösz haraggal, a vádlott elismerte, hogy december 6-án, január 30-án és április már nem tudom hányadikán is misézett, tehát Horthy és Hitler névnapján, születésnapján és a hatalom átvétele napján... tehát, erkölcsileg támogatta a fasiszta rendszert és képviselőit...

- *Meggyötörve és lefejezve hogyan tudta szolgálni a kisebbségben élő magyarság ügyét a görög katolikus egyház?*

- Megfizethetetlen és pótolhatatlan ez a munka. Megpróbálom felsorolni, hogy az elmúlt két év alatt, mely helyeken, ahol magyarok laktak, hol szerepeltünk, hol tanítottunk, hol világosítottuk fel népünket, hogy magyarnak lenni mit jelent. E munkát felszentelt paptanítványaimmal együtt végzem. Megérdemlik, hogy nevüket említsem: Szabó Konstantin (32 éves), Berecz László, Hrabár Tamás, Petky Sándor, Begya Tibor, Hricinkó János, Orosz István (30 éves). A többi mind 61-72 éves. Íme, a magyarlakta helyek: Beregszász, Szolyva, Makkosjánosi, Déda, Csoma, Gecse, Bene, Salánk, Tiszaújlak, Tiszaújhely, Csepe, Batár, Nevetlenfalu, Visk, Huszt, Királyháza, Fancsika, Nagyszőlős. És Ungvár is. Majd Nagyrét, Sislóc, Nagypalád. Ezeken a helyeken, ha volt templom, csak a római katolikusok és reformátusok imádkoztak magyarul. Itt a pap is magyar nyelven szólt hozzájuk. De az elvett görög katolikus templomokban az államvallás képviselője ukránul beszélt, és mikor a hívek, a magyarok kérték őt, nem értjük az ukrán szót... ilyen választ kaptak: „tanuljanak meg ukránul”. Mikor először voltam Batár község visszakapott templomában, két hétig készültem, hogy az első „szűz magyar beszédemet” elmondjam, hisz történelmi napnak tartottam azt a napot, hogy 40 évi kényszerhallgatás után újra megszólalhatok, hogy anyanyelvemen hirdethetem Krisztus tanítását. Mikor felmentem a szószékre és megszólaltam: kedves testvéreim, szeretettel üdvözöllek titeket... egy néni a padban felugrott: „jé, a tisztelendő úr magyarul beszél” - kiáltott fel... és sírva-zokogva ölelték egymást... sírt, zokogott az egész templom... és a pap is... „magyarok vagyunk, magyar szót hallunk”, és a liturgia szabályait megszegve felhangzott: Boldogasszony Anyánk... és „megbűnhődte már e nép a múltat s jövőndöt...” A prédikáció elmaradt.

- *Most, hogy a görög katolikus egyház ismét törvényes keretek között működik gondolom, Önök is fellélegezhetnek...*

- Igen, a lehetőségeink megnövekedtek. Persze nem szabad elfelejteni: ez az engedmény, hogy visszakapjuk templomainkat, hogy engedélyezve van a hitoktatás és szentbeszéd, hogy magyarul is nyilvánosan beszélhetünk, taníthatunk, előadásokat tarthatunk... ez az állam részéről kényszerengedmény. Kénytelenek engedményt tenni, hisz tovább a palackot bezárva tartani... szinte öngyilkosság. A balti államok, Grúzia, sőt Oroszország is megértették, hogy a 70 év ámitás volt. Ezt a 70 évet folytatni, a nemzeteket, a vallást elnyomni, egyenlő a halállal. Tehát, a lehetőség adva van. Ezt bölcsen ki lehet aknázni. De csak lépésről lépésre. De nem hebehurgya módján. Népünk, a

magyar nép, az elmúlt 40 év alatt elfáradt. Nem ismeri sem a Bibliát, sem a magyar történelmet. Ne feledjük: 47 ezer magyar, az elhurcolt magyarok, apák, férjek, vőlegények elhurcolása és vértanúhalála, nyomot hagyott az itthon maradtak lelkében. A lélek, az emberi lélek el van rejtve. A félelem, a bizonytalanság is él bennük. Hihetünk-e még, várhatjuk-e még a magyar tavaszt? Hadd idézzem Fodó Sándort, a KMKSZ elnökét. Ő mondta valahol, hogy az elmúlt negyven év hiányait máról holnapra nem lehet áthidalni. A sebzett, csalódott, kiábrándult lelkeket egyszerre nem lehet meggyógyítani. Igen, ébresszük fel tanítványainkban a tudásszomjat, hogy az ifjú generáció is európai színvonalon éljen, és nagy tudással rendelkezzen. De tanítsuk meg őket arra is - és ez mindennél fontosabb -, hogy mire használják ezt a tudást.

Mi valahogy Csipkerózsika-álomból ébredtünk fel. Talán lábadozó betegek vagyunk... türelemmel, szeretettel, bölcsességgel élünk az adott lehetőséggel. Kárpátalján megindult a hitoktatás. Templomokban, házaknál, oly falvakban is, hol gyermekeink számára még nincs magyar iskola. A gyerekek, sőt az idősebb generáció is sokszor csak a hittanórákon ismerkednek meg a latin betűkkel. A katekizmust tanulva magyarul is megtanulnak írni-olvasni... Íme, a nagy lehetőség, hogy az egyházak, a lelkészek betöltsék szerepüket, nemcsak mint lelkipásztorok, de mint a nép tanítói is.

- *Ez a szorosabbá váló kapcsolat a hívek és az egyház között mennyiben hat vissza magára az egyházra?*

- Vallás és tudomány. Vallás és a mindennapi élet. Hit és bánat. Temetés, házasság, születés. Ez mind elválaszthatatlan. A pap munkája elválaszthatatlan a hívők, az ember mindennapi életétől. Ezt tartom szem előtt, mikor a feltett kérdésre, határozottan válaszolok: a kisebbségi sorsban élő hívek *ÖSZTÖNZŐ*, sokszor kényszerítő hatással vannak és voltak az egyház szolgáira munkájukban. Temetés, házasság, lakodalom... mennyi és mennyi alkalom, hogy a pap elbeszélgesse híveivel. Jut idő az imára is, a gyászszertartásokra is, sőt a pohárköszöntőkre is. De mennyi alkalom, ha nem is a templomi szószékről vagy a katedráról, de fehér asztal mellett elbeszélgesse a pap híveivel, a gyászolókkal vagy az örvendezőkkel. Hisz ilyenkor fogékonyabb a lélek. Saját ötven évi papi tapasztalataimra legyen szabad utalnom: ilyen esetekben szinte fordított a helyzet: nem a pap, de a hívő kérdez. Ő ostromolja kérdéseivel a papot: tessék még beszélni. Temetésnapokon a 3-4 gyermekes özvegy édesanya oly szívesen hallgatja Árpádházi Szent Erzsébet történetét. Egyetlen fiukat temetik: oly szívesen hallgatják, mily fájdalmas szívvel álltak Szent Imre herceg koporsója mellett az első magyar király és a királynő. ... és észre se veszik, lassan megismerkednek a magyar történelemmel. Egy esküvői vacsorán, pohárköszöntőmben Toldi Miklós nevét említettem. Ki volt az a Toldi? - kérdezték. Egy hónap múlva, kérésükre, meglátogattam a falut. Három előadást tartottam Toldiról és Arany Jánosról. A mi népünk, a kisebbségben élő magyarjaink „éhesek” a magyar múltra. Őseik történetére. Nagy bünt követ el az a pap, aki nem aknázza ki az adott lehetőséget.

- *Nagy feladatok várnak tehát a kárpátaljai egyházakra. Milyen esélyt lát arra, hogy ezt a feladatot együtt, egymást segítve végzik majd el?*

- Nemrég az Ungvár melletti Rát községben templomi búcsú volt, püspöki misével. A szentmisén részt vett, majd mise végén a hívekhez szólt Gáspár Miklós református esperes. Természetesen ott volt a helybeli lelkész is, a jezsuita, magyarországi Bohán Béla is. Mise végén hozzám jött egy nénike: oly boldog vagyok, mondta, hogy végre mi, magyarok, együtt vagyunk. Csépe község, a tiszaujlaki járásban van. Tiszta magyar község. Mikor mi görög katolikusok visszakaptuk a templomot, először én mentem el misézni. Alig öt perccel a mise megkezdése előtt bejött a református kurátor és kért, menjek el az ő templomába is. Közösen a görög katolikusokkal hozták rendbe a templomot, most eljött dr. Forgon Pál református püspök, és ő is kért, menjek el. Elmentem-e? Elmentünk! Az egész templom! És ott, a református templomban 20 percig hirdetem Krisztus tanítását magyar nyelven!!! Ehhez tudni

kell, hogy a görög katolikus csepei híveim templomban, 40 éve nem hallottak nyilvános magyar beszédet. Gecse, Beregszász melletti kisközség. Emlékművet avatnak. 27 gecsei vértanúról emlékeznek és hajtanak fejet emlékük előtt. Egymás mellett áll a református és a görög katolikus pap. Szolyva, a szovjetek által elhurcolt magyarok haláltáborának helye. Együtt imádkozik a magyarországi evangélikus pap, a munkácsi református esperes, a magyarországi, de jelenleg Kárpátalján szolgáló római katolikus szerzetes, Kornél atya és a görög katolikus pap. Együtt imádkoznak, együtt hajtanak fejet a mártírok emlékműve előtt. Felemelő látvány volt. Majdnem azt mondtam beszédemben: nektek köszönhetjük, kedves Vértanúink, hogy összehoztatok minket!

Fussunk vissza az időben. 1937-et írunk. Kárpátalja még Csehszlovákia része. Beregszászon a prágai, brünni és pozsonyi főiskolásokat, az úgynevezett Széchenyi-kör tömöríti. Ennek egyik gyakori előadója Narancsik Imre, muzsalyi református lelkész. Az ő szavai és életvitele kristályozzák bennünk a tiszta magyar öntudatot és a krisztusi, keresztény elveket. A Hatodik Síp című folyóiratban beszámoltam a kárpátaljai görög katolikus és általában az egyházak helyzetéről. És említést tettem arról, hogy az orosz lágerben Narancsik Imre is meghalt, akinek halálát nagyon fájlalom, én különösen, hisz éveken át szellemi, lelki tanítóm volt. Tisztelettel és hálával gondolok személyére. Szinte előhírnöke volt a II. Vatikáni Zsinatnak. Hirdetője volt Jézus tanításának, hogy „ut omnes unom sint”, hogy mindnyájan egyek legyenek. Az egyházak, különösen vonatkozik ez a keresztény egyházakra, nem állhatnak - ellenségként - egymással szemben. A múlt hibáit, tévedéseit fel kell számolni. És mindent el kell követni, hogy azok ne ismétlődjenek meg. Mi Kárpátalján megértettük, hogy „egységben az erő”. Az „erő”, mely képes szembeszállni és kivédeni a Sátán minden ördögi tervét, igyekezetét. Az egyháznak feladata: Isten országának értékeit hirdetni. A becsületességre, az önzetlen szolgálat szellemére, az igazságosságra, az igazság tiszteletére nevelni híveit, népét... azaz az embert. Úgy érzem, nem túlzok, ha állítom: mi itt, Kárpátalján ezt megértettük, és e feladatra vállalkozunk, függetlenül attól, hogy katolikusok vagy reformátusok vagyunk-e.

Rosenbaum Jenő, az ungvári izraelita hitközség tagja

- Milyen hitélet volt Ungváron a háború előtt?

- Erről mindent elárul, ha azt mondom: Ungvár lakosságának mintegy 40 százaléka zsidó volt. S az emberek nagyon vallásosak voltak. Munkácson például nem is a vasárnap, hanem a szombat számított nagyobb ünnepnek, akkor állt le a munka. Ott a zsidóság körülbelül 60 százalékot tett ki. A negyvenes évek azonban nagyon szétszórtak bennünket, a rendszerváltás után jóformán nem volt kinek újrakezdeni az egészet.

- Ön és családja milyen megpróbáltatásokon ment keresztül?

- A családomat 1944 tavaszán vitték el, s közülük senki sem tért haza. Nekem szerencsém volt, mert 1939-ben sikerült elmenekülnöm. Csehszlovákián, Lengyelországon, Anglián, Franciaországon keresztül vezetett az utam, míg 1945-ben visszatértem Ungvárra. Közben szinte mindenféle munkával megpróbálkoztam, a háború alatt pedig Angliában beálltam katonának az ott megszervezett csehszlovák hadtestbe, és részt vettem a franciaországi partraszállásban is.

- Amikor leszerelt és hazajött Ungvárra, mit talált itt?

Az oroszokat. Az orosz katonák nagy része ugyanis a háborút követően nem ment haza, mert tudták, hogy milyen nyomor vár rájuk odabent, az ország belsejében. A sok zsidólakás üresen állt, elfoglalták őket. Úgyhogy amikor a zsidók hazajöttek a lágerből, már nem nagyon volt hová menniük. Ebben a házban, amelyben most is élek, egy másik zsidó ember lakott, de ő csakhamar kivándorolt Palesztinába, és itt hagyta rám a lakást. Hogy mégse adja ingyen,

hat fontot fizettem neki érte. A mi családi házunkba akkorra már befészkelte magát egy ruszin család, nem volt tehát más lehetőségem.

- *A hitélet mikor kezdett újjáéledni?*

- Akik itt maradtak, nem az imaházon vagy a templomon járt az eszük, hanem hogy belépjenek a pártba. Ha valaki párttag volt, az a gyárakban brigádvezető lett, vagy kis igazgatócska lett belőle valahol. Akit persze rövid idő után kitűrtak, mert jöttek helyükre oroszok. Az első időkben azonban a zsidók sokat vártak az új rendszertől, és igyekeztek hinni is benne. Ettől függetlenül a kivándorlás mindig erős volt, az első percektől fogva, sőt olyan kommunista zsidókról is tudok, akik a lágerből azonnal mentek tovább Palesztinába. Legtöbbször a hetvenes években hagyták el Ungvárt, dacára annak, hogy akkorra már biztos egzisztenciájuk volt, mondhatni jól éltek.

- *Mivel magyarázható ez, hogy épp a hetvenes években érte el tetőpontját a kivándorlás?*

- Valami szökési láz vett erőt az embereken, úgy, mint rajtam 1939-ben. A bizonytalanság kergette el őket. Nem tudták, hogy mi lesz holnap. Szóval féltek.

- *Tiltották a vallást abban az időben?*

- Igen is, nem is. Például még arra sem volt lehetőség, hogy metéljék a gyermekeket. Volt ugyan valami metszőféle, nem lehetett tudni, hogy ért-e hozzá egyáltalán, de őt hívták Munkácsról, ha fiúgyermek született. Ezt a hatóságok is elnézték.

- *Az izraelita hitközség újjászerveződött a háború után?*

- Nem. Magyaráztam már az előbb, hogy az emberek nem Isten felé fordultak, hanem a megélhetés volt az első. Azok az emberek, akik túléltek a lágert, csalódtak Istenben. Miért épp a kiválasztott népet büntette ennyire? Egyre több lett az ateista, és ezt a hivatalos ideológia is örömmel vette, sőt ösztönözte. A zsidóknál korábban volt az ajtón egy kis táblácska, amelyre a tízparancsolatot írták fel. Ezt leszedték, hogy ne lehessen látni, ki lakik itt.

- *Szégyelltek?*

- Nem szégyelltek, hanem kellemetlenségük származhatott belőle. Nálam is házkutatást tartottak például, éjjel tizenkettőkor, amíg én a gyárban dolgoztam. A kertetől kezdve a pincéig mindent átforgattak. Mivel Angliában jártam, talán az lehetett gyanús. Azt mondták rám: kommunista, pedig sose voltam párttag, de átfújta a nyugati szél.

Valamikor a hatvanas években engedték csak meg, hogy zsidó imaház nyíljon Ungváron. Mert minden imaházat meg templomot elvettek, kellett raktárnak, tornateremnek. Ezt az épületet a hitközség bérelti, állami támogatást nem kapunk. Amikor megnyílt, akkor is legfeljebb ötvenen-hatvanan látogatták, többen el se fértek volna benne.

- *Azóta ez a szám is nyilvánvalóan csökkent.*

- Állandóan csökkent, mert a zsidóság 99 százaléka már kivándorolt. Állítólag 75 család maradt itt, de abból már 70 orosz. Azok a katonák, akik annak idején itt maradtak, elhozták a feleségüket, a sógort, a rokonságot is. Most azok vannak. Amikor megyünk a templomba, alig jön össze tíz ember az imádkozáshoz. Ha tizenöten vagyunk, az már csoda.

- *Jenő bácsi mióta jár imaházba?*

- Szégyellem kimondani: egy fél éve. Amióta a fiam kiment Izraelbe. Korábban is elmentem volna, de... hogy is mondjam csak... nem akartam feltűnő lenni. Mert azt mindjárt látják, hogy ott megy egy zsidó az imaházba. Akkor a fiam azt mondta: mielőtt itt hagylak benneteket, el akarok menni a templomba. Gyere velem. És ha már egyszer elmentem, nem illett abbahagyni.

- *Van-e papja a hitközségnek?*

- Nincs. A háború óta Ungváron nincs rabbi, se kántor, se sakter. Van három-négy előimádkozó, aki ismeri a szertartást.

- *Arra nem gondoltak, hogy külföldről hozassanak rabbit? A katolikus és a református egyháznak ezt már engedélyezték*

- Kihez jönnének? Ahhoz a néhány idős emberhez? Legfeljebb látogatóba jönnek. Itt senki se telepedne le. Megnézik a temetőt, a sírok rendben vannak, még fizetett temetőőrünk is van. Mondtam, a sakter Munkácsról járt ide egy időben. Minden pénteken jött, itt végezte a metszést, de nagyobb jószágot - marhát, kecskét - már nem vágott, csak tyúkot, libát. Kántorunk sem volt soha.

- *Ma származik-e abból valakinek hátránya, ha imaházba jár?*

- Nem. Olyan kevesen vagyunk, hogy nem számítunk. Nem vesznek észre. Utánpótlás nincs, fiatalok nem járnak. Nem is tudnak imádkozni, mert hol is tanulnák.

- *Az ungvári hitközség a hatvanas évek óta játszott-e valamilyen szerepet a közösség megtartásában, az asszimiláció, a kivándorlás megfékezésében?*

A vallás alig volt jelen az emberek életében, így számottevő kihatása a hitközségnek sem lehetett. Ahhoz, hogy zsidónak mondja az ember magát, legalább évente egyszer el kell mennie a templomba. És az hosszúnap. Hosszúnap és újév. De hát igen kevesen mentek el.

- *Vallásosság tekintetében van-e különbség a magyar és az orosz anyanyelvű zsidók között?*

- Van. Az orosz anyanyelvűek nem járnak templomba. Csak húsvétkor a pászkáért mennek el, amit Magyarországról kapunk.

- *Amióta demokratikus folyamatok indultak el az országban, amióta csökkent az egyházakra nehezedő nyomás, történtek-e változások az izraelita hitközség életében?*

- Jóformán semmi. A peresztrojka tetszetős politika a Nyugat felé. De mi itt nem érzünk belőle semmit. Hozzánk nem jutott el. Élünk magunknak, vagy inkább vegetálunk. Mert nekünk már nincs jövőnk.

Dr. Danilo Krsztity budai szerb ortodox püspök

1. Milyen állapotban érte a rendszerváltás a magyarországi ortodox egyházat?

Híveink nagy többségét megfélemlítette a kommunista párt keresztényellenes magatartása: ez némely esetekben üldöztetéssé is fajult. Papjaink és a katekizmust tanító laikusaink közül néhányan komolyabb sérelmeket is szenvedtek, néhány bebörtönzésről is számot adhatunk a Sztálin és Tito közötti 1948-ra tehető harc után - ártatlanul azzal vádolták őket, hogy „titóista árulók és kémek”... Így a szerbek Magyarországon rettegésben éltek - mint vallási közösség -, nemcsak a Komintern típusú internacionalista ateizmus által megfélemlítve, de rettegve a titóisták hivatalos ateizmusától is, akik fanatikus jugoszláv (értsd: szerbellenes) nacionalisták voltak. Így ortodox hitünket és nemzeti identitásunkat két oldalról is támadás érte.

Magyar testvéreinkkel együtt örömmel üdvözlöttük a kommunista rezsim régóta várt bukását. Közös örömünk oka az a meggyőződés, hogy egy demokratikus államban minden vallás, minden felekezet teljes szabadságot élvez.

2. Az utóbbi évtizedek egyházellenes politikájától eltekintve, mi befolyásolta még országunkban a kisebbségek életét?

Utolsó püspökünk, dr. Zubkovity György halála (1951) után Rákosi kommunista diktatúrája nem tette lehetővé egy itt székelő püspök megválasztását - csak névlegesen volt püspökünk, Jugoszláviából.

Ez volt a helyzet Arsenius metropolita esetében is, akit a Szerb Szent Zsinat választott meg budai püspöknek. De az akkori magyar kommunista rezsim nem engedélyezte belépését az országba.

Később a hatóságok toleránsabbá váltak, lehetővé tették, hogy a Belgrádban élő szerb püspökök (akik a *budai püspök* címet birtokolták) egymást követve lehessenek egyházmegyénk adminisztrátorai.

Leghosszabb ideig a bácskai Nikanor püspök töltötte be ezt a szerepet. A teljes egyházi jurisdictio gyakorlatilag így a *vikárius* (püspökhelyettes) címet viselő idősebb pap kezében

összpontosult. Amikor ez a személy olyan magas kort ért el, hogy tovább nem volt képes tisztségét betölteni, akkor egy laikus vette át az egyház vezetését: ez nyilvánvalóan a mi hierarchikus struktúránk megsértését jelentette. Ez idő alatt Egyházkerületi Tanácsunk (Konsistorium) teljesen szüneteltette addig rendszeres gyűléseit.

Miután Magyarországon helyreállították a demokráciát, nekem adatott meg az a kiváltság, hogy Buda kánoni püspöke legyek Beiktatásomon jelen volt Paskai László bíboros és a művelődési tárca néhány magas rangú képviselője. Intronizációm (1990. október 7-én) azért vált lehetővé, mert akkor már folyamatban volt kettős állampolgárságom odaítélése.

Mindez biztató jele a két nemzet közötti jobb megértésnek.

3. Milyen lehetőségei vannak a magyarországi ortodox egyháznak a Belgráddal való kapcsolattartásra?

A Belgrádi Szent Püspöki Szinódus hatalommal bír a világ valamennyi szerb egyházi közössége felett. A szerb püspökök évente egyszer Belgrádban üléseznek a Püspökök Szent Conciliumában. Én ebben a testületben teljes jogú tagként képviselem a magyarországi szerb egyházmegyét.

Ami a hívőket illeti, számukra turistalátogatásokra és szervezett zarándokutakra nyílik lehetőség Belgrádba és a környező kolostorokba.

Mégis, minden ortodox hívőnek a Mennyei Jeruzsálem jelenti az igazi vallási központot. A mi alapvető egyházi egységünk Krisztus Testében való liturgikus Részvételünkön alapul. Nemzeti sajátosságainkat Istentől kapott talentumainknak tekintjük. Feladatunk megsokszorozni azokat.

Az Ortodoxia világszerte arról ismerhető fel, hogy a mi hitünk alapján elképzelhetetlen mindenféle kényszerítés, inkvizíció.

A Bizánci Birodalom jelképe, a kétfejű sas láthatóan szimbolizálja a Császárt és a Pátriárkát, azaz az egyházi és világi hatalom elkülönültségét és együttműködését Krisztus szellemében.

Ezért Rettenetes Iván rémséges tettei, vagy a szerb Milán király vétkei a világi hatalomra szállnak - Egyházunk mindig érintetlen maradt a földi helytartók véres cselekedeteitől.

4. Milyennek ítéli hívei vallási identitását és viszonyukat az ortodox egyházhoz?

A nép, az emberek számára az ortodox vallás gyakorlatilag elválaszthatatlan nemzetiségüktől. (Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk Spanyolországban vagy Lengyelországban, ahol a parasztok számára a római katolikus hit jelenti spanyol; illetve lengyel nemzetiségüket.)

Csak a műveltebb rétegek tudják, hogy az ortodox katolicizmus - megkülönböztetve mind a Római katolicizmustól, mind a Protestantizmustól - az első millennium osztatlan Egyházának ősi hite.

Miután mindegyik ortodox nemzet - in via - felnőtt kollektív személyiség, képes saját egyházi ügyeinek vitelére. Ez minden pátriárka független, autokefál státusában jelenik meg. Mi akkor értük el a mélypontját egyházunk és hitünk viszonyának, amikor a hitélet a templom körüli pusztá folklórrá degradálódott.

Ami jellemző a szerb kisebbségi mentalitásra, a következő: politikai hűség az államhoz, mely nem szerb. Ezért maradt a mi kisebbségünk lojális a magyar Szent István országához, mikor ez az állam az összes kisebbség számára törvény által garantált jogokat biztosított.

Soha nem feledjük, hogy ősatyáink úgy jöttek ide és telepedtek le mint Ausztria török ellen harcoló keresztény hadainak szövetségesei. Ahogyan ma az események alakulnak - ismét szükség lehet rá, hogy Európát megvédjük az új iszlám inváziótól...

5. A rendszerváltás következményeképp az egyháznak is szembe kellett néznie vezetőinek a kommunista rendszer ideje alatt tanúsított magatartásával. Mennyire jelenvaló ez a probléma az ortodox egyház életében?

Ellentétben a román és bolgár pátriárkákkal - akiket, jogosan vagy jogtalanul, Isten tudja, megvetnek híveik, a kommunista hatalommal való együttműködéssel vádolva őket - a mi legutóbb megválasztott Pál pátriárkánk aszkéta és becsületes egyházi személyként ismeretes, aki soha nem kötött kompromisszumokat a jugoszláv kommunista vezetéssel. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy neki ne lennének nehézségei, sőt, akár összeütközései Szerbia jelenlegi szocialista vezetőivel.

6. Milyen szerepet tölt be az egyház a kisebbségek életében?

Az egyház elsődleges feladata értelmet adni életünknek - egyéni és nemzeti létünknek egyaránt.

A mi kisebbségünk szinte kivétel nélkül azonosul magyarországi egyházunkkal. Mindazonáltal nekünk, ortodox papoknak nincs olyan szándékunk, hogy közösségünk politikai vezetőivé váljunk. Ezt híveinkre hagyjuk, akik szabadon szerveződnek a Szerb Demokratikus Szövetségben.

Híveink kötődése az ortodox egyházhoz - mint bárhol a keresztény világban - misztikus, előre nem látható. Ez minden esetben a hívő lelki érettségétől függ.

Ugyanakkor mindannyian tudjuk, hogy ifjúságunk nem részesül rendszeres hitoktatásban. Amit tudnak hitükről, azt családi körben kapják meg. Általában igen ritka, hogy valaki fiatal éveiben tudatára ébredjen az egyház misztikus életének. Így legtöbbjük pusztán kíváncsiságból vagy egyszerűen megszokásból jön el a templomba. Mostanáig egyházunk pillérei elsősorban idősebb híveink voltak.

Az újrakezdő demokráciában reménykedünk abban, hogy megfiatalíthatjuk egyházunkat egy keresztény ifjúsági mozgalom segítségével. E célból vezéreltetve hálásak lennénk, ha lehetőségünk nyílna - más felekezetekkel együtt - komolyabb teológiai műsorokra, előadásokra a televízióban, szent liturgiánk közvetítésére rádión keresztül.

Mindenesetre ma, az ökumenizmus idejében az ortodox teológusok szeretnék emlékeztetni minden keresztény testvérüket a Szentek Hagyománya szerinti üzenetre: dogmatikus különbségek nem lehetnek a testvéri szeretet akadályai.

Szentendre, 1991. július 17.

CHURCHES IN MINORITY STATUS

Interviews - anquete

As a result of the antireligious official ideology prevailing after the Bolshevik-type political take-over in the countries of the Danube Basin, the persecution and humiliation of believers became a general practice.

Depending on the historically developed majority religion of the respective countries, the Roman or Greek Catholic or the Calvinist Reformed, the Lutheran and Unitarians Churches, or the Israelite religious communities in Czechoslovakia, Rumania, Yugoslavia and in the Soviet Union were exposed to even an increased pressure since the major part, if not all, of their respective congregations or believers were Hungarians. The respective churches, to wit, in addition to their proper religious services, also felt it their duty to preserve and foster the national culture, language, identity, and traditions of their flocks.

The interviews published on the following pages are concerned with the problems which the leading personalities of the minority churches in the Czech and Slovak Republic, in Hungary, in Rumania, and in the Soviet Union regarded as the most important ones.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben

A határon túli magyarság anyanyelvi nehézségeinek szerteágazó témaköréből az alábbi dolgozatban egyetlen témával kapcsolatban vetek föl kérdéseket. E kérdések summázata a következő: a határon túli magyarságnak feltétlenül igazodnia kell-e nyelvhasználatában a magyarországi standardhoz (annak reálisan megvalósuló vagy hirdetett változatához), vagy határozottabban hagyatkozhat saját régiójának nyelvi hagyományaira és a kétnyelvűség során kialakult sajátos újdonságaira? A kérdést ma egyre aktuálisabbá teszi a megélénkülő regionális nyelvpolitikai, nyelvművelő tevékenység.

A nyilvánvaló dilemmák egyre határozottabban fogalmazódnak meg, például az újvidéki Ágoston Mihály legutóbbi, *Rendszerbomlás*¹ című könyvében. Az alábbiakban e munka állításai adják a kérdésekhez a kiindulópontot. Ágoston Mihály könyve nyelvművelő írások tudatosan szerkesztett gyűjteménye. Elő- és utószava túlmutat a szűkebben értelmezett nyelvművelés érdekkörén, s vitára is készítet. Nem annyira talán túlzóan is komor végkicsengésével, borúlátásával, bár erre a kérdésre is választ kellene keresni. Sokkal inkább a könyv háttérében meghúzódó, s néhány helyen röviden jelzett elvekkel kell polemizálni, illetve a definitív elvek, kategóriák hiányát kifogásolni.

A legfőbb hiány a vajdasági magyar ajkú beszélőnek, illetve a vajdasági magyar nyelv alaphelyzetének meghatározatlansága. Bár az egész könyvet szükségszerűen meghatározza a kétnyelvűség összes következménye, a szerb-horvát hatások leküzdésének vágya, ez a körülmény s elvi következményei nincsenek tisztázva. Ebből következik az a sajátos helyzet, melyben Ágoston Mihály olvasója nem tud pontosan eligazodni fontos kategóriák között. Leginkább a köznyelv terminusa ejti zavarba: nem lehet tudni, hogy a vajdasági magyar regionális köznyelvről (standardról, ha létezik ilyen) van-e szó vagy a magyarországról, vagy esetleg egy, az egész magyar nyelvterületre érvényes standardról. S éppen e meghatározatlanság jelzi a problémák valós súlyát. Kell-e a határon túli magyarságnak a magyarországi normához igazodnia, s ha igen, milyen mértékben (az egyes elkülöníthető szinteken, például a helyesírásban, a kiejtésben, a grammatikában stb. azonos mértékben vagy természetüknek megfelelően eltérően)? Egyáltalán lehetséges-e ez az igazodás? Az egészséges, tehát élő, alkotó nyelvmegőrzést inkább az igazodás segíti elő vagy a nagyobb fokú önállóság, a regionalitásnak az eltérő körülmények és a más nyelvű hatások miatti előnyben részesítése, vagy a kenő közötti arány keresése? Van-e morális alap arra, hogy a mai norma kodifikálói egységesítési szándékaikat kiterjesszék a határon túli magyarságra, vagy éppen ez a kötelességük?

E kérdések fölvetése jelezte volna a problémák mélységét. Ezek hiányában több helyen homályos a szöveg, mint az előszó egyik legfontosabb passzusában: „Minthogy a nyelvi közízlés a meghatározója a helyességnek (és a nyelvi szépségnek is!), egyéni nyelvérzékünk alapján nem dönthetünk sem a magunk, sem a mások nyelvkészségbeli szokásainak elbírálásakor. Sőt környezetünk anyanyelvi ízlése, szokásai sem mindig esnek egybe a köznyelvi normákkal. Ezért a nyelvművelőnek mindig tudatosan kell ismernie nemcsak a fontosabb kézikönyvek használatát, hanem nyelvünk rendszerét is, sőt múltját és fejlődésének tendenciáit is” (6).

Természetesen fölmerül a kérdés: mi a nyelvi közízlés? Valamilyen átlag, vagy a többség nyelvhasználat? Ez esetben sok stigmatizált nyelvi jelenség rögtön erénnyé válna, s a ma terjesztett lenne a kerülendő. A magyar szakirodalomban Szarvas Gáborék fölléptével erősödött meg az a korábbi nézet, amely valamilyen vélt átlag nevében minden nyelvi újdonságot ki akart iktatni a magyar kultúrából. A Saussure-féle nyelvszemlélet a szinkronia-diakronia, illetve a langue-parole merev szembeállításával pedig sokáig hihetővé tette a nyelv

homogenitásának eszméjét. Ennek az enyhén egyszerűsítő nézetrendszernek a tarthatatlansága ma mind nyilván- valóbb. Egy szűkebb közösségnek persze körülírhatóbb a közízlése szociológiai módszerekkel, de itt sem világos, hogy csupán a vajdasági közvélekedésről van-e szó. Éppígy problematikus a nyelvi szépség még bizonytalanabb kategóriájának használata, s ezzel is kapcsolatosan az egyén, az egyéni nyelvérzék döntési jogának kétségbe vonása. Szépészeti kérdésekben sokan, főképp a magasán kvalifikáltak nem hagyatkoznak a közítéletre.

A *Rendszerbomlás*ban végig köznyelvről esik szó, mint egyetlen helyes nyelvváltozatról, az idézetben azonban „köznyelvi normákról”. Nem tudni, a többes szám mit takar. Végül az utolsó mondatban közölt hivatkozás sorrendje (kézikönyvek, nyelvi rendszer, a nyelv múltja és mai változásának iránya) árulkodóan szerencsétlen: mintha a kézikönyv lenne a legfontosabb, s magyarázni kellene, hogy ez nem zárja ki a nyelvi rendszert, mint a nyelvhelyesség kérdésében eligazító tényezőt. A fontossági sorrend inkább fordítva áll, ha egyáltalán van egymásra következés közöttük.

Ebből a tisztázatlan, részleges elvrendszerből következik a könyv végén olvasható néhány túlságosan szigorú és önkorlátozó ítélet. Például: „Anyanyelvünket ugyanis, bármennyire a sajátunk, önkényesen nem használhatja senki, sem író, sem nyelvész, sem politikus, sem a jogtudomány szakértője” (100). Egységesítő és központosító szemlélet ez, talán akaratlanul is, amely mindent, ami a helyestől (vagy annak véltől) eltér, helytelennek tart. E felfogással a mai magyar szépirodalom legjavának egy részét is meg kellene bélyegeznünk, egyéb következményekről nem is beszélve. Ez az egyéneket, csoportokat, illetve műfaji (pragmatikai) helyzeteket korlátozó szemlélet még erőteljesebb (sőt talán tragikus) a következő idézetben: „Káros nyelvelemnek azt tekinthetjük, amelyik - akár más nyelvből került hozzánk, akár belső fejlemény - meggátolja vagy csökkenti anyanyelvünk általános (!) érthetőségét, tehát nyelvi értékét. Ilyenek lehetnek pl. a helyi elemek, melyekről gyakran nem vesszük észre, hogy nem közérthetőek, mert magunk is helybeliek vagyunk (104). A felkiáltójel az eredeti szövegben szerepel, s azt nyomatékosítja, hogy a nyelvi érték nem más, mint a közérthetőség.

A kisebbségben élő magyarság nyilván maga ismeri legjobban saját helyzetét. Talán ösztönösen is, de legalább részben tudatosan úgy védi nyelvét, hogy helyességi kérdésekben, a stigmatizálásban sokkal szigorúbb, az idegenszerűségekre jóval érzékenyebb, mint az anyaországiak, és határozottabban igyekszik a magyarországi normához, standardhoz igazodni. Ezt az igyekezetét méltányolni és támogatni lehet, sőt talán kell is. Két tényezőt mégis meg kell fogalmazni ebben az összefüggésben.

Az egyik a következő: Magyarországon az elmúlt negyven évben a nyelvi értékek nagymértékben átalakultak. Először az ötvenes években a társadalmi egységesülés lelkesítő gondolata mellé a nyelvi egységesülés biztatónak tartott perspektívája társult.² S bár a hagyományos nyelvjárási rendszer addigra valóban megbomlott, a nyelvjárások (s más nyelvi rétegek szintén) nem tűntek el. Az ötvenes, hatvanas években az erőteljes alsó- (és részben közép-) fokú iskolázás, a viszonylag gyakori olvasás és a központosított rádió, televízió, sajtó és könyvkiadás meglehetősen kiegyenlítő hatással volt a nyelvhasználatra, ám inkább közepes (vagy még alacsonyabb), mint magas színvonalon. A hatvanas évek elejétől megindult diáknyelvi szlengesedés tizenöt-húsz év alatt az egész ország nyelvhasználatát áthatotta (földrajzi és társadalmi rétegenként eltérő módon), részben újabb lefelé igazodást eredményezve, ellenállva ezzel a hivatalos nyelvhasználatnak.³

Az elmúlt két-három évben a nyelvi pluralizmus is kialakult (illetve újra felszínre tört) Magyarországon, s újra megjelentek nyíltan a tudatosan vállalt magas nyelvi értékek is, ám ezek már nem egyetlen mintához kötődnek.⁴ (Például másképp beszél egy liberális és egy konzervatív magasán kvalifikált értelmiségi stb.) Ezért nem olyan egyszerű igazodni egyetlen mércéhez, mert valójában nincs egyetlen mércé.

Talán még fontosabb a másik tényező, melyet Ágoston Mihály és mások is egyértelmű álláspontként fogalmaztak meg: a helyi elem káros, mert nem közérthető. A közérthetőség éppoly bizonytalan és veszélyes kategória, mint a közízlés. Nivelláló, az egyéni ízeket, a sajátságokat kirekeszti, lehetetlenné teszi. Láthattuk ezt Magyarországon például az ötvenes és hatvanas évek szépirodalmán, midőn a „közérthető, vagyis nem túlságosan művészi irodalmi alkotásokat díjazták hivatalosan. A közérthetőség ál-Petőfies kíváncsiságát Veres Péter a nyelvészek között is propagálta.”⁵

S ha a köz nevében a regionális sajátságokat, a táji változatokat, valamint a különböző kétnyelvű helyzetekből, a más-más kultúrákkal való érintkezésből eredő nyelvi formákat eleve kiiktatjuk hagyományainkból, az nem más, mint öncsonkítás. A határozott igazodási vágy érthető: az elszakított, elszigetelt kisebb közösség minél szorosabban és minél tökéletesebben akar a nagy anyaközösséghez tartozni. De e kötődéshez nem tartozik hozzá feltétlenül a teljes idomulás, vagyis a részleges önfeladás. (A hagyományos életképes regionalitással az egész magyar kultúra gazdagodik.) A szociálpszichológiai csapda itt zárul be: akár a helyi változathoz, akár a központiként leírthoz lojális a helyi beszélő, a másikhoz nem az, s ez a helyzet hiány- és szégyenérzetet, kisebbségi és gyökértelenségi érzést kelthet (bizonyára kelt is, de adatunk csak az államnyelv monopolhelyzete miatti hátrányokról van). A két anyanyelv-változatot a kisebbségi létben valószínűleg igen nehéz összeegyeztetni: igen magabiztos identitástudat és kiváló nyelvérzék szükséges ehhez.

Ágoston Mihály véleménye tán egyedi példa, mondhatná most az olvasó. Hogy mennyire az ellenkezője az igaz, arra egyetlen további példaként a pozsonyi Jakab Istvánnak nemrég megjelent tanulmányából⁶ érdemes idézni. A szintén sok kötetes ismert nyelvész a norma, a köznyelv terminusok bizonytalanságait már megfogalmazza: „nincsenek normáink sem, amelyek szerint felméréseket készíthetnénk; nem ismerjük - csak sejtjük - az egyes nyelvváltozatok ismérveit. Még a köznyelv kritériumait sem tisztázta a nyelvtudomány” (141). Ezután mégis a köznyelv szakszóval dolgozik, úgy, hogy annak hiányát panaszolja egy eszményi modell keretében. Deme László korábbi megállapításait továbbgondolva jellemzi a Felvidék nyelvhasználatát: „1. családi-aszociális nyelvhasználati szintünk a legerősebb; 2. van ugyan irodalmi nyelvünk, de szegényes, mert 3. nincs megfelelő köznyelvi rétegünk. Igen, mert a közéletnek és általában a műveltebb rétegek mindennapi életének a kívánt választékosságú nyelvhasználatára csaknem hiányzik; illetve nagyon fejletlen, hiszen a közélet nyelve a szlovák, a műveltebb rétegek nyelve meg erősen aszociális” (142). És: „Értelmiségről csak akkor beszélhetnénk, ha ez a réteg mind a munkahelyén, mind a közéletben, mind pedig a magánéletben (bár ez utóbbi nem szükségszerű) ugyanazt a közös nyelvet használva végezné tevékenységét [...] Például a magyar nemzetiségű műszaki értelmiségi a munkahelyén - igen kevés kivételtől eltekintve - szlovákul érintkezik munkatársaival, feletteseivel; a közéleti tevékenység nyelve meg attól függ, milyen lakosságú helységben, illetve milyen szerv vagy szervezet tagjaként tevékenykedik. S csupán a családja vagy magyar nemzetiségű barátai, kollégái társaságában használja anyanyelvét, míg nincs szó szakmai kérdésekről [...] S az a nyelvhasználati forma, amelyen érintkeznek, még ma sem a művelt köznyelv, hanem a mindennapoknak már említett nyelvhasználati formája, amely elég sok nyelvjárási vulgáris és idegen elemet tartalmaz” (142).

A hosszabb idézet első fele alapján a köznyelv a közélet nyelve, de inkább a hivatalos, formális érintkezések során használatos. Az idézetek második részében viszont már a bizalmas társalgás, az informális érintkezés nyelve is ez, illetve ennek kellene lennie. Az eszményítés azonban e ponton válik túlzóvá: vajon Magyarországon (és bárhol a világon) értelmiségi kollégák, barátok, családtagok nem szakmai kérdésekben mindig a „művelt köznyelven” beszélnek, s megnyilatkozásaik valóban nincsenek tarkítva nyelvjárási, vulgáris vagy idegen elemekkel? A futó önvizsgálat is azt bizonyítja bárki számára, hogy az ilyen típusú beszélgetésekben éppen találunk nem standard elemeket, de természetesen mindig

eltérő mértékben. Ama köznyelv, standard kodifikált formájában Magyarországon is inkább a formálisabb beszédhelyzetekben gyakori, szigorúan véve leginkább Budapesten. Másrészt a művelt és a táji (nyelvjárási) nem zárja ki egymást feltétlenül.

Visszatérve Jakab István gondolataihoz: itt sem tudni, hogy az általa jelzett (eszményített) köznyelv a felvidéki magyarság standardjaként él, vagy az egyetemes magyar standardként kell szemlélni. Az alapkérdés tehát megegyezik az Ágoston Mihály írásában fölmerülővel, s a sugallt tendencia is: jó lenne az egységes magyar köznyelvi normához igazodni. (Mindkét szerző abból a hipotézisből indul ki, hogy van ilyen.)

Egy másik idézet Jakab Istvántól talán jobban megvilágítja e kérdések szociálpszichológiáját a maga paradoxonával: „...a szlovacizmusokat nem kezelhetjük a germanizmusokhoz hasonlóan. [...] A germanizmusokat nemzeti méretben használják (akik nem kerülnek tudatosan), tehát nem okozhatnak nyelvi különfejlődést. Sőt bizonyos hányaduk hiányt pótol. A szlovacizmusokat csak egy nemzetiség használja. Nem pótolnak hiányt, s veszélyeztetik a nyelv egységét” (145). E gondolatmenetben nem az okozza a fő problémát, hogy az egyik idegenszerűség elfogadható, a másik nem; nem is az, hogy valóban semmi hiányt nem pótol-e egyetlen szlovacizmus sem (ezt jobban tudja Jakab István), hanem az, hogy ez a nyelvhasználati jelenség csak a magyarság egy részét érinti, s mert ez nem össznemzeti, ezért elvetendő.

Ágoston Mihály legfőbb félelme az, hogy ama rendszerbomlás, az idegenszerűségek, a nyelvjárásiasság, az egyéb nyelvhelyességi hibák (azaz a magyar standardtól való eltávolodás) a délvidéki magyar nyelv s így az ottani magyarság megszűnéséhez vezetnek. Jakab István a nyelvi különfejlődéstől, a központtól való elszakadástól tart. Ha a felvidéki magyar nyelvhasználat általában és az értelmisége éppen különbözik a magyarországitól, megbomlik a nyelvi egység, s az ottani magyarság magára marad. Ennek elkerülésére saját régiójuk leghagyományosabb nyelvi rétegét, a terület nyelvjárásiasságát is feláldoznák. Félelmük nem alaptalan, de válaszuk vajon nem túlzó-e?

Válaszom hipotetikus és ajánló, kérdező. A határon túli magyarság nyelvileg, kulturálisan is tagolt, legalább annyi egységet, nyelvi közösséget alkot, ahány Magyarország körüli országban él. „A nyelvi közösség olyan társadalmi csoport - lehet egynyelvű vagy kétnyelvű -, amelyet a társadalmi interakció-rendszerek gyakorisága fog össze, és amelyet a környező területektől a kommunikáció vonalának gyengése választ el”, olvasható John Gumperztől magyarul is régóta.⁷ A kisebbségi magyarság csoportjai saját országuk magyarságával, illetve a más nyelvű többségi nemzet tagjaival érintkeznek mindennap, a magyarországi magyarral csak ritkán. Nyelvileg az egyes államalakulatokon belüli magyarság még tagoltabb, hagyományosan nyelvjárásokra, tájnyelvi egységekre, illetve egy-egy nagyobb magyar kulturális központhoz kötődő régiókra bomlik. Ez utóbbiról igen keveset tudunk, a két idézett szerző sem említi, hogy például Szabadka vagy Pozsony, Komárom milyen nyelvi, kulturális vonzaskörzettel rendelkezik.

Ezt az alaphelyzetet az elmúlt évtizedekben a viszonylagos zártság jellemezte: az egyes szomszédos országokban tömbökben élő magyarság napi gyakorlata a növekvő kétnyelvűség volt, s az ma is. A határon túli magyar anyanyelvű közösségek politikai, ideológiai okok miatt egymástól és Magyarországtól is többé-kevésbé el voltak zárva. Nyelvileg önállósulásra kényszerültek; mert korábbi nyelvi kapcsolataik a magyar nyelv egyéb területeivel, változataival megszakadtak, s persze kényszerből kellett például hivatalos kifejezéseket románból, szlovákiból, oroszból, szerbből fordítani, eltérő eredménnyel. Természetes, hogy ebben a helyzetben a régiókra jellemző fő nyelvjárási változatok megmaradtak (esetleg erősödtek) helyi presztízsükben mint reálisan létező nyelvi hagyományhordozók. A magyarországi) köznyelv standardként így nehezen hathatott a gyér nyelvi kapcsolatokban. A helyi magyar értelmiség persze tudatosabban figyelt a magyarországi művelt nyelvhasználatra, s midőn a főntebb két példával jelzett módon akarta (s akarja) ezt bevinni

saját nyelvi közössége használatába, ennek a ma is fennálló viszonylagos (el)zártágnak a következményeit nem veszi kellően figyelembe. (Meg kell jegyezni, hogy bár Jakab István hivatkozik szociológiai jellegű egyedi példákra, éppen az ottani magyarság módszeresen kidolgozott szociológiai leírása hiányzik érvei mögül, alkalmat adva ezzel az értelmezési torzításokra. Erről természetesen nem Jakab tehet. Azt is el kell mondanom, hogy mind Ágoston Mihály, mind Jakab István tárgyal olyan konkrét nyelvművelő problémákat, amelyekben valóban nem tanácsos engedni. De jó lenne észrevenni, hogy az általuk és mások által is tárgyalt nyelvhelyességi kérdések nem mindig azonos jellegűek, sok mindenben különböznek egymástól indokoltságukban, univerzalizálásukban stb.)

A hagyományokra és a speciális helyzetekre támaszkodó régiónkénti, országonkénti relatív magyar nyelvi önállóság nem a magyar nyelvi egység tragikus megbontása, hanem a reális lehetőségek számbavétele alapján ezeknek az önálló és mégis összetartozó közösségeknek az életben tartására, öntudatának és önbizalmának a visszaadására szolgáló út. (Hiszen nem is olyan nagyok a vitatott nyelvi különbségek.) Ennek bizonyítására elég egy-két külföldi példát idézni. Heikki Paukonen egy érdekes beszámolójában⁸ azt fejtegeti, hogy a finn nyelv nemzeti alapú, politikai okokból végrehajtott egységesítése a múlt században áldozatokkal járt, a stigmatizált nyelvjárásokban író tehetségek kiiktatódtak a finn irodalomból. Az utóbbi évtizedekben viszont megerősödött a csoportoknak, régióknak és az egyéneknek a korábbi standardtól bizonyos mértékig eltérő nyelvhasználata. Paukonen azt is kijelenti, hogy a csoporttudatnak, az egyén identitásának szerves része a nyelv, de nem csupán más nyelvekkel, hanem az anyanyelven belüli más nyelvváltozatokkal szemben is. A csoport, a kisebb közösség nyelvének elítélése a csoportot, a közösséget léteiben fenyegeti.

Hasonló szellemű tradícióról számol be Peter v. Polenz a német nyelvet illetően, szintén használható analógiával: a több országban létező mai német nyelvi kultúra többközpontú struktúrát mutat, s az NSZK mint ennek kimondatlan fő központja mutatja a legnagyobb türelmet a nyelvi pluralizmus, a norma kérdése és a szubkulturális változatok iránt.⁹ E fölfogásnak minden bizonnyal megvan a maga kedvező hatása, s elkerülhető vele az a jelenség, amely jó száz évvel ezelőtt több évtizedig volt tapasztalható a bécsi (osztrák) irodalomban: az írók nem az osztrák (bécsi) németet használták, igen nagy identitásavart mutatva és keltve egyaránt.¹⁰

Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot. Nem más ez, mint a Kazinczytól eszményített *különbözőség egysége*, mely szilárdabb lehet a monolitikus tömbnél (mert több lábon áll), s mely magyarságában azonos, értékeiben, öntudatában plurális.

A különböző szomszédos országok magyarsága eltérő mértékben, de a társadalmi modernizálás útjára lép. Ez a polgárosodási folyamat magasabb szintű öntudatot kíván, s a régi típusú, szigorú egységben gondolkodó nemzetfogalom ellen hat. Ugyanakkor a kisebbségi magyarságra nehezedő asszimilációs nyomás sajnos ezt a bezárkózó és kirekesztő nemzetfelfogást erősíti, ez tehát a modernizálás ellen hat. E kettős tudati, érzelmi küzdelemben a kisebbségi magyarság nyelvi közösségeinek, csoportjainak és egyéneinek öntudatát és önbizalmát alapjaiban rendítheti meg az a tudós nézet, hogy épp a hozzájuk legközelebb álló familiáris nyelvhasználat a rossz, a műveletlen, a hibás. S ha megroppanást esetleg nem is okoz, a régiók magyar közösségeit megoszthatja: a „pestiesen”, normatívan beszélő értelmiség elszakadhat a még mindig nagyszámú nyelvjárási beszédű parasztságtól, de a városi munkásságtól is. Kisebbségi helyzetben ez is igen nagy baj.

Regionális standard Magyarországon is létezik, miért épp a határon túl nem szabadna megengedni, főképp kiejtési és szókészletbeli kérdésekben? Ha például a debreceni egyetemen

természetes jelenség a diftongizálás (szerencsére az), miért lenne oly súlyos hiba Pozsonyban a palóc *á*-zás?

A nyelvjárásnak, a regionális nyelvnek csoporttudatot erősítő jellegét a kialakuló magyarországi szociolingvisztika mellett a klasszikus dialektológia is kezdi belátni. Ismert dialektológustól hangzott el 1990 nyarán a következő megállapítás: „a nyelvjárások eredendő alapfunkciója (...) az, hogy kisebb-nagyobb közösségek kizárólagos, illetőleg elsődleges nyelveként a társadalmi érintkezés eszközei, egyszersmind sajátos kultúra hordozói s közvetítői; s mint ilyenek élik a maguk módján a maguk életét”.¹¹

A nyelv magas színvonalra emelése és a standardizálás intellektualizálódás. A standard azonban nem tagadhatja meg sem múltját, sem hátszágát. Ennek érdekében kiterjedt szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti kutatásokat kell folytatni a határon túli magyarság különböző csoportjaiban korszerű elvekkel és módszerekkel, főképp az ottaniaknak. Pozsonyban, Kolozsvárt már történnek erre kísérletek. E kutatásokat Magyarországon is föl kell gyorsítani. Ezek eredményének összehasonlításával kaphatunk valóban hiteles adatokat a magyar nyelvhasználat változatairól, egymáshoz való viszonyukról, s arról, hogy milyen erős a nyelvi lojalitás a központnak vélt, illetve a helyi nyelvváltozat iránt. Éppígy igen tanulságos lenne a határon túli magyarság szépirodalmának vizsgálata is: ki milyen mértékben igazodik a magyarországi standardhoz, az itteni irodalmi nyelvi áramlatokhoz, ki mennyire tartja saját régiója nyelvi hagyományait.

S elmaradhatatlan a nemzet fogalmának újbóli meghatározása. E munkában bizonyosan abból kell kiindulni, hogy a nemzet nem felülről létrehozott, kész és bezárkózó alakulat, hanem alulról építkező, az egyedek, a szabad polgárok, csoportok szövetségével összeálló, s önmagát állandóan újradefiniáló nyitott, plurális rendszer. Az identitás a mindennapos önazonosítás intellektuális és érzelmi folyamata. Az anyanyelv ezt tükrözi, ennek felel meg, s ennek alkotórésze, tehát így is kell- szemlélni.

Ennek megfelelően a határon túli magyarság befogadhatja a magyarországi „központi” nyelvváltozatok) fejleményeit, de annak gyors, mesterséges el- és kiterjesztése nem kívánatos. A mai jobb érintkezési viszonyok így is bőséges nyelvi hatást visznek az anyaországból a művelődéssel, a politikai, művészeti és magánkapcsolatok erősödésével, így természetes szervülésekkel, rombolás nélkül épülhetnek be a határon túli magyarság nyelvhasználatába, főképp a szókészletbe, az árnyalt, eltérő fogalmazásmódba, de meghagyva a kiejtés, a regionális szóhasználat, szófüzés eredetiségét. Hiszen a regionális nyelv is lehet művelt, kifinomult. Így talán a túlélésre is több az esély.

Jegyzetek

- 1 Ágoston Mihály: *Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai*. Nyelvművelő füzetek. Fórum. Újvidék, 1990.
- 2 Lásd például Deme László: *A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből*. In: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Szerkesztette Lőrincze Lajos. Budapest, 1953. 15-48.
- 3 Tolcsvai Nagy Gábor: *Kamasz társadalom és atyai hatalom*. (Nyelvhasználat és erkölcs.) Hittel, 1989. 2. 54-55.
- 4 Lásd például Tolcsvai Nagy Gábor: *Normaváltozás az „ifjúsági nyelvben”*. In: *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. Szerkesztette Fekete Péter és Raisz Rózsa. MNyTK. 189. Budapest, 1990. 57-59.
- 5 Veres Péter: *Hozzászólás*. MTA. I. OK. IV. 1953. 467-471.
- 6 Jakab István: *A magyar nyelv szlovákiai változatai*. Magyar Nyelvőr, 1989. 140-149.
- 7 John G. Gumperz: *A nyelvi közösségek típusai*. In: *Társadalom és nyelv*. Szerkesztette Pap Mária és Szépe György. Budapest, 1975. 151-168. Az idézet helye: 156.
- 8 Heikki Paukonen: *Nyelv és identitás. A finn irodalmi nyelv fejlődéstörténetéhez*. Magyar Nyelvjárások XXVI-XXVII. Debrecen, 1984-85. 3-8.
- 9 Peter v. Polenz: *Nationale Varietäten der deutschen Sprache*. International Journal of the Sociology of Language. 83 (1990). 5-38.
- 10 Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. Budapest, 1980. 26-27.
- 11 Kiss Jenő: *A nyelvjárások mai élete, szerepük a köznyelv formálásában*. In: *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. Szerkesztette Fekete Péter és Raisz Rózsa. MNyTK. 189. Budapest, 1990. 602. Az idézet helye: 62.

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

Linguistic communities and linguistic unity in ethnic minority

There are more than three million Hungarians living around Hungary in five countries. They were separated in 1920. One of their heaviest difficulties is: to what extent should these Hungarian ethnic groups follow the standard spoken in Hungary. Should they follow it, giving up their own special linguistic traditions or should they hold on to these traditions. Examples in Slovakia and Yugoslavia show that Hungarian intellectuals living there consider Hungarian standard the only possible norm. According to them the regional, local usage breaks the unity of Hungarian language and brings death to Hungarian minorities. The author states the opposite: the linguistic traditions of a region, of a smaller linguistic community help to survive. The unity of differences, a pluralistic model of language is more helpful for Hungarian minorities.

ENYEDI SÁNDOR

A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után

Majdnem öt évtizeddel a második világháború után még mindig nem rendelkezünk a romániai magyar sajtó monografikus feldolgozásával. Mindössze néhány rész tanulmány¹ vagy elnagyolt eszmefuttatás áll rendelkezésünkre a romániai magyar sajtó helyzetéről. Többnyire olyan dolgozatokról van szó, amelyek mögött nincs részletekre kiterjedő adattári gyűjtőmunka. Az elmúlt évtizedekben alig folyt sajtótörténeti kutatás, ami azt eredményezte, hogy lapok, folyóiratok indultak és szűntek meg anélkül, hogy számottevő nyomot hagytak volna a romániai magyar művelődési életben, sőt ami ennél is szomorúbb: némelyik periodika úgy múlt ki, hogy a kötelespéldányok megőrzéséről sem gondoskodtak, így utólag sem kutathatók.

Erdélyben kezdetben a kutatói kapacitás szűkössége miatt nem készült részletes feltáró munka, később, amikor tudatosodott a közelmúlt sajtótörténetének fontossága, az állandóan romló nemzetiségi viszonyok tették lehetetlenné e tudományág átgondolt, monografikus kiművelését. Pedig a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán az egyetem 1959-ben bekövetkezett felszámolásáig, sőt néhány évig még a közös egyetem keretében is folyt sajtótörténeti kutatás: a magyar szakos hallgatók egy része államvizsgadolgozat keretében foglalkozott egy-egy lap, folyóirat pályaívének a megrajzolásával. Ez a munka azonban sajnálatosan abbamaradt, s az elért részeredményeket nem lehetett a magyar tudományos kutatás egészébe integrálni. A fent említett részeredmények Jordáky Lajos, Balogh Edgár és részben Jancsó Elemér ösztönzésének köszönhetőek. Jordáky nem győzte hangsúlyozni a sajtótörténet fontosságát. Kezdeményező hatása csak korlátozottan érvényesült, mert 1956 után eltávolították az egyetemről. Balogh Edgár néhány évig speciális kollégiumként publicisztikát adott elő a magyar tanszéken. Több egyetemi hallgató figyelmét irányította a gazdag erdélyi magyar sajtóhagyományokra, kezdeményezte a *Korunk* című folyóirat bibliográfiai feldolgozását. Jancsó Elemér professzor pedig az irodalmi folyóiratok egy részének feltárását irányította.

Magyarországon az elmúlt évtizedekben nem kísérték intenzív figyelemmel a romániai magyar sajtó sorsának alakulását, csak ezzel magyarázható, hogy tudományos könyvtárainkból, sőt a nemzeti könyvtárból, az Országos Széchényi Könyvtárból is olykor alapvető erdélyi magyar periodikák hiányoznak. Bosszantó a hiány olyan évkörökből is (például a második világháború utáni évekből vagy az ötvenes évek közepéről); amikor a sajtótermékek beszerzésének, begyűjtésének nem volt komoly akadálya, hiszen ekkoriban a két ország közötti kulturális csere viszonylag nagyobb zökkenők nélkül működött. Könyvtáraink hiányos sajtógyűjteményei árulkodnak a korról, amely szakított a két világháború közötti időszak könyvtári gyakorlatával, s többé már nem volt kötelező a szomszédos országot hungarita-sajtóanyagának a maradéktalan begyűjtése. Akkor sem, amikor Romániában fokról-fokra romlott a magyar nemzetiség helyzete - ekkor már mentő körülmények szolgálhattak az el nem végzett feladat magyarázatára. Egy alapos, minden fontos részletre kiterjedő magyar-román államközi szerződés sokat segíthetne a meglévő fehér foltok eltüntetésében, a hiányzó sajtóanyag mikrofilmes pótlásában. Addig is elkerülhetetlen azonban a számbavétel, még akkor is, ha a számvetőnek heterogén anyagokra, hiányos újságkollekciókra, memoárookra, egykori újságcikkekre stb. kell hagyatkoznia. A számvetés feladatának a megoldása sokáig nem halogatható, s bár ma még az alapvető feltételek is hiányoznak a monografikus összegzéshez, fő vonalakban megrajzolható a romániai magyar sajtó történetének második világháború utáni - a diktatúra leveréséig tartó - szakasza.

Az elmúlt évtizedek sajtótörténetének tárgyalásánál a történeti szempontot követjük: időrendi sorrendben próbáljuk nyomon követni a romániai magyar sajtó helyzetének alakulását. A történeti szempont érvényesítése mellett kiindulópontként az erdélyi magyar sajtó gazdag hagyománya szolgál. A forrásvidékektől messze vezet az út: a nyomvonal megmutathatja, honnan indultunk, és hová, milyen irányba tartunk. S mivel a sajtó sorsa szorosan kapcsolódik az egész kisebbség sorsához és politikai történetéhez, a lexikális adatfeltáráson túlmenően mindenkor utalnunk kell a sajtót is befolyásoló, a kisebbségi sorsot meghatározó politikai változásokra. A kisebbségi sajtó története mindenkor szorosan kapcsolódik a nemzeti kisebbség történetéhez, s mindenkor szoros kölcsönhatásban van a magyar kisebbségi kultúra többi ágával.

Az első erdélyi magyar nyelvű újság 1790-ben indult Fábián Dániel és Cserei Elek szerkesztésében Nagyszebenben. *Az Erdélyi Magyar Hírvivő* pályája szűkre szabott: április 3-án indult, és utolsó számai a következő év elején jelentek meg Kolozsvárott. A Gubernium Kolozsvárra költözése nem hozott szerencsét a lapnak: a gáncsoskodás, rágalmazás, feljelentés töri derékba a zsenge, de nem eredménytelen vállalkozást. (Sajnos az elmúlt két évszázad alatt sem sikerült fellelni a lap teljes kollekcióját!) A folyóiratok közül az *Erdélyi Múzeum* (1814-1818) Döbrentei Gábor szerkesztésében - járul hozzá a magyar nyelvű erdélyi folyóirat-irodalom hagyományainak a lerakásához. A reformkor, a szabadságharc, majd különösen az 1867-es kiegyezés után lendül fel az erdélyi hírlap- és folyóirat-irodalom. Trianon után 80 lap, folyóirat folytatta tovább megjelenését, a későbbi években pedig további 21 indul el újra. Ugyanakkor a megváltozott helyzetnek megfelelően új lapok is indulnak, és széles rétegigényt kielégítő magyar sajtó jön létre a Romániához csatolt, magyarok által is lakott területeken.

A második bécsi döntésig (1940) Románia hatvankilenc helységében jelentek meg különböző magyar időszaki sajtótermékek, ezek közül Kolozsvár vezet 457 lapcímmel, majd Temesvár következik 214 periodikával. A húszas-harmincas évek Romániájában 30-35 napilap jelent meg magyarul (a szám évről évre ingadozott), s a lapok politikai orientációja széles skálát mutatott (magyarpárti konzervatívtól a haladó bulváron át a cionistán keresztül a radikális progresszívig). 1919 előtt 18 napilap, 39 hetilap, 6 szépirodalmi, társadalmi lap-folyóirat, 2 riportlap, 3 tudományos; 1 ismeretterjesztő, 12 vallási-egyházi, 6 művészeti, 2 turisztikai és sportlap stb., összesen 101 időszaki sajtótermék jelent meg Romániában magyarul. Az új történelmi helyzetben a Magyarországtól elválasztott erdélyiek kénytelenek tovább bővíteni sajtóirodalmukat (noha időnként a magyarországi sajtóimportot nem korlátozták lényegesen), a romániai magyar sajtó 1935-ben éri el a csúcst, összesen 339 időszaki lapot jelentetnek meg. (Ezek egy része rövid életű!) Jelentős visszaesés csak 1938-ban következik be, amikor rendkívül szigorú cenzúrarendeletet léptetnek életbe, amelynek gyors következménye 53 lap megszűnése, noha az említett év végén még mindig napvilágot lát 182 magyar lap, folyóirat.²

1944-ben, miután átvonul a front Erdélyen a jelentősebb magyarlakta városokban viszonylag rövid idő után újra indult a sajtó a két világháború között jellemzővé vált decentralizáltság jegyében. A kezdeti hónapokat az átmenetiség jellemezte: a közlekedés sok helyen szünetelt, s az elszórtan megjelenő lapok sok esetben nem jutottak túl egy-egy város határain.

Erdély első magyar nyelvű újságja Kolozsvárott jelent meg 1944. október 18-án, egy héttel a szovjet csapatok bevonulása után. A *Világosság* című napilap Balogh Edgár főszerkesztésében látott napvilágot. A lapkiadást elősegítő és sürgető szervek azzal a céllal adták meg az engedélyt, hogy az új lap hathatós segítséget nyújtson az ideiglenesen szervezkedő helyi hatóságoknak az újjáépítésben, cikkeivel és híryanagával támogassa az előrenyomuló szovjet és román hadsereget. A lapot a volt *Ellenzék* című napilap felszereléseivel készítették. Politikai irányzatát az első hónapokban a lapnál felelős

szerkesztőként működő Nagy István határozta meg mindaddig, amíg 1945. március 8-án utcára nem kerül az *Erdélyi Szikra*, a kommunista párt napilapja (az *Igazság* elődje), amelynek főszerkesztője Nagy István lett.³ A *Világosság* a kezdeti hónapok után a Magyar Népi Szövetség vezető sajtóorgánuma lett, és megpróbálta olvasói bázisát kiszélesíteni. A szerkesztőség a népfrontos politika jegyében kibővül Benedek Marcellal, Kacsó Sándorral, Kós Károllyal. A lap jelentősége 1947-től fokozatosan csökken, s a Magyar Népi Szövetség központjának Bukarestbe helyezésével (1948) helyi jellegűvé vált. Az országos politikát legfeljebb tükrözni tudta, de annak irányváltásaiba már nem tudott beleszólni. A főszerkesztői székben Balogh Edgárt a színtelen és dogmatikus, Temesvárról áthelyezett Lázár Józseffel váltották fel, majd 1953-ban a *Világosság* megszűnt.⁴

1944 októberében indult meg a brassói *Népi Egység* című lap,⁵ előbb Szemlér Ferenc, majd Szabédi László szerkesztésében. Ez is a Magyar Népi Szövetség sajtóorgánuma, kezdetben gyakran közölt benne Kurkó Gyárfás is. A lap 1948. március 1-én megszűnt, rövid ideig *Népújság* címen adták ki, majd 1948. augusztus 10-től beolvadt a marosvásárhelyi *Szabad Szóba*, amely 1944. december 4-én napilapként jelent meg először. *Népújság* címen 1950-ig létezett, azután újra *Szabad Szó* cím alatt látott napvilágot.

A háború utáni első újságok egyike a kolozsvári *Erdély* című, 1944. december 4-én útjára indított hetilapvolt, amely 1945 folyamán napilappá alakult át, és a Szociáldemokrata Párt erdélyi szócsovéként jelent meg Raffay István szerkesztésében 1948. január 31-éig. Ekkor figyelemre méltó közlemény tartalmazta a lap nekrológiáját: „Az Egységes Munkáspárt Kolozs megyei vegyes szervező bizottságának közleménye. A Szocialista Párt Kolozs megyei sajtószervei, az »Erdély« napilap, és a »Lumina« hetilap 1948. január 31-vel beszüntetik meg jelenésüket. E naptól kezdve az Egységes Munkáspárt hivatalos helyi sajtószervei az *Igazság* és a *Lupta Ardealului* lesznek.”⁶ Hasonló sorsra jutnak a többi magyar nyelvű szociáldemokrata lapok (például Nagyváradon a *Népakarat*). A harcból győztesen kikerülő *Igazság* mint a párt orgánuma - különböző főszerkesztők (Nagy István, Aszódi János, Gáll Ernő, Kovács András, Keszthelyi Gyula, Gocella István, Koncz József) irányításával az alapjaiban megváltozó felső elvárásokat kiszolgálva - az egyik leghosszabb életű lapnak bizonyult, amely a diktatúra végnapjaig látott napvilágot. Bár egyetlen magyar napilapként maradt meg Kolozsvárott, elterjedtsége fokozatosan és időnként drasztikusan csökkent: míg a hatvanas évek elején 40 000 példányban jelent meg, 1975-ben már csak 25 000-ben és megszűnésekor 20 000 körüli példányban.

A háború utáni első hetekben, hónapokban a szovjet katonai közigazgatás átmeneti, 1944 novemberében történt visszaállítása lehetőséget biztosított a helyi lapkiadási kezdeményezéseknek. A sajtóélet újrakezdődött olyan helyeken is, amelyek kiestek az országos érdeklődés homlokteréből. 1945 januárjában a kolozsvári *Világosságban*⁷ arról értesülünk, hogy Nagyváradon újraindult a *Szatmármegyei Közlöny* című társadalmi hetilap, amelynek első megjelenése 1874-re datálható. Nagyváradon pedig új hetilapot adtak ki *Bányavidéki Világosság* címmel. (E lapok további sorsát nem ismerjük!) Ugyancsak újraindult három hónapi kényszerű hallgatás után az *Erdélyi Gazda* című mezőgazdasági szaklap, egyelőre szerény terjedelemben, mindössze 4 oldalon. (A csökkent terjedelmet a krónikus papírhíánnyal indokolták.) Egy közelmúltban megjelent memoárban⁸ olvassuk, hogy Máramaros-szigeten 1945-ben három nyelven: magyarul, románul és ukránul. adtak ki lapot A *Nép* címmel. (A részletek ismeretlenek!) A romániai magyar sajtó egy korai hajtásának tekinthető az a kétnyelvű lap, amely 1944. november 15-étől jelent meg Szászrégenben. Az *Egalitate-Egyenlőség* című lap 1945. május 31-ig jelent meg - összesen 132 oldalon, eleinte hetente egyszer, majd kétszer, kezdetben ezer, majd kétezer példányban. Maros László, a lap egykori főszerkesztője a lap megszűnését azzal indokolta, hogy: „Akkor már országszerte megjelentek a miénknél sokkal nagyobb lehetőségekkel rendelkező lapok.”⁹ A lap növekvő példányszáma, regionális keresettségére viszonylag ellentmondani látszik a fenti

érvelésnek. A rövid életű lapok sorát gyarapította a Sepsiszentgyörgyön kiadott *Új Székely Nép* is, amely a szakszervezetek égisze alatt látott napvilágot, és fél évig szolgálta Háromszék vidékének tájékoztatását.¹⁰ Egy véletlenül fennmaradt példányból tudjuk, hogy Székelyudvarhelyen is jelent meg újság, *Szabadság* című hetilap, amely 1948-ban megérte az 5. évfolyamot. Felelős szerkesztője Imets János volt Az MNSZ orgánuma.

A romániai magyar napilapok egyik első fecskéje a temesvári *Szabad Szó*, amely 1945 januárjában alakult meg Gyárfás Endre technikai irányításával, hat újságíró munkatárs közreműködésével. Ez volt az első olyan magyar napilap, amelynek kiadója a Román Kommunista Párt.¹¹ Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos változtatásokkal túlélte a válságokat, átszervezéseket, és a diktatúra bukásáig (1989) változatlanul ezen a címen jelent meg. Marosvásárhelyen is ugyanezen címmel indult napilap, amelynek első főszerkesztője Kovács György író volt.

Már 1945-ben többféle szaklap, illetve réteglap jelent meg - de korántsem olyan bőségben, mint a két világháború között. A fiatalok számára újraindították a királyi rendszer által hajdan betiltott *Ifjúmunkást*. Újabb pályája 1953-ig tartott. (Majd 1957-ben támadt fel újra mint az Ifjúmunkás Szövetség szócsöve határozott „internacionalista és hazafias” profillal.) A lap élén 1957 után többek között Majtényi Erik, majd Domokos Géza állt, legsikeresebb éveiben példányszáma elérte a 30 000-et is. A túlpolitizáltság jellemezte a *Pionír* (később *Pionír Újság*) című hetilapot, amely először Bukarestben jelent meg, majd 1953-ban -1956-ig - a szerkesztőséget Marosvásárhelyre helyezték, azután ismét Bukarest következik.)s azonban mitsem enyhített a lap népszerűtlenségén. A helyzet csak akkor változott meg kedvezően, amikor a hatvanas évek közepén 16 oldalas képes gyermeklappá alakult át, *Jóbarát*¹² címmel.

1945-ben újraindult a *Falvak Népe* című földműves lap, amelynek első sorozata 1932-től látott napvilágot, ekkor még Demeter János főszerkesztésében. Az újra elindított lap - amely az osztályharc éleződése idején *Falvak Dolgozó Népe*-re változtatta címét - Asztalos István, Horváth István, Kós Balázs és Sütő András szerkesztésében kerül az olvasókhoz az első években. Később önálló jellege megszűnik, és az *Előre* című bukaresti napilap melléklapjaként jelentkezik. (Ekkori főszerkesztője Simonka László.)

1946-1953 között Bukarestben *Szakszervezeti Élet* címmel adnak ki szakszervezeti hetilapot. Nem sok sikerrel. Néhány éves szünet után 1957-ben indítják újra *Munkásélet* címmel. (Ezzel is utalva hasonló című 1926-os elődjére.) A hetvenes években több mint 20 000 példányban jön ki hetente.

1945-ben Kolozsvárott Nagy István hetente megjelenő képeslap kiadásával is próbálkozik. A rossz papíron nyomtatott, gyenge nyomdai technikával készült *Képes Újság* mindössze néhány számot ért meg.¹³ Hasonló sorsra jutotta *Derű* című humoros és satirikus lap. 1946-ban Kolozsvárott adják ki az *Egység* című magyar zsidó hetilapot, címe 1948-ban változik meg az *Új útra*. Pályája 1953 tavaszán ért véget,¹⁴ ekkor a nemzetiségi szervezeteket országosan is feloszlatták, központi intézkedésre lapjaikat megszüntették.

Láttuk - múltbeli gazdag hagyományokra támaszkodva - Kolozsvár megpróbálja megőrizni vezető helyét a magyar nyelvű sajtó területén. Az elvetélt, efemer sajtókezdeményezések jelzik, hogy az alaphelyzet lényegében más, mint bármikor korábban. 1945-1947 között azonban még mindig van három magyar nyelvű napilapja a városnak. De ez a helyzet is csak átmeneti. A sajtót kemény kordában tartották: politikai vonalon mindössze három erő szólalhatott meg: a Szociáldemokrata Párt, a Magyar Népi Szövetség és a Kommunista Párt. A két munkáspárt 1948-as kényszerű egyesítése rögtön csökkentette a potenciális riválisok számát, 1947 közepétől a Magyar Népi Szövetség is egyre inkább az egyetlen párt visszhangja, s noha a szervezet 1953-ban kerül felszámolásra, önálló hangját elvesztette, mihelyt a politikai arénában a Kommunista Párt (új néven: Román Munkáspárt) maradt az egyetlen erő.

A sok lapalapítási kísérlet annak bizonyítéka, hogy közvetlenül a háború befejezése után a lapindítás nem tartozott a lehetetlen feladatok közé, amennyiben az alapítók elfogadták a kialakuló és egyre inkább stabilizálódó politikai viszonyokat, és meg tudták teremteni a technikai feltételeket. Az már más kérdés, hogy a kísérletezés csak akkor számíthatott tartós sikerre, ha a szerkesztők, lapkiadók nem ragadtak le az új rendszerrel szembeni toleranciánál, hanem aktív szerepet vállaltak a rendszer megerősítésében és szolgálatában. Egy-egy lap megszűnésének okaként gyakran emlegetik a krónikus papírhíányt, ami igaz is leltetett olyan esetekben, amikor a politikai rendszer nem vette védő szárnyai alá a sajtóorgánumot. Ahogy a totalitárius rendszer körvonalai megszilárdultak, úgy váltak a lapok is kiszolgáltatottá: további megjelenésük a rendszer jóindulatától függött, a jóindulat pedig attól, hogy a lap, folyóirat miként szolgálja a rendszer érdekeit.

A Magyar Népi Szövetség mint a magyarság egyetlen érdekvédelmi szerve - de úgy is, mint a Kommunista Párt szövetségese - arra törekedett, hogy fokozatosan kiterjessze a magyar sajtó feletti irányító, ellenőrző szerepét. (Ez alól csak a pártorgánumok, a speciális szakmai jellegű periodikák vagy szakszervezeti kiadványok a kivételek.) A Magyar Népi Szövetség keretében külön sajtóosztály működött, amelynek vezetője a Temesvárról 1945 elején elkerült Méliusz József lett. (Később mások, például Bányai László követték e posztjon.) 1946 tavaszán az MNSZ (Magyar Népi Szövetség) elérkezettnek látta az időt arra, hogy összehívja országos, kétnapos sajtóértekezletét. Erre az elhatározásra a szervezet vezetőségét egy aktuális politikai tényező készítette: az MNSZ elhatározta, hogy önálló listával indul a novemberi parlamenti választásokon. Az MNSZ az új helyzetben offenzívába ment át, és a választási harc érdekében mozgósítani akarta a magyar nyelvű sajtótermékeket az MNSZ meghirdetett választási programja mellett. Az értekezletet június 17-18-ra hívták össze Kolozsvárra. Az értekezleten a következő lapok képviselői jelentek meg:

Új Élet - Nagyvárád, főszerkesztő Gyárfás Endre

Népi Egység - Brassó, képviselők: Szemlér Ferenc, Szász István

Szabad Szó - Temesvár - Lázár József, Pál János, Bartha Zoltán

Szabadság - Nagykároly - Botz Lajos

Egység - Kolozsvár - Erdélyi Wolff Sándor, Salamon László

Szabad Élet - Szatmár - Kós Zoltán

Igazság - Kolozsvár - Tamás Gáspár, Nagy István, Aszódy János

Szabad Szó - Marosvásárhely - Kovács György, Bernáth Ernő

Falvak Népe - Kolozsvár - Horváth István, Kós Balázs, Kacsó Sándor

Szakszervezeti Élet - Bukarest - Ádám Miklós

Jövő - Arad - Prohászka Elvira, Korda István, Deutsch Ica

Világosság - Kolozsvár - Nagy Elek, Demeter Dezső, Székely-Dávid Gyula

Szövetkezeti Értesítő - ? - dr. György Endre

Erdély (turista folyóirat) - Vámszer Géza

A romániai - ekkor még létező - Magyar Írók Szövetségét a konferencián Bánffy Miklós, Kós Károly, Maksay Albert, László Gyula, Faragó József képviselte.

Kurkó Gyárfás, az MNSZ elnöke megnyitó beszédében a háború után eltelt időszak nehézségeivel foglalkozott. Kijelentette: „A botorkálás ideje azonban letelt, ezért szükségesnek láttuk, hogy összehívjuk a romániai magyar sajtó összes képviselőit, s próbáljunk velük egy olyan alapot teremteni, amelyen közösen tudjuk felvenni a harcot egyetemes népi érdekeink érvényesítéséért, tekintet nélkül az egyes sajtóorgánumok politikai árnyalataira”. Balogh Edgár a romániai demokratikus sajtó feladatairól beszélt, szóvá tette a papír és az elegendő számú *politikailag* képzett újságíró hiányát. Méliusz József elégedetlenkedve kritizálta, hogy a különböző lapok nem foglaltak *egységes álláspontot* a magyarságot érintő döntő kérdésekben. Nagy István szóvá tette, hogy a lapok jelenlegi struktúrája és példányszáma mellett 270 ezer magyar család egyáltalán nem jut magyar

nyelvű sajtótermékhez. Aszódy János az *Igazság* nevében egységes sajtóirányítást követelt. Demeter Dezső saját javaslattal állt elő: szükségesnek látta egy könyvmatos román nyelvű kiadvány megjelentetését annak érdekében, hogy a románság tárgyilagossági információt szerezzen a magyarság valós problémáiról. (Javaslatát pusztába kiáltott szó maradt!) Bányai László, az MNSZ alelnöke ekkor még az Erdélyben élő magyarság hídjáról értekezett. Kurkó Gyárfás ismételtlen leszögezte, hogy az egyenlő jogok követelése mellett „vállalnunk kell a két nép kibékítésének és a két ország összehozásának nagy feladatát”. A kétnapos értekezlet 14 pontban összegezte a legfontosabb tanulságokat. Az elfogadott dokumentum többek között kimondta: „A romániai magyarsajtó munkatársai elsőrendű feladatuknak tekintik a román nép demokráciáért folyó harcának és elért eredményeinek ismertetését. Ugyanakkor baráti kezük nyújtják harcos munkásainak, és kéri őket, hogy foglalkozzanak fokozottabb mértékben a mi sajátos népi kérdéseinkkel. A román közvélemény helyes és rendszeres tájékoztatása egyik alapvető feltétele a népeink közötti megértésnek. Ennek érdekében szükségesnek tartja a sajtóértekezlet román nyelvű sajtótudósító szolgálat megszervezését a magyarság legfőbb kérdéseinek ismertetésére...” Majd: „A papírkérdés rendezése érdekében leszögezzük, hogy sajtócélokra az államilag elosztott papírból és egyéb nyomdai nyersanyagból annyit igényelünk amennyi a magyarságot az ország összalakosságában képviselt számaránya szerint megilleti...” *Megalkuvás nélkül* címmel közölt cikket a *Világosság* a rosszemlékű Lázár József tollából. „A magyar sajtó jó részét eddig különböző vádak érték: elszakadt a néptől, nem harcias, nem bírál, és szemet huny olyan cselekedetek előtt, melyek sértik a tiszta demokrácia eszméjét. Nos, ezek a vádak, megrovások nem nélkülöznek minden alapot. Különösen egyes vidéki lapokkal szemben nem. Kielemezett és letisztult szempontok hiányában bizony a végek magyar lapjai sokszor nem tudták, miként nyúljanak egy-egy kérdéshez, milyen állást foglaljanak el egy-egy kérdésesebbnek tűnő ügytel szemben...” stb.¹⁵

Akik az értekezlet állásfoglalásaiban baljós hangokat is felfedeztek, azokra egy aktuális sajtóesemény a megnyugtató erejével hatott: 1946. június 22-én megjelent - Gaál Gábor főszerkesztésében - a kolozsvári *Utunk*, az írók eleinte kéthetente, majd hetente kiadásra kerülő lapja. E lap - különféle átalakulásokat elszenvedve - 1989 decemberéig jelent meg. Az *Utunk* lobogtatásával meg lehetett nyugtatni az írók táborát: van már saját lapjuk, amelyen keresztül közvetlenül szólhatnak az olvasókhöz.

Az 1946-os első hetek megpezsdülő művelődési életének terméke egy új kiadvány utcára kerülése. A Magyar Népi Szövetség irányítása alatt munkálkodó Magyar Művészeti-Felügyelőség is sajtóorgánumhoz jut: március 15-én jelent meg első ízben a *Színház és Mozi Műsor* című lapjuk, amely lényegében többet nyújtott szerény címénél: a heti műsor mellett a kezdeti időben szép számmal közölt a művészeti élettel, a művészettel kapcsolatos rövid terjedelmű írásokat. A Kolozsvárott kiadott lapot Fáy Barna (Czeglédi Ete) szerkesztette, de rajta kívül Benedek Marcell, Jékely Zoltán és időnként Szentimrei Jenő is részt vett a szerkesztésben. Különösen színházi cikkei és színvonalas grafikái érdemelnek utólag is figyelmet. Sajnos csak háromnegyed évig bírta a lap a küzdelmet a sanyarú kiadói viszonyokkal: 1947 januárjától már csak havonta jelent meg, majd végül májusban meg is szűnt.

1945. március 8-án, a nők nemzetközi napján indult a *Dolgozó Nő* című havilap, amelynek első főszerkesztője Berde Mária író volt. A lap pályafutása - többszöri átalakuláson ment át, időközben képes magazinná változtatták - a diktatúra bukásáig tartott. Széles olvasóközönséget tudhatott magáénak, a hetvenes években példányszáma elérte a 80 000-et. Nőlapként és családi lapként tartották számon, noha a nyolcvanas évektől anyagát többnyire a személyi kultuszt kiszolgáló cikkek tették ki, és terjedelmét - papírhányra hivatkozva - alaposan csökkentették. Erős Blanka főszerkesztő irányítása idején a lapban

megszólaltatták a romániai magyar írók legjobbjait. E lapnál szerzett újságírói tapasztalatait írta meg emlékirat formájában Nagy Olga (*Gyanú alatt*. Korunk, 1991. május. 632-636.).

1946 nyarán a Magyar Népi Szövetség Székelyudvarhelyen megtarthatta második kongresszusát, ahol jóváhagyták egy új, a korábinál (1945) részletesebb, átfogóbb nemzetiségi törvénytervezet szövegét, amely a nemzetiségi jogok kiszélesítését jelentette volna, ha valaha is elfogadásra kerül. Az 1946. novemberi választásokon a nemzetiségi programmal fellépő Magyar Népi Szövetség szép sikert ért el: összesen 29 képviselőjét delegálhatta a parlamentbe. A baloldali erők minden előzetes ígérete ellenére az MNSZ-képviselőknek nem nyílt alkalmuk a nemzetiségi törvénytervezet betervezésére. Kurkó Gyárfás a sajtóban néhányszor még szóvá tehetette a törvénytervezet megtárgyalásának és elfogadásának szükségességét, azonban az egyre inkább *irányítottá vált* sajtó is megelégedett róla. A demokratikusnak hirdetett erők átütő sikere azonban nem járt együtt a demokratikus jogok kiterjesztésével. Kurkó Gyárfás - az MNSZ élén - széles magyar tömegekre támaszkodva 1946-ban is hitte, hogy a népfrontos politikának távlatai vannak. Elfogadta és magáévá tette a hatalom sugalmazását, mely szerint az MNSZ-nek egyedül kell vállalnia a nemzetiségi képviseletet. Azt hitte ugyanis: hogy ha közreműködnek az együttműködésre nem sok szándékot mutató magyarok kiszorításában és felmorzsolásában, akkor a hatalom oldalán, a hatalom támogatását bírva részesei lehetnek a romániai hatalmi centrumnak, s így eleget tehetnek a választói elvárásoknak is. Hitte és vallotta azt a tételt, hogy nemzetiségi vonalon az erők bármilyen megosztása szétforgácsolná a magyarság erejét, s ezért messianisztikus hittel vallotta, hogy Romániában a magyarság képviseletére csak az MNSZ hivatott. Ennek szellemében és éppen az 1946-os választások előtt szélesre tárta az MNSZ kapuit a magyarság különböző rétegei előtt: beléphettek az egyházak képviselői is, a kispolgárok széles tömegei, s hirdette, hogy nemzetiségi alapon a szervezet tagja lehet az a magyar, aki különben a kommunista vagy a szociáldemokrata pártnak kötelezte el magát. Valójában ekkor az MNSZ elsősorban a kommunista párt szövetségese, s kevésbé támaszkodik a szociáldemokrata pártra, amellyel ez időben többfajta konfliktusa támad.

Az 1946-os országos magyar sajtókonferencia többek között azt a célt is szolgálta, hogy a szervezet kiterjessze felügyeletét a magyar nyelvű sajtótermékek felett. E célt természetesen az MNSZ többi vezetői is követték. Az utóbbi időben több adat került elő arra vonatkozóan, hogy az MNSZ egyes vezetői olykor maguk akadályozták meg esetenként, hogy egy-egy új lap megjelenjen. Csak olyan lapok indítását támogatták, amelyeknél biztosítottak látszott az MNSZ vezető, irányító és ellenőrző szerepe. Egy emlékirat szerint¹⁶ a Méhkas Diákszövetkezet - illetve a kolozsvári Móricz Zsigmond Kollégium diáksága és vezetősége - 1945 őszén lapalapítási tervvel foglalkozott. A folyóirat nemzedéki jellegű lett volna, mint az egykori *Erdélyi Fiatalok*, s az új ifjúság törekvéseinek szellemében Kelet-Európa népeinek megbékélését akarta elősegíteni, fókuszába az erdélyi kérdéseket állítva. A kollégium lelkes diáksága többszöri kísérlet ellenére se nyerte el az MNSZ támogatását. Balogh Edgár magyarázatokkal szolgált az MNSZ folyóirat koncepciójára vonatkozóan, mely szerint egyelőre a kérdés nem aktuális, előbb - mint mondta - egy irodalmi hetilapnak és a *Korunk*nak kell újra megjelennie, majd csak azután lehet szó ifjúsági folyóiratról. Ideológiai alapon még keményebben szállt szembe a tervvel Gaál Gábor, aki kijelentette, hogy nemzedéki tömörülésre semmi szükség nincsen, a meglévő lapokban közölhetnek a fiatalok is.

Azok alapok, folyóiratok, amelyek nem voltak hajlandók maradéktalanul elfogadni a felkínált függőségi rendszert, rövidesen a magyar nemzetiségi közélet periferiájára kerültek: a mind erősebbé váló központi hatalom nem utalt ki számukra papírt, s az előállítási költségek drasztikus emelésével lehetetlen helyzetbe jutottak. Látványos és visszhangot kiváltó nyílt betiltás helyett a csendes kimúlás lett osztályrészük. (Minthogy e lapok feldolgozása

mindmáig nem történt meg, csupán jelezni tudjuk, hogy a folyamat 1947-1948-ban teljesedett ki, szoros összefüggésben a román belpolitika alakulásával.)

Az erőviszonyok megváltozását jelezte Vasile Lucának (korábban Luca László), a kommunista párt nemzetiségi politikusának feltűnő cikke a kolozsvári *Igazságban: Az elvtelen magyar egység ellen*.¹⁷

A cikk a hatalom nyílt színvallását jelenti a szövetségi szerepben tetszelgő Magyar Népi Szövetséggel szemben, amely fennen hirdette a romániai magyarság egyedüli képviselőt. Luca cikke az MNSZ azon vezetőit vette célba, akik leginkább elkötelezték magukat a magyarság érdekeinek védelmében. Az éles kirohanás egyelőre még a szalámi-taktika jegyeit viselte magán: még nem az egész szervezet megszüntetését követelte, hanem csak azok kiiktatását, akik az érdekvédelmet komolyan vették. Bármilyen „magyar egység” káros lehet az ekkor erősen előtérbe kerülő osztályszempontokra. Ha volt lakmuszpapír, amely megmutatta, előrevetítette, hogy a romániai magyarság mire számíthat a jövőben úgy ez a cikk volt az. Csak a politikai vakságban szenvedők nem vették észre, hogy fordulat következik, vagy azok, akiknek az elkötelezettsége nagyobb volt a politikai hatalmi erők irányába, mint saját nemzetiségük felé. A Magyar Népi Szövetség első jelentős gerincropppanása akkor következett be, amikor szép számmal akadtak vezetők, akik „az elvtelen magyar egység” elleni kampány szószólóivá váltak, Luca elvtárs útmutatásainak szellemében. A munkásszármazású Kurkó Gyárfást a parasztnak vagy értelmiséginek számító Kacsó Sándor váltja fel a nemzetiségi szervezet élén - furcsa mód - éppen akkor, amikor a proletárdiktatúra bevezetése van napirenden. És egyúttal a nemzetiségi szervezet struktúrájának átalakítása a hatalom kívánalmainak megfelelően annak érdekében, hogy a tegnapi szövetséges a hatalom engedelmes kiszolgálójává, a hatalmi manipulációk eszközévé váljék.

E folyamat visszatükröződik az erdélyi, illetve a romániai magyar sajtó sorsának alakulásában.

A háború után átmenetileg élt az az illúzió, hogy a régiók megőrizhetik sajátos jellegüket, kincses Kolozsvár Erdély fővárosa maradhat, s a magyarság is megtarthatja döntő fontosságú kolozsvári pozícióit: a város kiemelkedő kulturális centrum jellegét.

A hatalom fokozza erőfeszítéseit, hogy a háború utáni évek decentralizált állapotát megszüntesse: céljait a fővárosi központosítás révén véli megvalósíthatónak. Ez alól a nemzetiségi politika sem kivétel, sőt talán e területen még hangsúlyozottabban érvényesül a törekvés. A központi ukázok időszaka köszönt be, amelyek mögött közvetlenül a Kommunista Párt úgynevezett Magyar Bizottsága (Comisia Maghiara) áll, amely a csúcsvezetés szándékait valósítja meg a gyakorlatban.

E bizottság 1947-ben elérkezettnek látja az időt arra, hogy bukaresti székhellyel országos magyar napilap létrehozását kezdeményezze. Természetesen erre előzőleg megszületett a párt központi bizottságának határozata. Egy új, központi, nagy példányszámú, országos terjesztésű napilap létesítésének tényét természetesen sokféleképpen lehet megítélni vagy megmagyarázni. A propaganda a lenini nemzetiségi politika újabb megnyilvánulását akarta láttatni benne, mások viszont a központi pártellenőrzés hatékony, új eszközének tekintették a bukaresti lapalapítási szándékot. Az 1947. szeptember 1-én utcára kerülő *Romániai Magyar Szó* főszerkesztőjeként Kacsó Sándor szerepelt az impresszumon, aki csak névleges főszerkesztő volt, a szerkesztőséget valójában Robotos Imre vezette.¹⁸ „Országos demokratikus napilap-ként jegyezték a lapot, noha mindig erős pártirányítás alatt állott. Fennállása során volt a Magyar Népi Szövetség Központi Bizottságának napilapja, a néptanácsok orgánuma, utódja, az *Előre* pedig a Szocialista Demokrácia és Egységfrontja Országos Tanácsának napilapja stb., de ez a pártirányítás tényén mit sem változtatott. A centralizáció jegyében döntöttek arról is, hogy a Magyar Népi Szövetség központja ne

Kolozsvárott legyen, hanem Bukarestben. (Ez újabb lépés volt a szervezet önállóságának teljes felszámolása felé.)

Amikor hivatalosan is megszületik a döntés az évek óta amúgy is formálisan működő Magyar Népi Szövetség likvidálásáról (1953), a lap április 1-től *Előre* címmel jelent meg - egészen a diktatúra bukásáig. A lapnak főszerep jutott a romániai magyarság szellemi „megdolgozásában”, s mint országos napilap - élvezve a sajtóterjesztés támogatását - legkelendőbb korszakában naponta 100-150 000 példányban jelent meg. A lap híven teljesítette az utasításokat: helyt adott országos kampányok népszerűsítésének, élen járt az „egyházi reakció” elleni harcban, az osztályharc éleződése idején hasábjait a nonkonformista magyarok elleni támadások színterévé változtatta. Ideológiai „igazodásában bizonyos törést csak az 1956-os események okoztak, amikor is a munkatársak egy részét, élükön Robotos Imre főszerkesztővel - egyik napról a másikra eltávolították a laptól. A személyi állományában megtisztított *Előret* Szilágyi Dezső vezette tovább, aki korábban egy román nyelvű katonai lap munkatársa volt, s aki a diktatúra megdöntéséig mint makulátlan kommunista állt a lap élén.

Beke György: *Egy újság fattyúhajtásai* című cikkében megírta,¹⁹ hogy 1956. november 4-e után két változata készült az *Előrének*, az egyiket a hazai, a másikat a magyarországi olvasóknak szánták azokban a napokban, amikor a magyarországi lapok sztrájkoltak a Kádár-restauráció ellen. E második változat megtalálása és feldolgozása a kutatókra vár.

1948-ban a nemzetiségügyi minisztérium közzétette beszámolóját, amely szerint: „...Romániában tizenkét magyar napilap, tíz hetilap és huszonöt időszaki, kéthetenként, havonként vagy negyedévenként megjelenő folyóirat jelenik meg, a kiadványok számát és jelentőségét tekintve Kolozsváré az elsőbbség, ahol húsz lap és folyóirat jelenik meg...”²⁰

Néhány héttel a jelentés közzététele után beszüntették a brassói *Népi Egység* utódjának, a *Népújságnak* a kiadását, ezzel a napilapok száma eggyel tovább csökkent. Annak ellenére, hogy Brassó magyar lakossága növekvő tendenciát mutatott, a város magyar nyelvű sajtó nélkül maradt. A lépést azzal indokolták, hogy a brassói lapot augusztus 10-től beolvasztották a marosvásárhelyi napilapba. Jellemző a megváltozott viszonyokra, hogy az „érdekvédelmi szervezet”, az MNSZ egy másik napilapja az eseményt pozitívan értékeli: „A két vidéki jellegű lap helyett tehát a székelység egy új, erős napilapot kapott. (...) Népi demokráciánk mai, szocializmus felé haladó szakaszában nemcsak természetes, de érthető is ez a lépés. Érthető és szükséges, mert a szocializmus felé haladásunk a fokozottabb osztályharc jegyében történik, amikor az eddigieknél is nagyobb szükség van a legkomolyabb felvilágosító és politikai nevelő munkára...”²¹ A kommentár a kolozsvári *Világosságé*, amelyet ekkor már Balogh Edgár helyett Lázár József dirigál.

E harc jegyében nemcsak személyi változásokat hajtanak végre a sajtóban, de a korábbi lapstruktúra is átalakul. Megszűnik a nagymúltú turisztikai és néprajzi folyóirat, az 1892-től megjelenő *Erdély*, címet változtat néhány lap: Nagyváradon az *Új Élet* helyébe a *Fáklya* lép, a szatmári *Szabad Élet* helyét a *Dolgozó Nép* veszi át. (Ennek jogutódja lesz 1968-tól a *Szatmári Hírlap* című napilap.) 1947-ben végleg megszűnt a másik nagymúltú, a nyelvi és történelmi dolgozatokat publikáló *Erdélyi Múzeum* új folyama. Az aradi *Jövő* „független demokrata lap” helyébe a *Vörös Lobogó* lép. 1953-ban megszűnik a *Szakszervezeti Élet* és az *Ifjúmunkás*.

Időközben a Romániai Magyar Írószövetség egyesül a román Írószövetséggel, egy időre a vidéki fiókok: a kolozsvári és a bányászati időszakos folyóirathoz jutnak: Kolozsvárott évente négyszeri megjelenéssel kiadják az *Irodalmi Almanachot*, 1949 augusztusában megjelent a *Bányászati Írás* első száma, amelyet 1951-ben követ a második szám, 1952-től rövid ideig negyedévenként jelenik meg a *Scrisul Banatan* (román) és a német *Banater Schriftum* társfolyóirataként. A sajtó erős összetűzet indít ellenük, a pártosság hiányát veti szemükre, ezzel készítve elő közeli megszüntetésüket.

Az *Irodalmi Almanach* beszüntetése után Marosvásárhelyen 1953-ban engedélyt adnak az *Igaz Szó* megjelentetésére, amely az első évben kéthavonta, 1954-től havonta jelenik meg.

Ez egy újabb tendencia látványos kifejezője. A Magyar Autonóm Tartomány ideiglenes megteremtésével megkezdődik Kolozsvár további „tehermentesítése”; az irodalmi folyóirat mellett több magyar intézményt is Marosvásárhelyre költöztetnek azzal a később világossá váló szándékkal, hogy megtörjék Kolozsvár magyar kulturális centrum jellegét. Ehhez több évi kemény intézkedéssorozatra van szükség, hiszen a háború után hangsúlyozottan magyar többségű város még az 1956-os népszámláláskor is magyar többséget mutat.

A központi irányítást szolgálja az 1948. január 1-től Bukarestben megjelenő *Művelődési Útmutató* című havilap, amelynek román, magyar változata mellett német, jiddis, szerb és ukrán nyelvű kiadása is van. A magyar változat évi példányszáma 37 000. (A németé 4000, a jiddisé 3000, a szerbé 8400, az ukráné 1000.) Alap ajánlott műsorokat közöl, valamint műsorválasztási és az új helyzetre alkalmazható módszertani tanácsokat. A lap 1957-től kezdve a Művelődési és Művészetügyi Bizottság folyóirataként jelent meg 1985-ben bekövetkezett megszüntetéséig. Azokban az években (1956-1959), majd 1968-1972 között lehetősége nyílt a sajátos magyar tömegművelődési kérdések megvitatására, s különösen V András János főszerkesztése idején a lap rendkívül fontos szerepet játszott a magyar nyelvű falusi művelődés megszervezésében. A napi politikai változásokat követve több ízben történik kísérlet arra, hogy a lapot a román változat tükörfordításává változtassák.

Gazdag sajtókultúra volt Temesváron, Románia talán leginkább soknyelvű városában, ahol román, német, magyar, szerb nyelvű kiadványok jelentek meg szép számmal. A bányászati soknyelvűség tükröződött Temesvár kiadványaiban is. Az 1947 után bekövetkezett fordulat sajtóviszonyaira jellemző, hogy 1949-ben a dr. Blatt Miklós által kiadott *Szemészeti Közlöny* ellen azért indult heves támadás, mert a szerkesztő „kozmodopolita, hazafiatalan és tudományellenes magatartást” tanúsított, ugyanis tudományos szakfolyóiratában franciául és angolul is közölt cikkeket, de oroszul nem. A szerkesztőt azzal vádolták, hogy „szolgai módon viselkedik az angol és amerikai imperializmusokkal szemben - s az a cikke, amely tulajdonképpen a folyóirat végét jelentette, így indítja eszmefuttatását: „A polgári világban a tudományos akadémiák a múmiák gyülekező helyei voltak...” Innen indult el a cikkíró, hogy eljusson dr. Blatt Miklós megbélyegzéséig.”²²

Ilyen körülmények között már annak is örvendeni lehetett, hogy matematikai szaklap indult 1950-ben magyarul: *a Matematikai és Fizikai Lapok*, igaz, ez még a román nyelvű kiadvány magyar tükörfordítása. Csak később nyílik lehetőség arra, hogy a lap hasábjain magyar matematikusok is helyet kapjanak. (1957-től jelenik meg a lap új sorozata.)²³

Ezekben az években konfliktusoktól mentesen jelent meg magyarul az ARLUS, a román-szovjet baráti társaság képes havilapja, az *Új Század*.

1948-1955 között a romániai magyar sajtó pozíciói meggyengültek, számos lap megszűnt, a megmaradó lapok, folyóiratok a dogmatikus irányítás következtében elvesztették önálló arcukat. A folyamat már 1947-ben megkezdődik, de később teljesebbé válik: a munkáspártok egyesítése tovább szűkíti a politikai sajtó kínálatát. A Sztálin halála után bekövetkezett olvadás rendkívül lassan és megkésve jelentkezik a romániai magyar szellemi életben. A sajtó területén az első kedvező jel, hogy Marosvásárhelyen engedélyt adnak az évente négyszer megjelent *Orvosi Szemle* tudományos szaklap kiadására (1955). A marosvásárhelyi Gyógyszerészeti és Orvostudományi Egyetem magyar tanszemélyzetének, valamint Erdély más magyar orvosainak itt nyílt lehetősége tudományos eredményei publikálására. Miközben az egyetem a román tagozat 1962-es létesítésével fokozatosan elvesztette magyar jellegét, és a magyar orvosi tantervek száma is fokozatosan csökkent - úgy szűkültek be a publikációs lehetőségek is, míg végül 1974-ben bekövetkezett a lap megszűnése, a továbbiakban a román lap maradt meg, a *Revista Medicală*.

Az 1956-os külföldi események (a Szovjetunió Kommunista Pártjának februárban tartott XX. kongresszusa, a poznani zavargások stb.) arra készítette a román pártvezetést, hogy engedményeket tegyen a nemzetiségi kérdésben. Szeptemberben prominens magyar értelmiségiek Kolozsvárott találkozhattak a párt nemzetiségi osztályának vezetőjével, Miron Constantinescuval, akinek előadhatták jogos nemzetiségi kívánságaikat. Ez alkalommal számos új magyar lap, folyóirat kiadására is javaslatot tettek. A többfordulós tárgyalások eredményeként (amelyek részben a nemzetiségi képviselők és a párt vezetői között zajlottak, részben pedig Miron Constantinescu és a párt csúcsvezetése között) az illetékesek hozzájárultak a romániai magyar sajtó helyzetének javításához, s a pangás hosszú évei után gyors fellendülés következett be. Új lapok, folyóiratok indultak, bővült a publikációs lehetőség, és csökkent a kényszerű tabutémák száma.

1956-ban napvilágot látott a *Méhészet* című szaklap, 1957-ben Gáll Ernő főszerkesztésében újra indulhatott a nagy múltú baloldali társadalmi folyóirat, a *Kosunk* (felelős szerkesztője Balogh Edgár lett). 1957-ben új képes gyermeklap indult Kolozsvárott, a *Napsugár*, amely Asztalos István főszerkesztésében gyors népszerűsége tett szert.²⁴ A lap a legjobb írókat, képzőművészeket csoportosította maga köré. Az új lapok sorába tartozik a *Könyvtárosok Tájékoztatója* (1957-1965), amelynek jogutódja a *Könyvtári Szemle*.²⁵

1958 januárjában Nagybányán megjelent a *Bányavidéki Fáklya* című napilap (később hetilappá alakult át). Újraindult az *Iffjúnunkás* és a *Munkásélet* című hetilap, mindkettő Bukarestben. 1958 áprilisától Sütő András szerkesztésében Marosvásárhelyen új művészeti folyóirat indult *Művészet* címmel. (Színházi, képzőművészeti, filmművészeti és fotóművészeti profilal.) A főszerkesztő nyilatkozata szerint²⁶ a párt javaslatára kéthetenként megjelenő képes magazinná alakult át. 1959. október 1-től megváltozott a lap címe: *Új Élet*. (Az első években példányszáma elérte a 20 000-et.) 1957-től talán két-három évig magyar nyelvű sporthetilap jelent meg Bukarestben *Új Sport* címmel. Kolozsvárott ekkor indul az akadémia magyar nyelvű periodikája, a kezdetben évi négy számra tervezett, valójában csak évente kétszer megjelenő *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*. (1974-től a folyóirat terjedelmét - más lapokhoz hasonlóan - jelentősen csökkentették.) Átmenetileg teret nyújtott a magyar nyelvű tudományos dolgozatok számára a *Studia Universitatis Babeş-Bolyai* című egyetemi periodika, amelynek első kötetei 1956-ban jelentek meg.

Az új lapok sorában említést érdemel az 1957. szeptember 18-án először megjelenő *Tanügyi Újság*²⁷ című, tanárok, tanítók, óvónők számára kiadott lap:

Új szín volt a háború utáni magyar sajtópalettán. Sorsa akár jelképes is lehetne: eleinte kéthetenként jelent meg, 1961-ben már hetente (a nyári hónapokat kivéve, amikor csak havonta). A lap jelentős része a román változat tükörfordítása volt, csak 1968-1972 között emelkedett alacsonyabb az eredeti magyar publikációk száma. 1972 második felében azonban ismét aránytalanul megnövekedett a lefordított román cikkek aránya, majd 1974 májusától minden előzetes szerkesztői bejelentés nélkül a lap továbbá már csak havonta egyszer jelent meg, mindössze négy oldalon. A lap sorsa lényegében nyomon követte a magyar nyelvű iskolák, tagozatok, osztályok sorsát, amelyek száma évről évre csökkent.

A román állam és pártpolitika tulajdonképpen az ötvenes évek elejétől azt hirdette, hogy Romániában véglegesen megoldották a nemzetiségi kérdést. Az 1956 körüli időszak engedményei önmagukban is tagadták az állítás igazát, s bár az engedmények java része csak időleges és átmeneti volt, a nemzetközi élet változásai és Romániát sem kikerülő feszültségei ismételtlen meggyőzhettek arról, hogy a nemzetiségi kérdés Románián belül is beláthatatlan feszültséggóc lehet. Miközben 1958 után negatív fordulat következett be a nemzetiségi viszonyokban, miközben tíz évig, 1958-1968 között a nemzetiségekre vonatkozó romániai hivatalos adatokat vagy manipulálták, vagy titkosították, 1968 nyara, nemzetközi eseményei arra készítette a román vezetőket, hogy újra megvizsgálják a nemzetiségi helyzetet. Az 1968-as prágai bevonulás, Románia viszonylagos elszigeteltsége a kelet-európai táboron belül s a

Romániát fenyegető esetleges külső veszély jobb belátásra bírták aromán legfelső pártvezetést. S amire több mint 12 éve nem volt példa: ismét tárgyaló asztalhoz ültek a magyar nemzetiség prominens képviselőivel, ezúttal Bukarestben, hogy két napon át hallgassák a romániai magyarság sérelmeit, kívánságait. S bár a találkozóról hivatalos közleményt nem adtak ki, ebben a történelmi szituációban újra érzékenynek mutatkozott a vezetés a kisebbségi kívánságok iránt.

A sajtóban bekövetkezett kedvező fordulat is jelente a felső vezetés engedékenységet. Nem szerették volna, ha a csehszlovákiai események esetleg Romániába is beszűrődnek, de el akarták kerülni az ekkoriban Jugoszláviában kibontakozó, sok kényes kérdés felszínre kerülésével járó konföderációs vitákhoz hasonló konfrontációt is. 1968-1972 között lehetőség nyílt újabb sajtótermékek kiadására. 1968-ban vezették be a tartományi rendszer helyett a megyerendszert (amely közei sem jelentette az egykori megyék maradéktalan visszaállítását), de reményekre jogosított fel, hogy két megyében (a hargitaiban és a kovásznaiban) kompakt maradt a magyarság. Hozzájárultak ahhoz, hogy a csíkszeredai székhelyű Hargita megye és a sepsiszentgyörgyi központú Kovászna megye magyar nyelvű helyi sajtóterméket is kapjon. (A *Hargita* című napilapot és a *Megyei Tükör* című hetilapot. Ez utóbbi később napilappá alakult át.) A *Hargita* című lap évente kalendáriumot is megjelentetett, míg a *Megyei Tükör* az időszakos *Fórum* című mellékletben sok érdekes anyagot közölhetett. Brassó 1963-ban jutott újra sajtóhoz (itt jelent meg az *Új Idő* című gyenge minőségű újság, amely az 1968-as változások hullámain 1969. július 24-től kezdve megújulva, felfrissülve, a hajdani elődre emlékeztetve *Brassói Lapok* címen indult útjára új gárdával, gazdag, színes anyaggal).²⁸

Az 1946 óta megjelenő nagyváradi *Fáklya* című napilap az új helyzetben színvonalas alkalmi újságot jelentetett meg *Bihari Napló* címen.²⁹ (Az első melléklet szám 1970 decemberében hagyta el a nyomdát, 1971-ben háromszor, 1972-ben kétszer adtak mellékletet alkalmanként harminckét oldalon.) Az irodalmi folyóiratot régóta nélkülöző város most megszólaltathatta helyi íróit.

Az *Előre* is továbblépett: 1971-ben kiskönyvtári sorozatot indított el - olcsón és nagy példányszámban. 1971-1974 között összesen 44 kötetet adott ki, s közben évente tartalmas Kalendáriumot is megjelentetett.

1970-ben került az olvasók kezébe *A Hét* című társadalmi-kulturális országos hetilap Bukarestben, Huszár Sándor főszerkesztésében. Ez a román *Contemporanul* magyar megfelelője akart lenni, de az első években sajátos nemzetiségi kérdésekkel foglalkozott, művelődési tanulmányokat, eszmefuttatásokat tartalmazott. A nyolcvanas évek elején alap vezetését leváltották, a lap azóta a diktatúra bukásáig a színtelenségbe süllyedt. (Kiváló tematikus évkönyveket is kiadtak. Különösen jelentős két színházi évkönyvük, amelyeket Kacsir Mária szerkesztett. Az évkönyvek a hat magyar színház és a kolozsvári magyar opera életének keresztmetszetét nyújtották, kísérletet téve egy romániai magyar színházi lexikon alapjának lerakására is. (Egy időben *Tett* címen természettudományos mellékletet is kiadtak.)

A nemzetiségi helyzet javulása nem tartott sokáig. A pártfőtitkárnak és feleségének 1971. nyári távol-keleti útja után egyre nyugtalanítóbb jelek mutatták, hogy - talán a kínai kulturális forradalom tanulságain felbuzdulva - az utóbbi három év viszonylag toleránsabb nemzetiségi politikájában újra negatív fordulat várható. Az új szakaszt Románia történetében minikulturális forradalomként aposztrofálták, amelynek során nemcsak a nemzetiségi, de a román kulturális élet is súlyos megpróbáltatásoknak lett kitéve. 1973-ban a nemzetiségeket érintő nyílt diszkriminatív törvények láttak napvilágot. A korábban ígért nemzetiségi iskolahálózat fejlesztése abbamarad, s ideológiai restrikciónak tömege zúdul az ország lakosságára. A hivatalos dokumentumokban megfogalmazásra kerül az a hazug tétel, hogy a magyar nemzetiség-például a sajtó és a könyvkiadás területén - számarányához viszonyítva aránytalanul kedvezőbb helyzetben van a többséget alkotó románokhoz képest.

1974-ben nagyarányú papírkorlátozást vezetnek be, s egyben jelentős áremeléseket hajtanak végre a sajtó területén. A korlátozás elsősorban a nemzetiségi sajtót és könyvkiadást érinti, valamint a hatalom részéről liberálisnak talált román sajtótermékeket. A korlátozás következtében egyes lapok kénytelenek megszüntetni mellékleteiket vagy egyéb alkalmi kiadványaikat, s miközben a lapok terjedelmét is csökkentik, kiszorulnak azok az anyagok, amelyek nem szolgálják elsődlegesen a párt új kulturális (pontosabban kultúraellenes) vonalát. A lapok, köztük a népszerű *Utunk* és *A Hét* hasábjait elsősorban a pártfőtitkár beszédei töltik meg, de ez érvényes a többi magyar nyelvű lapra is. Mindezek az intézkedések a lapok példányszámának drasztikus csökkenését eredményezték. Újabb tisztogatásokat hajtottak végre a különböző szerkesztőségekben. A személyi kultusz olyan méreteket öltött, hogy központilag csak a pártvezető-házaspár képének a szinte mindennapi közlését engedélyezték.

Nehezen vészelte át a válságot az éppen csak megtűrt egyházi sajtó. A két világháború között gazdag egyházi sajtó volt, kiadványaival, lapjaival valamennyi fontosabb és elfogadott egyház képviseltette magát. 1944 után mindössze 2 sajtó orgánus maradt: Kolozsvárott a havonta megjelenő *Református Szemle* (példányszáma 1000) és az 1961-től újra induló 500 példányban megjelenő *Keresztény Magvető*. (Az első a református és az evangélikus, a második az unitárius egyház kiadványa.) A katolikus sajtó kiadását nem engedélyezték. Az újabb kulturális megszorítások éveiben e lapok az elhúzódó cenzúra miatt csak nagy késéssel tudtak megjeleni. (Már e tanulmány nyomdába adása után kaptuk meg Dávid Gyula e témáról szóló tanulmányát. [*Magyar nyelvű egyházi és vallásos sajtó Romániában*. Korunk, 1990. október, 1346-1352.])

A romániai magyar sajtó két jellegzetes ága: az üzemi lapok és a diáklapok is sajátos kálvárián mentek át. Az üzemi lapok egy-egy gyári közösség számára készültek, és az együttélés tényének figyelembe vételével a gyárak, üzemek magyar dolgozóit próbálták tájékoztatni szakmai környezetük problémáiról. A kolozsvári cipőgyár lapja, az *Üzemünk élete* a háború után zavartalanul megjelenhetett, hiszen a gyárban 4000-5000, zömében magyar munkás dolgozott. 1956-tól rendszeres lapot adott ki *Erdei Visszhang* címen a szovétai fűrészüzem, a szatmári Unio gyár pedig *Üzemi Élet* című lapot jelentetett meg. Rendszeresen adott ki magyar üzemi lapot a csíkszeredai traktorgyár és sok más erdélyi üzem. A betelepítés fokozásával, az üzemek régi vezetőségeinek leváltásával az üzemek lapjainak nagy része a románosító politika áldozatává vált.

Az iskolai diáklapok különösen az 1968-at követő fellendülés során indultak rövid virágzásnak. A diáklapok közül nagy visszhangot váltott ki a kolozsvári *Echinox*, amelynek hasábjain az egyetemi hallgatók publikáltak. A lap havonta jelent meg 24 oldalon, három nyelven: 20 oldalon románul, 3 oldalon magyarul és 1 oldalon németül. Néhány iskolai diákújság már 1968 előtt megjelent: például a sepsiszentgyörgyi Mikó Kollégium lapja, a *Gyökerek* (1966), a kolozsvári Brassai Sámuel Középiskola lapja, a *Fiatal szívvel* (1967), de a diáklapok tömeges megjelenésére 1968-tól kerül sor, amikor éppen javul a nemzetiségi iskolák helyzete, s valamelyest emelkedik az iskolák száma is. Így 1968-ban jelent meg az azóta megszűnt 3 éves Pedagógiai Főiskola (Marosvásárhely) lapja az *Athenaeum*, a csíkszeredai középiskola *Lyceum* című lapja. Majd következtek a többi iskolák kiadványai: a nagyváradi 3. sz. líceumé (*Lépcsők - Trepte*), a bukaresti 9. sz. magyar középiskola lapja a *Rügyek*, Segesvárott *Irodalmi Élet* címen jelent meg diáklap, Temesvárott a *Juventus* volt a diákoké (1972), Szatmáron a *Diákszó*, Marosvásárhelyen a Bolyai Líceum lapja a *Tentamen*, Székelykeresztúron a *Rügyek* (1969), Dicsőszentmártonban a *Hajtások*, Baróton az *Iránytű*, Kézdivásárhelyen az *Ébredés*, Kovásznán a *Mi*. Maroshévízen *Ifjú évek dalai* címen jelentettek meg diáklapot. A korabeli felmérések ezekben az években 25 magyar nyelvű vagy magyarul is közlő diáklapot tartottak számon.³⁰ Külön színfolt volt a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola 1969-ben indult *Thália* című lapja. 1974-ben a

párt külön határozatban „rendszerbe illesztette meg az oktatást. Ennek következménye volt, hogy nemcsak az iskolai lapok szűntek meg javarészből, de azok a még önálló magyar iskolák vagy tagozatok is, amelyek a fenti lapok nagy részét olyan nagy lelkesedéssel útjukra bocsátották. Így ér véget a diáksajtó virágzó, rövid korszaka.

Az 1965/716-os törvény előírja a román törvénytár (Buletinul Oficial Hivatalos Közlöny) megjelentetését. Ez természetesen a román változat tükörfordítása. Néhány évig a két magyar többségű megyében is kiadják magyarul a megye *Hivatalos Lapját*.

Majdnem öt évtized távlatából ma már sajtótörténeti kuriózumnak számít, hogy az országba érkező Szovjet Hadsereg két éven át fontosnak tartja, hogy Erdély lakóihoz magyarul is szóljon. Lapjuk az *Új Idő* volt. 1944 után valóban új idő következett. A diktatúra elmélyülésével és fokozódásával párhuzamosan néhány rendkívül bátor fiatal kezdeményezésére 1982 tavaszától *Ellenpontok* címmel szamizdat lap jelent meg Erdélyben: A lap cikkeiben leplezte a diktatúra jogtiprásait. Néhány szám után a Securitate hajtóvadászatot szervezett a lap feltételezett munkatársai ellen. (L. Romániai Magyar Szó, 1991. március 27.)

A tömegkommunikáció jelentős bázisa az írott sajtó mellett a rádió és a televízió. Romániában 1944 után először a rádió játszott fontos szerepet a tömegtájékoztatásban. A bukaresti rádió már 1945-ben műsorába iktatta a Magyar Óra című magyar nyelvű, az egész országnak szóló tájékoztató műsort. A negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől jelentős szerephez jutottak a különböző erdélyi városok helyi rádiósítási központjai, amelyek helyi műsorokat sugároztak - a vegyes lakosságú helyeken magyar nyelven is. E helyi adások szerepe akkor kezd csökkenni, amikor kiépül a vidéki stúdiók hálózata. Elsőként a kolozsvári rádióstúdiót avatják fel 1954 áprilisában.³¹ A 261 méteres hullámhosszon naponta sugároztak két nyelvű, román és magyar adásokat. A rádió regionális tömegkommunikációs forrás, hiszen műsorait négy tudományban: Kolozs, Magyar Autonóm Tartomány, Nagyvárad és Nagybánya tartományokban lehetett fogni. Nem véletlen, hogy az első vidéki adó Kolozsvárott épült fel, hiszen a városban 1934-től kezdve több ízben próbálkoztak a rádió megteremtésével.³² A háború előtti tervek szerint a rádió Mátyás király szülőházában kapott volna otthont. Már akkor az elképzelések között szerepelt, hogy a rádió időnként magyar nyelvű műsorokat is sugározott volna. A tervek az anyagi alapok hiánya miatt csak húszéves késéssel, 1954-ben valósultak meg. Míg 1944 előtt Romániában csupán két gyenge erősségű rádióadó működött, az ötvenes években bővül a rádióadók hálózata, 1958. március 2-án Marosvásárhelyen, az autonóm tartomány székhelyén is rádióadót avatnak fel,³³ a stúdió a 261, valamint a 330 méteres hullámhosszon sugározta adásait naponta reggel fél hattól hatig, délután pedig öttől hatig. Később a három rádióközpont: a bukaresti, a kolozsvári és a marosvásárhelyi naponta 7 órában sugározott magyar műsort. A két utóbbi gyakran vállalkozott színházi és operai előadások közvetítésére is. E két rádióstúdió szerkesztőségében az évek folyamán igen jelentős és értékes hangarchív anyag gyűlt össze. Az ötvenes években olyan fontosságot tulajdonítottak a rádiónak, hogy évente ünnepélyesen megemlékeztek a Rádió napjáról, amelyet mindig május 7-én ünnepeltek meg.³⁴

1969 novemberében indult meg Bukarestben a Román Televízió magyar nyelvű adása és mellette a német nyelvű adás is. A televízió keretében nemzetiségi szerkesztőség alakult magyar és német tagozattal. A kezdeti biztató indulás után a magyar műsor időtartama a heti fél órától három órára növekedett, a német adás is heti kétórás lett. A nemzetiségi műsorokban a politikai, gazdasági és művelődési szemle mellett helyet kaptak a társadalmi riportok és vitaműsorok, gyermek- és iskolás műsorok, az irodalmi-művészeti összeállításokon kívül a televízióknak volt tudományos és nyelvművelő rovata is. Gyakran sugároztak portré- és dokumentumfilmeket. Rendszeresen közvetítettek magyar nyelvű színházi előadásokat (olykor román felirattal), vagy pedig egy-egy színházi előadást tv-adaptációban mutattak be. Viszonylag rövid idő alatt a Televízió szerkesztősége 21 önálló tv-

filmet készített. Műsor készült a nagy hagyományokkal rendelkező több évszázados erdélyi magyar iskolákról. (A zilahi Wesselényi-Ady kollégiumról, a marosvásárhelyi Bolyai Farkas középiskoláról, a kolozsvári Brassai középiskoláról, a nagyenyedi Bethlen kollégiumról stb.) Több alkalommal látogattak el a nemzetiségi adás munkatársai az addig elzártan élő moldvai csángókhoz, több ízben bemutatták életüket és azt a lelkesedést, amellyel - elszigeteltségükben - végre magyar nyelvű közvetítések útján újra kapcsolatba kerülhettek az élő magyar nyelvvel. A Román Televízió magyar adásának népszerűsége fokról-fokra emelkedett, egy-egy műsorukkal betörték a legnépszerűbb, legnézettebb műsorok közé. Sok román kísérté figyelemmel a tv magyar adásait.³⁵

1971 márciusában a Magyar Nemzetiségi Dolgozók Tanácsának pléniumán a jelenlévő pártfőtitkár kiemelten hangsúlyozta a nemzetiségi rádió és tévéműsorok fontosságát. E pillanatban úgy tűnt, hogy a legfelső pártvezetésben kedvezőbbé vált a nemzetiségek szerepének megítélése. Azonban - mint ahogy az egész 1944 utáni korszak tanulsága mutatja - most is futó pillanatról van szó. Rövid idő múltán éppen a legfelső pártvezetés utasítására - 1974-ben a megszigorító és némileg megbénító intézkedések, rendelkezések nem kímélik a rádiók és a TV szerkesztősegeit sem. Egy korábbi hivatalosan is elfogadott elképzelés szerint a hetvenes évek végére a magyar heti adásidő tizenkét órára növekedett volna. Ezzel szemben éppen a fordítottja történt az előirányzottaknak: csökkentették az eddigi műsoridőt, szigorították a műsorok cenzúrázását. Központi intézkedéssel megszüntették a rádiók vidéki szerkesztősegeit s ezzel együtt adásait: a kolozsvári, marosvásárhelyi magyar adást és a temesvári szerb és német adást. Hasonló felszámolás sújtotta a televíziót is: 1984-ben beszüntették a magyar és német nyelvű műsorokat, a román műsoridő is jelentősen csökkent.

A nemzetiségi sajtó és tömegtájékoztatás a nyolcvanas évek elejére - a homogenizálás fojtogatásában - drámai helyzetbe került, s mindaz, ami a sajtó és a tömegkommunikációs eszközök területén nemzetiségi vonatkozásban történt, kísérő jelensége volt annak az intézkedéssorozatnak, amely az anyanyelven való megszólalás lehetőségét a minimálisra korlátozta.

Az 1944-ben Románia területére érő szovjet csapatok két éven át magyar nyelven is szükségesnek tartották szólni a lakossághoz. Számos meginduló magyar sajtótermék létezésének ténye-és a miniszterelnök-kezdeti években tett sorozatos nyilatkozatai azt a látszatot keltették, hogy az új történelmi helyzetben a Romániához csatolt erdélyi magyarság bizakodva tekinthet a jövőbe. Négy évtized elteltével Románia diktatórikus vezetése úgy ítélte, hogy már a látszatokra sincs szükség.

Rövidlátás lenne nem látni, hogy 1919 és 1944 más-más korszak cezúrája a romániai magyarság életében. 1919-ben - hogy csak a sajtó területén maradjunk az erdélyi magyarok korábbi lapjaik, folyóirataik nagy részét átmenthették az új államalakulat keretei közé, sőt a kitartó küzdelem révén arra is nyílt lehetőség, hogy új sajtóműhelyeket hozzanak létre. 1944 Romániája minden korábbi korszak tagadásával kezdődött, alig néhány politikán felül álló magyar sajtótermék menthette át magát ideig-óráig. Azok is elvéreztek az 1947-es kommunista hatalomátvétel során. S amikor a többpártrendszer korszaka véget ért Romániában, befejeződött az a mindössze három évig tartó szakasz, amely nemzetiségi perspektívákat sejtetett. De ekkorra már véglegesen eldőlt Erdély területi hovatartozása is. A napi politika rangjára emelt osztályharc ugyan ideig-óráig elfeledtette a nemzetiségi létbizonytalanságot, de a mélyben már formálódott az a politika, amely a nemzetiségek beolvasztását tűzte ki - távlati célként. A kitartó és folyamatos, alapjaiban kidolgozott politikát csak külpolitikai kényszerűségek szakítják meg rövid időre: 1956-1958, majd 1968-1971 között, s a hatalompozícióinak konszolidálásával minden ott folytatódott, ahol korábban abbamaradt.³⁶

Jegyzetek

- 1 Csorba Csaba: *Magyar nyelvű újságok és folyóiratok a szomszédos szocialista országokban*. Valóság, 1971/11. sz. 76-84.
Korunk Évkönyv 1974. (Tanulmányok a romániai magyar sajtótörténet köréből.) Kolozsvár, 1974. (Egyes rész kérdésekben jól hasznosítható.)
 Bodor Pál: *A romániai magyar sajtóélet*. (In: *A romániai magyar nemzetiség* c. kötetben. Kriterion, 1981. 449-461.)
 A romániai magyar sajtó 1971-es állapotáról lásd Jordáky Lajos közölt adattárát. *Korunk*, 1971/11. sz. 351-358.
 1976-ban a bukaresti Meridiane Kiadó német nyelvű kiadványában (Die ungarische Nationalität in Rumänien) külön táblázatban közli a harminc magyar lap és folyóirat legfontosabb adatait.
- 2 Az 1944 előtti sajtóhelyzetre lásd Monoki István: *A magyar időszaki sajtó aromán uralom alatt. 1919-1940*. Budapest, 1941., valamint Mikes Imre: *A sajtó* (In: *Metamorphosis Transilvanicae...* 30-39.) tanulmányár.
- 3 Balogh Edgár: *Nagy István a Világosságnál*. A Hét, 1974. március 1.
- 4 Balogh Edgár: *Férfimunka*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- 5 Beke György monografikusan feldolgozta a lap történetét. (A Népi Egység négy éve.) A román cenzúra megakadályozta a kötet megjelentetését. Ő állította össze a lap tárgymutatóját is. (Kéziratban)
- 6 A megszűntetést bejelentő közleményt Alexa Augustin, Suciu Iuliu, Nagy Dezső és Schweiger Ignác írták alá.
- 7 Világosság, 1945. január 5.
- 8 Katona Szabó István: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia 1944-1948 I-II.)* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. I. 116.
- 9 *Amiről egy régi újságkollekció beszél*. A Hét, 1972. július 7.
- 10 Beke György szóbeli közlése.
- 11 *Lapzárta a járdaszélen*. A Hét, 1974. június 14.
- 12 *Előre*, 1956. június 2.
- 13 Képes Újság első száma, 1945. május 1-én jelent meg.
- 14 Az *Egység* mint „az erdélyi zsidóság központi hetilapja” 1946. május 9-én jelent meg először. Felelős szerkesztője Neumann Sándor volt.
- 15 A sajtókonferenciára vonatkozó hivatkozások a *Világosság* 1946. június 14, 17, 19, 20 és 21-i számában jelentek meg.
- 16 Katona Szabó István i.m. I. 21211., 215.
- 17 *Igazság*, 1947. május 22.
- 18 A lap megindítására és történetére vonatkozóan lásd a következő forrásokat: Dános Miklós: I. évfolyam, I. szám. A Hét, 1972. szeptember 1., Beke György: *Lapalapítás 1947-ben Bukarestben*. Beszélgetés Robotos Imrével a Romániai Magyar Szóról. *Korunk*, 1982/10. sz. 781-787., Robotos Imre: *Lapalapítás-1947-Bukarest* - Új Fórum, 1989. október 20./13. sz. 41-44., Dános Miklós: *Van feltámadás*. Romániai Magyar Szó, 1990. március 3.
- 19 *Magyar Napló*, 1991. január 27.
- 20 *Igazság*, 1948. március 29.
- 21 *Világosság*, 1948. augusztus 13.
- 22 *Világosság*, 1949. július 5.
- 23 *Előre*, 1958. március 26.
- 24 *Előre*, 1956. október 17., 1958. április 18.
- 25 *Előre*, 1971. április 24.
- 26 *Előre*, 1959. szeptember 29.
- 27 *Előre*, 1958. május 11., *Korunk*, 1973/4.sz. 602-607.
- 28 *Előre*, 1969. június 6.
- 29 *Előre*, 1973. július 21., *Korunk*, 1974/1.sz. 99-103.
- 30 A diáklapokról lásd részletesebben Gaál György dolgozatát: *Diáklapok másfélszáz éve* (*Korunk Évkönyv*, 1974. 269-281.), valamint az *Ifjúmunkás* cikkét (Marosvásárhelyi diáklapok 1969. március 27.)
- 31 *Előre*, 1954. április 7.
- 32 *Brassói lapok*, 1938. március 15., 1940. március 2.
- 33 *Előre*, 1958. március 2., december 29.
- 34 *Előre*, 1955. május 7.
- 35 A TV magyar nyelvű adásairól lásd a következő cikkeket: *Előre* 1969. november 12, 1970. november 22., *A Hét*, 1971. február 12 (*A rész gazdagítja az egészséget*. Beszélgetés Bodor Pállal, a Román Televízió nemzeti adásainak főszerkesztőjével.) *A Hét*, 1974. január 4. (*Új esztendő a hazai magyar rádiózásban, tévészásban*. Interjú Bodor Pállal.) *Az RTV Újság*, 1989/24.sz. (*Volt egyszer magyar szó a román tévében*. - Interjú Bodor Pállal.)
- 36 A Ceausescu-diktatúra bukását követően több olyan cikk vagy sajtóanyag jelent meg Romániában, amely segít eligazodni a korszak szinte tragikus sajtóviszonyaiban. Nagy Olga már említett visszaemlékezése mellett

külön figyelmet érdemel az egykori egyik sajtócenzor megszólalása. (Illés József: *Én is hibás vagyok*. Romániai Magyar Szó, 1990. április 24.) De még sokan élnek a rendszert kiszolgálók táborából, akiknek lehetne a múltat feltáró mondanivalójuk. A *Korunk* 1990/11-12-es, valamint az 1991/1-es száma viszont már az 1989 utáni új sajtóstruktúrát mutatja be. Akárcsak a marosvásárhelyi *Látó* cikke (*Papírrobbanás*, 1990. december. 1491-1496.) A *Romániai Magyar Szó* (1990. szeptember 14.) egy új lap, a *Hunyad Megyei Hírlap* születését és korai megszűnését írja le.

ENYEDI, SÁNDOR

The Hungarian press and mass communication in Rumania after 1944

The author traces the development of the Hungarian press, both printed and electronic - up to the collapse of Ceaușescu's regime - which indicates a much more fluctuating and negative trend than it used to be in the interwar period. Apart from two short periods (1956 to 1958; 1968 to 1971), the press of the Hungarian minority of two millions in Rumania was permanently exposed to restrictive measures taken by the Romanian government. All this was evidenced by restrictions put on the number of copies as well as by the hindering of paper supply and distribution. All of the Hungarian-language newspapers were all the while subject to severe censorship and supervision as conditions of publication.

The situation of the Hungarian press in Rumania took a dramatic turn if the period 1984 to 1989 when the editorial offices of newspapers were successively closed down under the legal pretext of "austerity measures". Thus, time-honoured newspapers and journals were suppressed, and there was a serious decrease in the number of regional, social stratum-specific and scientific or professional periodicals.

GEHÉR JÓZSEF

A kulturális népiertés fogalma és tilalmának jogi lehetőségei*

A Ceaușescu-féle kisebbségpolitika

„Az összes megyék és települések harmonikus társadalmi-gazdasági fejlesztési programjainak valóra váltása érdekében határozott intézkedéseket kell tenni a területrendezési és szervezési programok megvalósítására, a beépített területek leszűkítésére... nagyobb községek kialakítását kell előirányoznunk... Ugyanakkor radikálisan csökkentenünk kell a falvak számát a jelenlegi 13 000-ről legfeljebb 5000-re. Így radikálisan felszámoljuk a város és a falu közötti lényeges különbségeket... harmonikusan fejlődik az egész ország, egyre erőteljesebben homogenizálódik szocialista társadalmunk, kialakul az egységes dolgozó nép” - mondta Ceaușescu elnök a Néptanácsi Elnökök Országos Értekezletén. 1988 márciusában. Nagyjából ugyanezeket mondta a Dolgozók Országos Tanácsa és a Mezőgazdasági Országos Tanács együttes ülésén, kijelentve, hogy „körülbelül 50 %-kal kell csökkentenünk a falvak számát, lemondva a kis falvakról. Létrejönnek így az előfeltételek a dolgozók, az egységes dolgozó nép homogén társadalmának megvalósításához.”¹ A Román Kommunista Párt 1987. december 14-16-i ülésén a következőket szögezte le: „A leghatározottabban munkálkodni kell különösen azért, hogy 2000-ig befejezzük a városok és községek rendezésére, szervezésére és korszerűsítésére, a beépített területek leszűkítésére vonatkozó programokat, aminek nyomán még inkább erősödni fog a szövetség a munkásosztály és a parasztság és az értelmiség közt, a dolgozók összes rétegei közt meggyorsul a román szocialista társadalom homogenizálódásának folyamata.”²

Törvény is született aszóban forgó célok érdekében, az úgynevezett terület és településrendezési törvény, és 1974. november 1-én hatályba is lépett 58. szám alatt.

Ezt követte természetesen sok más jogszabály, és megelőzte, valamint követte a párthatározatok sorozata is. Mindezek alapján az úgynevezett faluszisztematizálási tervet az illető dokumentumok fogalmait és szóhasználatát követve a következőképpen lehet összefoglalni: Az első szakaszban 1990-ig kellett volna elkészíteni az összes rendezési vázlatokat, valamennyi település építési és rendezési rendszerét. 1995-ig a második szakaszban 558 agráripári tanács körzetében agráripári központokat vagy városokat terveztek megalakítani úgy, hogy mindegyikhez néhány község csatlakozzék. A községek száma legfeljebb 2000 lehetett volna, mindegyikük legfeljebb 2000 lakossal, a felszámolt kis falvak lakosaiból. A harmadik szakaszban pedig 2000-ig be akarták fejezni az összes agráripári városközpont kiépítését, ugyanakkor rendezni akarták a községeket is. Tehát 12 év alatt csökkentették volna a falvak számát 13 000-ről körülbelül 5000-re. A kis és szétszóró falvakban lévő gazdaságokat átcsoportosították volna a fejlődési távlatokkal rendelkező, az agráripári központok körül tömörülő falvakba. A beépített területeket leszűkítették és a rendezési munkálatok és építmények stb. által elfoglalt területeket szabaddá tették volna, a leszűkítésre ítélt beépített területeknek mezőgazdasági termelési feladatokat állapítottak volna meg, mindennemű építményt a felsorakoztatási feltételek betartásával helyeztek volna el, funkcionálisan övezetisítették volna az építményeket, a háztartásokat egy épületbe akarták csoportosítani és az épületeket tipizálni. Földrengés és falanszter! A kis és szétszóró falvak számára földrengéshez hasonló eredményre vezetett volna a terv véghezvitele. A tervezett községközpontok és agráripári központok pedig hasonlítanak a megfelelő szabályok szóhangzatából elképzelve Fourier falanszteréhez.³

A terv természetesen vonatkozott Románia egész területére, nemzetiségre való tekintet nélkül. Maga a terv egymagában nem veszélyeztette volna' azonban a román nyelvet, a román

kultúrát és a román hagyományokat. A nemzeti kisebbségek, a magyar, a német és más nemzeti kisebbségek számára azonban tragikus következményekkel járt volna. A terv célja ugyanis - mint a fentiekből ez világosan kiderül - a homogenizálás lett volna. A terv végrehajtása felszámolta volna a falvak lakóházait, a templomokat, iskolákat, kulturális intézményeket, szétszórta volna a közösségek tagjait. Mindezzel megsemmisítette volna a nemzeti közösségek sok évszázados múltban született és hagyományokkal ötvözött nemzeti kultúráját. Ez a sors jutott volna az erdélyi magyar kultúra számára is. Az erdélyi magyar kultúra számára, amely számos kiemelkedő szellemet adott az európai kultúrának, mint például Misztótfalusi Kis Miklóst, aki világhírű nyomdászként Hollandiában működött, és több európai nyomda betűkészletének alkotója volt; Körösi Csoma Sándort, aki a tibeti filológia megteremtőjeként elkészítette az első tibeti nyelvtant és az első tibeti-angol szótárt; Bolyai Jánost, minden idők egyik legeredetibb gondolkodású matematikusát; a hazai földbe nemrég megtért Bartók Bélát, aki a magyar népdalt - és a románt is - bevitte a világ zenei kincsestárába, saját szavaival: a parasztdallamot mint drágakövet beillesztette foglalatába. A falurendezés elpusztította volna azokat a templomokat, amelyekben Európában először az 1564., 1568. és 1576. évi törvények révén megvalósult a vallásszabadság.⁴ Elpusztultak volna a lakóházak is, amelyek Malonyay Dezső tanúsága szerint a kalotaszegi és székely népművészetnek otthonai és forrásai voltak, annak a népművészetnek, amelyet - több más angol nevezetes személyiség közt - John Ruskin, nagy esztéta és társadalomfilozófus is megcsodált.⁵ El akarták pusztítani a temetőket is, amelyekről Kós Károly ezt írta: „A mi históriánk a mi temetőink, és nincsen ilyen gyönyörű temetője senki más nemzetnek. Históriaja sem.”⁶ De elpusztult volna néhány évtized alatt Erdélyben a magyar nyelv is, amelyről Babits Mihály azt írja: „közeg és vezeték, amelyben a magyarság eleven lelki árama tovább lüktet”.⁷ Holott tájainkon éppen a nyelv a nemzeti lét legfontosabb jellemzője.

A falurendezés tervét nevezetes román politikusok, akiket Ceaușescu a hatalomból kiszorított, elítélték, és úgy jellemezték, hogy Ceaușescu hozzáfogott a vidék földrajzának megváltoztatásához.⁸ Doina Cornea, a neves emberi jogi harcos, Ceaușeskuhoz írt egyik levelében szintén tiltakozott a falurendezés ellen. Ezért és más tiltakozásai miatt rendőrségi őrizetbe vették, és az őrizet során bántalmazták is.⁹ Az előbb említett neves román politikusok közt volt Cornel Manescu, aki talán külföldön is a legismertebb közülük, mert Románia külügyminisztere is, és az ENSZ-Közügyűlés elnöke is volt.

A falurendezés tervétől függetlenül tulajdonképpen az első világháború befejezése óta tudatos és következetes politika érvényesült Romániában a nemzetiségek felszámolása érdekében. Ennek során -de különösen a Ceaușescu-rendszer idején - a magyar iskolák többségét felszámolták: megszüntették a kolozsvári Bolyai Egyetemet, a marosvásárhelyi Gyógyszerészeti és Orvosi Főiskolát, a nagyenyedi Tanítóképzőt, a képzőművészeti, zeneművészeti és színművészeti főiskolákat és több nagy mullú kollégiumot (Zilahon, Nagyváradon, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön). Felszámoltak csaknem kétszáz magyar tannyelvű középiskolát, egyet sem hagyva meg magyar nyelvűnek. Nagymértékben korlátozták a magyar nyelvű sajtót, a magyar nyelvű rádió- és televízióadást. Állandóan csökkentették a magyar nyelvű könyvkiadást és színjátszást. A színmagyar falvakban is román nyelvű oktatást vezettek be.¹⁰ Külön tanulmányt érdemelnének azok a jogszabályok, amelyek nyíltan vagy burkoltan a nemzetiségek kultúrájának, nyelvének és hagyományainak megsemmisítésére irányultak.

A Magyar Kisebbségvédelmi Egyesület a hozzá intézett levelek alapján a Magyar Nemzetben 1989. április 15-én közzétette értesüléseit, amelyek a Romániában történelekről számolnak be. Ezek szerint már egyetlen román nyelvű tanuló esetében is az iskolákban, illetve az osztályokban az oktatást román nyelven kezdték meg. 1986-87-ben a nagy többségben magyar lakosságú Hargita megyében 230 román pedagógust neveztek ki a magyar nyelvű iskolákhoz és csupán 15 magyar nemzetiségű pedagógust. A nemzetiségi

kulturális agyaggyűjtés miatt elbocsátottak állásából egy magyar nemzetiségű pedagógust. 1987. október 6-án egy magyar fiatalember Aradon részt vett a vértanúk emlékművének megkoszorúzásán. A rendőrség házkutatást tartott nála, ennek során megtalálták a Himnusz szövegét és egy magyar nemzeti szalagot. Munkahelyéről elbocsátották, és újabb alkalmazásának feltételül szabták román nővel való házasságkötését és nevének románosítását.

Nemcsak a magyar nemzetiségnek voltak és vannak sérelmei, a romániai németek, a cigányok és más nemzetiségek is sokat szenvedtek az elmúlt évtizedekben. A magyar sajtó ezekről is hírt adott. Az ő viszontagságaikat és hányattatásait is meg kellene írni, az ő nyelvük, kultúrájuk és hagyományuk ugyanúgy veszélyben forgott, és ugyanúgy értékes a világ számára, mint a miénk.

De szerte a világban hasonló folyamatok zajlanak. Élesen jelentek meg az elmúlt hetekben a kurd nép szenvedéséről és balsorsáról szóló hírek a világ sajtójában. Mindezek arra mutatnak, hogy foglalkozni kell a nemzeti, faji, nyelvi és vallási kisebbségek problémáival, nyelvük, kultúrájuk fennmaradásának biztosításaival.

* 1991/1-es számunkban jelent meg *A kisebbségek jogi képviselete és önkormányzata* című szimpózium anyagából készült összeállítás. Ezúttal Gehér József hozzászólásának kiegészített vázlatát közöljük

A kisebbségvédelem politikai kívánalma és jogi lehetőségei

W. Wilson, az amerikai elnök az 1. világháború után a párizsi békeértekezleten leszögezte: „Semmi sem zavarhatja jobban a világbékét, mint a bizonyos körülmények között a kisebbségekre kirótt rossz bánásmód.”¹¹

Mahatma Gandhi, a nagyon ismert indiai politikus úgy nyilatkozott, hogy valamely civilizációt arról lehet megítélni, hogy milyen módon bánik a kisebbségekkel.¹²

R Mitterrand elnök 1988. december 10-én, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 40. évfordulója alkalmából tartott rendezvényen szükségesnek tartotta, hogy az emberi jogok kiszélesítésének körében a kisebbségek jogaival is foglalkozni kell.¹³

A nemzetközi politika legújabb fejleményeit tükrözik az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet rendezvényeinek okmányai, a Helsink-i Záróokmány, a Madridi Záródokumentum, a Bécsi Záródokumentum, a Koppenhágai Záródokumentum és a Párizsi Charta, ezek mind külön is foglalkoznak a kisebbségek kérdésével.* Ezek a rendezvények az államok politikai jellegű összefüggései voltak, és dokumentumaik sem tekinthetők igazi nemzetközi szerződésekknek, csak az államok politikai akaratát és szándékait fejezik ki.¹⁴

Maga a nemzetközi jog azonban elmarad a politikai nyilatkozatoktól és állásfoglalásoktól. Sem az ENSZ Alapokmánya, sem pedig az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem foglalkozik a kisebbségek kérdésével. Amennyiben a tények a kisebbségek számára emberi jogi sérelmeket jelentenek, vagy ilyenekként is felfoghatók, akkor a megkülönböztetés tilalma, illetve a megkülönböztetés megelőzésének kötelezettsége alapján kezelhetők, illetve ítéltetők meg ezek a sérelmek. Ezen a téren számos nemzetközi egyezmény és nyilatkozat említhető. A legnevezetesebbek a következők: a faji megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény, az apartheid elnyomásáról és megbüntetéséről szóló nemzetközi egyezmény, a foglalkoztatás során tiltott megkülönböztetésről szóló nemzetközi egyezmény, az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés tilalmáról szóló nemzetközi egyezmény, az egyenlő javadalmazásról szóló nemzetközi egyezmény.

Ezek az egyezmények az egyenlőséget szándékozzák megvalósítani azáltal, hogy megtiltják a megkülönböztetést az emberi jogok területén, illetve a megkülönböztetés megelőzését írják elő ezen a téren. Elsősorban tehát emberi jogi védelmet nyújtanak.

Különbözik ez a szempont a kisebbségek védelmének kérdésétől. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának a megkülönböztetés megelőzésével és a kisebbségek védelmével foglalkozó albizottsága ezt a különbséget a következőképpen magyarázza: A megkülönböztetés megelőzése minden olyan ténykedés megelőzését jelenti, amely megtagadja az egyénektől vagy az egyének csoportjaitól az egyenlő elbánást, amit ezek maguknak kívánhatnak. A kisebbségek védelme olyan, nem uralkodó csoportok védelmét jelenti, amelyek, miközben a többséggel azonos egyenlő elbánást kívánnak maguknak általában, különböző mértékű elbánást is akarnak abból a célból, hogy megőrizhessék alapvető jellegzetességeiket, amelyekkel bírnak, és amelyek megkülönböztetik őket a többségtől.¹⁵

Kifejezetten a kisebbségek védelmével a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya foglalkozik, amelyet az ENSZ Közgyűlése 1966. december 16-án fogadott el. (A továbbiakban Politikai Egyezségokmány.) Ennek 27. cikke a következőképpen rendelkezik: „*Olyan államban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy saját nyelvüket használják.*” A Politikai Egyezségokmányhoz úgynevezett fakultatív jegyzőkönyv csatlakozik, amely lehetővé teszi, hogy az egyének panaszt tegyenek saját államukkal szemben emberi jogaik megsértése miatt, az Egyezségokmány által létrehozott Emberi Jogi Bizottság előtt.

Maga a Politikai Egyezségokmány jelentési kötelezettséget ír elő 40. cikkében a tagállamok számára. A tagállamok jelentéseiről azonban ez a Bizottság nem mond véleményt.¹⁶ A Politikai Egyezségokmány 41. cikke hatáskört ad az Emberi Jogi Bizottságnak panaszok megvizsgálására, amelyeket olyan részes államok nyújtanak be, amelyek elismerték az Emberi Jogi Bizottság hatáskörét ilyen panaszok átvételére.

Az Emberi Jogi Bizottság azonban nem hozhat jogilag kötelező határozatot a panasz tárgyában, sem pedig nem mondhatja ki, hogy a részes állam megsértette a Politikai Egyezségokmányt.

A népirtás büntetnének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló, az ENSZ-Közgyűlés 1948. december 9-i ülésén elfogadott egyezmény kollektív jogsérelmet szándékozik büntetni, és ilyen értelemben kollektív jogot ad a jogsérelmet szenvedett kisebbségeknek.

Népirtáson ez az egyezmény valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával való elkövetést ért; a csoport tagjainak megölése, a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása, a csoportra olyan életfeltételek ráerőszakolása, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése, olyan intézkedések tétele, amelyek célja a csoporton belül a születések megakadályozása, a csoport gyermekeinek más csoportokhoz való erőszakos átvitele, az elkövetési magatartások. Az Egyezmény szerint büntetés alá esik a népirtás elkövetésére irányuló szövetkezés, közvetlen és nyilvános felbujtás az elkövetésre, az elkövetés kísérlete és a bűnrészesség. Az elkövető személyek és az elkövetésben való részes személyek büntetés alá esnek, függetlenül attól, hogy államvezetők, hivatalos vagy magánszemélyek-e. A népirtás tárgyában az elkövetés helye szerint illetékes bíróság ítélik, de nemzetközi katonai bíróság joghatóságát is megállapítja az Egyezmény. Az Egyezmény értelmezésével, alkalmazásával és végrehajtásával kapcsolatos jogviták eldöntésére a Nemzetközi Bíróság jogosult, a vitában érdekelt valamely fél kérelmére. L. Pearson, kanadai külügyminiszter majd pedig miniszterelnök az Egyezményről úgy nyilatkozott, hogy „valószínűleg a legjelentősebb forrása annak az új nemzetközi jognak, amely az elmúlt háború óta kifejlődött”.¹⁷

A nemzetközi jog vázolt állapotával érdemes szembesíteni a nemzetközi jogászokat. J. Humphrey, kanadai jogász professzor, aki az ENSZ Emberi Jogok Igazgatóságának vezetője volt 1947-től 1966-ig, úgy nyilatkozott, hogy a Politikai Egyezségokmány 27. cikke, amely

tisztán negatív kifejezéseket tartalmaz, nem ad olyan védelmet a kisebbségeknek, amelyre nekik szükségük lenne ahhoz, hogy példának okáért külön iskolákat hozzanak létre, vagy hogy nyelvüket használhassák a törvényhozásban és a bíróságok előtt.¹⁸ Megállapítja továbbá, hogy a 27. cikk semmilyen pozitív kötelezettséget nem ró az államokra, amely kötelezettség teljesítése segítené a kisebbségeket kulturális azonosságuk megtartásában.¹⁹

R. Monaco professzor, aki az Európai Közösségek Bíróságának is tagja volt, és aki az Unidroit jelenlegi igazgatója, széles körben elismert tekintélyes nemzetközi jogász, szintén elégedetlen a kisebbségek nemzetközi jogi helyzetével.²⁰

F. Capotorti, akit az Emberi Jogi Bizottság illetékes albizottsága tanulmány készítésére kért fel a nemzeti és más kisebbségek ügyében, jelentést nyújtott be a Politikai Egyezségokmány 27. cikkének érvényesüléséről is, a nemzetközi jogi rendezést nem tartja megfelelőnek.²¹

L. B. Sohn a Politikai Egyezségokmányról készült jeles tanulmánygyűjteményben a 27. cikk körében igen alaposan tárgyalja azt a kérdést, hogy milyen jogok is illetik meg konkrétan a kisebbségeket. Az értelmezésben végül is odajut, hogy a 27. cikket megszorítóan kell értelmeznünk. Ezt az Emberi Jogok Európai Egyezményének gyakorlatával indokolja.²²

A fentiekből kiderül, hogy a kisebbségek nemzetközi jogi védelme nem kielégítő, illetve a szabályozás terjedelme és minősége is tulajdonképpen igen csekély. A tények is ezt indokolják. Hiszen például a kurd nemzeti kisebbségnek háborút keli viselnie jogaiért. Éppen ezért önként adódik az ötlet, valamilyen módon elő kellene segíteni a nemzetközi jog fejlődését. Erre alkalmas eszköznek látszik a már említett, népirtás tilalmáról szóló egyezmény. Ez az egyezmény csak a fizikai népirtást tiltja és bünteti. 1946-ban azonban az ENSZ-Közügyűlés határozatában azt állapította meg, hogy a népirtás az emberi csoportok létezéshez való jogának megtagadása ugyanúgy, mint a gyilkosság az egyén életéhez való jogának megtagadása. A létezéshez való jogot a kulturális népirtással is tagadni lehet. A szakértői bizottság erre vonatkozólag szöveget készített, amely a következőképpen foglalható össze: *a kulturális népirtás bármely olyan szándékos cselekmény, amelyet nemzeti, faji vagy vallási, csoport nyelvének, vallásának, kultúrájának megsemmisítése szándékával a csoport tagjainak nemzeti vagy faji eredete vagy vallásos hite okából követnek el. Az ilyen cselekmény megvalósulhat a csoport nyelve használatának megtiltásával a mindennapi életben, az iskolában, a nyomtatásban és a közzététel más formáiban; megvalósulhat a csoport könyvtárainak, múzeumainak, iskoláinak, történelmi emlékeinek, istentiszteleti helyeinek és más kulturális intézményeinek vagy tárgyainak elpusztításával vagy használatuk megakadályozásával.*

A szakértői bizottság természetesen úgy értette, illetve az egyezmény szövegét úgy készítette el, hogy a kulturális népirtásra alkalmazandónak találta a népirtásra általában megállapított szöveget; tehát hogy a kulturális népirtás is nemzetközi jogi bűncselekménynek minősül. Ez magával vonja azt a következményt, hogy az elkövető személyeket, illetve az elkövetésben részes személyeket attól függetlenül kellene büntetni, hogy államvezetők-e, hivatalos vagy magánszemélyek-e; büntetés alá esnének a kulturális népirtás elkövetésére irányuló szövetkezés, az arra való közvetlen és nyilvános felbujtás, az elkövetés kísérlete és a bűnrészesség; a kulturális népirtást is a megalakítandó nemzetközi katonai bíróság bírálná el. További következmény lenne, hogy a kulturális népirtás értelmezésével, alkalmazásával és végrehajtásával kapcsolatos jogviták eldöntésére a Nemzetközi Bíróság lenne jogosult.

A Politikai Egyezségokmány 27. cikkével kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy annak fogalmazása egyrészt túl általános ahhoz, hogy a kisebbségek jogait sértő cselekményeket vagy jogszabályokat annak hatálya alá vonjuk. A kulturális népirtás fogalmát meghatározó ismertett szöveg már alkalmas arra, hogy a kisebbségek sérelmei megítélhetők legyenek. Annak idején a szakértő bizottság javaslatát az ENSZ Közgyűlése elvetette, és így az nem került be az Egyezmény szövegébe. A második világháború óta eltelt évtizedek azt mutatják,

és az események kellő módon indokolják, hogy az emberi jogi védelem, amely minden egyént megillet elvileg, nem alkalmas a kisebbségek érdekeinek védelmére. Fel kellene tehát eleveníteni a kulturális népiertés fogalmát, és azt javasolni kellene nemzetközi egyezménybe való foglalásra. Ez történhetne a már hatályos egyezmény kiegészítésével, de esetleg új egyezmény megfogalmazásával is. A nemzeti kisebbségek és más kisebbségek hallatják hangjukat a világban, a jogászoknak sem szabad hallgatniuk. Meg kellene fogalmazniuk azt, hogy a jövőben minek kellene történnie ezen a téren. Amint J. Humphrey mondotta, a jog azt mond meg nekünk, hogy minek kellene történnie, és nem azt, hogy mi fog történni. Mondjuk meg tehát, hogy minek kellene történnie.

* Lásd a Regio 1991/2. számát.

Jegyzetek

- 1 *Előre*, 1988. március 5.; *Hargita*, 1988. június 5.
- 2 *Román Hivatalos Közlöny*, 1987. december 18.
- 3 *Grand Larousse Encyclopédique*, Librairie Larousse, 1962. V. kötet, 154.
- 4 *Magyar Állam- és Jogtörténet*, Budapest, 1978, 188.; Eckhardt Ferenc: *Magyar Alkotmány és Jogtörténet*, 1946. 305.
- 5 Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete, I.*, Budapest, 1907. 8.
- 6 Kós Károly: *Régi Kalotaszeg*, Budapest, 1988. 54.
- 7 Babits Mihály: *A magyar jellemről*. Magyar Gondolkodók. Budapest, 1981. 30.
- 8 *Magyar Nemzet* 1989. március 14. Az írás hivatkozik a *The Independent* 1989. március 13-i közleményére.
- 9 *Magyar Nemzet* 1989. április 15.
- 10 *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, Medvetánc könyvek, Budapest, 1988. 85-96. *A székely művelődés ívszázadai*, Panoráma, 1986. 118.; *Erdélyi Magyar Önvédelmi Szervezet Kiáltványa*, Hítel, 1988. 2. szám, 22.; *Magyar Írók Szövetségének levele*, Magyar Nemzet, 1988. szept. 17.
- 11 J. Humphrey: *No distant millennium, The International Law of Human Rights*, UNESCO, 1989. 50.
- 12 J. Humphrey: *I. m.* 46.
- 13 *Les Droits de l'homme*, UNESCO, 1988, 10.
- 14 Schachter: *The Twilight Existence of Nonbinding International Agreements*, American Journal of International Law, 1977. 304.
- 15 J. Humphrey: *I. m.* 114.
- 16 J. Humphrey: *I. m.* 182.
- 17 J. Humphrey: *I. m.* 196-197.
- 18 J. Humphrey: *I. m.* 55.
- 19 J. Humphrey: *I. m.* 174.
- 20 R. Monaco: *Minorités Nationales et Protection Internationale des Droits de l'Homme*; René Cassin: *Amicorum discipulorumque Liber*, 175-184.
- 21 F. Capotorti: *Étude des Droits des Personnes Appartenant aux Minorités Ethniques, Religieuses et linguistiques*, Nations Unis, New York, 1979.
- 22 L. B. Sohn: *The Rights of Minorities*; Henkin: *The International Bill of Rights*, 271-289.
- 23 *Les Droits de l'Homme*, UNESCO, 1988. 21.

GEHÉR, JÓZSEF

The concept of cultural genocide and the legal possibilities of its prohibition

On December 9 1948, the U.N. General Assembly adopted an international agreement on the prevention and punishment of genocide. This agreement, however, is concerned with the physical genocide only. The U.N. expert committee had also prepared a draft of the cultural genocide, but this was rejected by the General Assembly.

As shown by the subsequent decades, the so called cultural genocide has also become widely spread throughout the world, and several countries resort to it against their national and other minorities. The study suggests that the concept of cultural genocide be revived, and

emphasizes that the proper formulation and punitive sanctioning of this concept with all its implications in the form of an international agreement would be highly desirable.

TAMÁSKA PÉTER

Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése

A magyar egyházfő - hosszas szélmalomharc után - 1946. január 29-én Tildy Zoltán miniszterelnökhöz fordult a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatban.¹ A kormány indítékai merőben mások voltak, mint a csehszlovák vagy a lengyel felé; hiszen a hazai németiség kitelepítését nem annyira a magyar, hanem sokkal inkább a csehszlovák kormányzervek szorgalmazták, egyáltalán nem is titkolt céllal.² A kitelepítést - írta a bíboros - a csehszlovák politikusok sugalmazták Moszkvának, ezért biztosítékot kell kérnünk a győztes hatalmaktól, hogy a németek ügye nem arra szolgál, hogy helyet teremtsen a felvidéki magyarok számára. Ha nem adnak megfelelő biztosítékot a nagyhatalmak, Magyarország kérje, hogy tekintsenek el e rákényszerített szerep vállalásától, s ha ezt visszautasítják, a németekkel is keressünk konszenzust. Ha ezt nem engedik, „nem lenne-e célszerű, ha a magyar kormány kényszerhelyzetét, továbbá álláspontját ünnepélyes formák közt a nagyvilág előtt feltárná, és a hazai németiség kitelepítésében a közreműködést megtagadná, illetőleg azt lehetőség szerint húzná, halasztaná és olyképpen akadályozná, hogy arra, mint a hazai németiség kitelepítését ellenző ténykedésre Magyarország a jövőben szükség szerint bármikor hivatkozhasson”.

Tildy és kormánya számára azonban egyedül a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hivatalos álláspontja, nem pedig Mindszenty intelmei lehettek az irányadók. Ráadásul a Nemzeti Parasztpárt olyan németellenességgel lépett fel, amely a győztesek primitív nacionalizmusával mutatott rokonságot. Másfél hónappal később a felvidéki magyarok memoranduma a február 26-án aláírt magyar-cseh- szlovák lakosságcsere-egyezményt a vasvári béke diktátumainál is szégyenletesebbnek nevezte: „nincs rá példa sem a közeli, sem a távolabbi múltból, hogy egy nemzet maga készítse el saját vérei, sőt saját állama számára...a katasztrófát”.³ A dolog egyszerű: a megfélemlített németek a poroszokat, s a még inkább megfélemlített magyarok a határokon kívül rekedt kisebbségeiket áldozták fel, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiaknak egy látszatszuverenitás játékszabályai szerint kellett eljárniuk.

A bíboros világosan látta a helyzetet: „Ne tegyünk olyasmit, amit a fegyverszüneti vonalon túl magyarokkal szemben elkövetőkkel nemcsak felháborodással fogadtunk, de elviselhetetlennek is éreztünk” - írta még 1945. október 17-i pásztorlevelében.⁴ Az egyház tanítása és a jogállamiság alapelvei alapján a kollektív felelősséggel az egyénét állította szembe: „Az egyik személyre kiszabott büntetést nem lehet a másik személyre kiterjeszteni... hacsak bírói beigazolás szerint ugyanazt a büntetést el nem követte “ Miután gyerekeket, asszonyokat, a bonyhádi államhű mozgalom tagjait éppúgy sújtották, mint a volksbundistákat, Dálnoki Miklós Bélához intézett figyelmeztetésében egy lakonikus mondatot olvashatunk: „Megértük tehát a német gettót is.”⁵ S másutt a letartóztatottak, elhurcoltak és internáltak nagy számára utalva megjegyzi, hogy „a zsidók embertelen üldözéséért már elvettük büntetésünket, azért, ami most történik, még súlyosabb büntetés, vagy felelősség várhat reánk”.⁶ Nem Németország - akkor talán csak Sztálin és Allan Dulles sejtette - felemelkedésére gondolt, hanem a magyarság asszimiláló képességének, önépítő ösztöneinek elvesztésére. Rossz vért szül az a legszélesebb körben, ha valamely anyanyelv beszélői ilyen sorsot érnek” - szögezte le, különösen akkor, ha abból indulunk ki, hogy 1720-ban csak 39, 1910-ben pedig már 54,5% volt a magyarság aránya a Kárpát-medencében, ami kétmillióssá asszimilálódott tömeg nélkül aligha következett volna be. „Ebben a behasonulásban vezetett a hazai németiség. Az aradi tizenháromban, építészaink, művészeink, iparosaink, földműveseink, tisztviselőink, munkásaink között egyaránt nagy számmal vannak ilyen beolvadtak.”⁷

A püspöki kar is hasonlóképp látta a végzetes lépést. A miniszterelnökhöz fordulván, intettek a bosszúállástól. Érveik: „Most, hogy a nagynémet agitáció elbukott, szinte reakcióként még erőteljesebb lesz a hazai németiség visszatérése a magyar állam és nemzet körébe. Önként, minden erőltetés nélkül. Másrészt népünk irtózatossá válik a németek által okozott szenvedett, jóval nagyobb, mint az első világháborúban. Őrizzük meg tehát a szóba jövő tartalékokat, amelyek közt első helyen áll az államhű németiség.”⁸ A zsidók után a németekért is hasztalan volt az egyház felemelt szava. A hatalom a könnyebbik utat választotta, s mint Mindszenty megjegyezte: ... ellenségeinkké tesszük őket, mint a zsidóság jelentős részét az elmúlt években.”⁹ Süket fülekre talált bent és kint is a magyar egyházfő 1946. október 26-án püspökeihez írott latin nyelvű pásztorlevelében hiába sorolta fel, hogy épp a szlovákok voltak, akik élen jártak Hitler ösztönzésére a zsidóüldözésben, s a Szlovákiából menekülteket is mi fogadtuk be, akárcsak a lengyel és a francia katonákat. Ők mégis győztesek, de ha mindazt tekintjük, amit velünk 1919 óta tettek, mégsem nekünk, hanem nekik kéne bocsánatot kérniük.¹⁰ Nem szokatlan hang ez egy olyan korban, amikor nem illik a gyakorlatban is rákérdezni az Egyesült Nemzetek magasztos elveire? „Pax vera non potest perdurare si pax non ita esset fundata quod institutum tribueret omnibus” - idézte Trumannek az ENSZ-ben két nappal előbb tartott beszédéből Mindszenty, s tovább idézte önmagára a kialakulóban lévő rendőrállam villámain.

A kis győztesek komikusan kegyetleneknek bizonyultak. Tiso páter védőügyvédjének egyik fő érve az volt, hogy Szlovákia függetlenségének kikiáltásában milyen döntő mozzanatot jelentett a magyar királyságba való bekebelezés veszélyének elkerülése,¹¹ majd a Népbíráóság - cseh nyomásra - mégis kimondta a halálos ítéletet.¹² In contumaciam Esterházy Jánosra is, aki a tisói parlamentben egyedül védelmezte a demokrácia eszméjét. Logikájuk törzsi szépségéről Esterházy Lujza könyvéből azt olvashatjuk ki, hogy a szlovákoknak a németek zsidó, a csehek magyar vagyonnal fizettek hűségükért.¹³ S minden látszat ellenére rendőrállamaink még szebb összefüggéseire többek közt Zala püspök és társai peréből is tudomást szerezhettünk még 1952-ben, ahol a vádirat Mindszenty bíboros peréig nyúlt vissza.¹⁴

Jegyzetek

1 Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban: ÚMKL) XIX-A-1-d 425/1946.

2 Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945-1955*. Pannon Műhely, 1990: 75.

3 A csehszlovákiai magyarság emlékirata a magyar-csehszlovák államközi egyezményről, 1946. március. ÚMKL XVIII-7. 7. d.

4 ÚMKL XIX-J-1-a 14. d. 116 /res/Be/1945.

5 ÚMKL.109/res/Be/1945.

6 ÚMKL 116/res/Be/1945.

7 ÚMKL 109/res/Be/1945.

8 Uo. A püspöki karnak a miniszterelnökhöz intézett levele. Iktatás nélküli, 2 oldalas levéltöredék, 13-14.

9 ÚMKL 109/res/Be/1945.

10 ÚMKL. XIX-J-1-j 35. d.

11 *Proces s dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu, obhajcu Ernesta Žabkayho*. (Bratislava) 1990. 95. és 157-158.

12 Uo. 35-36. és 103-104.

13 Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Püski, Budapest, 1990. 125. és 157.

14 *A Vatikán csehszlovákiai ügynökeinek bűnpere*. Szikra, Budapest, 1952. 14-15.

Mindszenty bíboros levele a kisebbségek védelmében

A Magyar Királyság-püspökeinek, az Apostoli Székkal egységben lévő tisztelendő püspököknek örök üdvösséget az Úrban!

Tudjátok, Tisztelendő Testvérek, milyen gyászos sorsra jutott Szent István király országa, Mária királysága. A háború dühe ezt a földet hat hónapon keresztül dúlta, az az átkos háború, melyet az istentelenek kezdtek, s amelyet népünk akarata ellenére volt kénytelen viselni. Kifosztva a városok, kifosztva az ország egész vidékei, lerombolva Buda, az ősi székváros és a királyi palota, lerombolva a hidak, kifosztva a házak, elhajtották az állatokat, az ipari berendezések elpusztultak vagy elvitettek, és a nemrég még boldog és virágzó Pannónia most nyomorultul koldulva kénytelen az idegenekhez fordulni, nehogy fiai az éhínségtől és a fagytól elpusztuljanak. Ráadásul most az igazságtalan békefeltételek háborús jóvátétel gyanánt akkora pénzösszeg kifizetésének kötelezettségét róják ránk, amelyre képtelenek vagyunk, hacsak nem döntjük magunkat a leggyászosabb szolgásgba.

Ebben a végső bajban még a szomszédos nemzetek is el akarnak nyomni, és leginkább Csehszlovákia fordul sajnálatos gyűlölettel Magyarország felé. Meg nem elégedvén azzal, hogy azon területekből, amelyeket az 1919-es béke neki ítelt, azokat is visszafoglalja, ahol magyarok laknak - ezt a 700 000 magyart most a saját területéről el kívánja üzni. Szándékát olyan eszközökkel éri el, amilyeneket az embereknek természettől kijáró joga elutasít, és mind ez idáig a keresztény népek között nem alkalmaztak. Mert mit is tesznek? A magyarokat előbb megfosztották jogaiktól, bezárták összes iskolájukat, megtagadták tőlük bérüket és nyugdíjukat. Majd 1946 elején a felszabadító s egyszersmind megszálló hadsereg fegyveres erejére támaszkodva nagyobb veszélyekkel fenyegetve, a magyar kormányt egy olyan szerződés megkötésére kényszerítették a csehszlovák kormánnyal, amelynek alapján a mai Magyarország területén élő szlovákokat a csehszlovákiai magyarokkal kicserélik. Amikor azonban észrevették, hogy csak kevés szlovákot találnak Magyarországon, és így csak igen kevés magyar fog távozni Csehszlovákiából, megfélemlítéssel kényszerítettek magyarokat a mai Csehszlovákiában, hogyha írásban magukat szlováknak nyilvánítják, abban az esetben földjükön maradhatnak. Így a félelemtől hajtva 200 000-en vallották magukat szlováknak, másik 200 000 magyart azonnal el akarnak üldözni földjükről a fent említett szerződés alapján, elüldözni arról a földről, ahol nemcsak ők maguk születtek, hanem ahol már ősök is ezer éve éltek.

A csehszlovák kormány ezt a szándékát meg akarta erősíttetni a párizsi tárgyalásokon. Kérésének - dicséret legyen Istennek - a nemzetek nem tettek eleget, és új kétoldalú tárgyalásokat ajánlottak a magyar és a csehszlovák kormánynak.

Mégis igen nagy veszély fenyeget már most, a kétoldalú tárgyalások kezdete előtt. A már korábban a két kormány között megkötött lakosságcsere-egyezmény alapján ugyanis a Magyarországról önként vállalkozó szlovákoknak a csehszlovákiai magyarokkal való kicserélésén kívül a magyar kormány azt a készségét is kinyilvánította, hogy az úgynevezett nagyobb és kisebb háborús bűnösöket is befogadja. A nagyobbak száma nem lehet több mint 1000. A kisebbek száma számszerű meghatározás híján van; természetesen mindenesetre kisebbnek tartjuk a nagyobb bűnösök számánál. Most viszont ez utóbbi címen a csehszlovák kormány 30 000 embert családotul, tehát összesen mintegy 90 000 személyt akar jogtalanul kiűzni, és már-már el is kezdte, akik között több száz pap is van.

Ily módon a csehszlovák kormány sajnálatosan elébe vágott a későbbi tárgyalásoknak Magyarország jogsérelmére és kigúnyolására.

Ennek a 200 000 magyarnak a befogadására pedig Magyarország mai területe nem elegendő, nekik megélhetést, munkát adni nem képes, úgyhogy ez a beáramló népesség az ínséget annyira megnöveli és állandóvá teszi, hogy megeshet, hogy sokan az éhínségtől pusztulnak el.

A csehszlovákok pedig azt szokták mondani, hogy gondjuk lesz rá, hogy a sok ember átszállítása kulturáltan és emberségesen történjék, és ne oly módon, ahogy Hitler tette a zsidókkal, vagy a török kormány egykor az örményekkel. De mondható-e egyáltalán emberségesnek, amikor 200 000 embert így fosztanak meg földjétől, ahol már ősök is mindig

laktak, és teljesen bizonytalan életkörülmények közé helyeznek? Amikor arra kényszerülnek, hogy elhagyják földjüket, házaikat, birtokaikat, templomaikat, elhagyják temetőiket, ahol ősük nyugszanak, elhagyják vagyoniukat, amelyet a maguk és sok nemzedék munkájával szereztek, hogy az most üldözőik könnyű prédájául essék?

És kik azok az üldözők, akik most ítélkeznek fölöttük? Ugyanazok a szlovákok, akik annak a gyilkos Hitlernek legjobb barátaiként esztelenül vonultak érte háborúba, a zsidókat kegyetlenül üldözték és kiirtották, miközben sok ezek közül az elüldözött zsidók közül Magyarországra menekülve itt barátsággal befogadtatott, ahogy a lengyelországi menekültek és a menekülő francia katonák is, mígnem Hitler 1944. március 19-én Magyarországot is meg nem szállta, és csatlósáival itt is be nem vezette a zsidóüldözéseket. Ugyanezek a szlovákok most mint csehszlovákok a sors kegyéből tüstént a győztes nemzetek közé számíttatván mérhetetlen gyűlölettel a szerencsétlen magyarokat akarják kiirtani, akiket akaruk ellenére rángattak bele a háborúba, és soha ártatlanokat nem üldöztek, kivéve a gyilkos Hitlernek azt a kevés csatlósát, amennyi minden nemzetben előfordult, amelyet Németország leigázott.

Bizonyosan ezen elvek alapján tiltotta meg a párizsi békekonferencia Csehszlovákiának a magyarok elüldözését és mondta ki, hogy a kérdés megoldását más úton kell keresni, bizonynyal az isteni és az emberi törvénynek megfelelően.

Most lássátok, hogyan akarják a csehszlovákok kijátszani a nemzetközi konferencia igazságos ítéletét és döntését. Azt mondják ugyanis, hogy mégis ki fognak telepíteni 200 000 magyart - ha nem nemzetközi határozattal, akkor a magyar kormánnyal a háború végén megfélemlítéssel megkötött egyezmény alapján. De ha igazságtalan és erkölcstelen a kitelepítés az első formában, akkor ugyanilyen a második formában is, mivel az egyezményt a magyarok akarata ellenére csikarták ki.

Így az égre emelt kézzel kérjük a mindenség Urát, hogy fordítsa el tőlünk ezt az igaztalan sorsot. Amikor a közelmúltban kitelepítették Magyarországot területéről egy ránk kényszerített diktátummal a német anyanyelvű lakosságot, mi, magyar püspökök akkor felemeltük a szavunkat egy ilyen határozat ellen, és nem is eredmény nélkül, bár ezek a Németországból származó családok nagyrészt nem több mint 200 éve laknak hazánkban, és egy részük súlyosan vétett a magyar haza ellen. Azok a magyarok ezzel szemben, akik most Csehszlovákiában üldözést szenvednek, már ezer éve laknak földjükön, amely föld azon ezer év alatt Magyarországhoz tartozott. Ők tehát nem vétettek hazájuk ellen, annál is kevésbé, mivel Csehszlovákia Németország állítása szerint éppen a szlovákok együttműködésével adta meg magát. Ugyanebben az időben, 1939-ben azt a részt, amelyet magyarok laktak, Magyarországhoz csatolták, semmilyen jogtalanságot, tehát semmilyen bűnt a magyarok Csehszlovákia ellen el nem követtek, hanem inkább azt az igazságtalanságot hozták helyre, amelyet a csehszlovákok követtek el Magyarországgal szemben még 1919-ben, amikor a trianoni békében a népek önrendelkezési jogát megsértve ezt a területet Csehszlovákiának ítélték. Tehát nem a magyaroknak, hanem a csehszlovákoknak kell a bűnökért bocsánatot kérniük.

Azt mondják a csehszlovákok, hogy köztársaságuk területén nem akarnak más nemzetiségű polgárokat megtartani. De akkor ne akarják a területet sem megtartani, és adják is át azt a földet, amelyet magyarok laknak, azt a földet, amely közvetlenül határos a mai Magyarországgal, és hagyják őket saját földjükkel együtt visszatérni az ő régi magyar hazájukhoz, ami által megvalósul, hogy nem lesznek idegen nemzetiségűek, és nem kényszerülnek 700 000 embert üldözni és zaklatni.

Hasonlóképp igazságtalan - sajnos - a helyzet Románia tekintetében is, amelynek mai határai között 1500 000 magyar található. A Duna-völgyi béke érdekében szükséges, hogy a határokat Magyarország és Románia közt úgy állapítsák meg, hogy ugyanannyi magyar maradjon román fennhatóság alatt, amennyi román kerül magyar fennhatóság alá.

„Nem lehet igazi, tartós béke, ha a békét nem úgy kötötték, hogy igazságot szolgáltatson mindenkinek. Igazságot a kis és a nagy nemzeteknek és igazságot minden egyes egyénnek.” (Idézet Truman elnöknek az ENSZ 1946. október 24-i ülésén elmondott beszédéből.)

Tisztelendő Testvérek: Hozzátok fordulunk, és imádságaitokat és segítségeteket kérjük. A püspök-lelkipásztorok mindenütt a földön kitűnnek hazájuk, népük és az igazság szeretetében. Nyilvánvaló lesz tehát Számotokra, hogy minket is felindít olyannyira elgyötört hazánk szeretete, és nyomasztanak az igazságtalanságok, amelyeket elszenvet. Emlékezzetek, Tisztelendő Testvérek, ezen ezer esztendő 'alatt mily gyakran ontotta ez a nép véré a keleti pogány ellenséggel harcolván, a keresztény Nyugat védőbástyájaként állva és harcolva a hitért, a szabadságért, a hazáért. Most is a végső küzdelmet vívja, harcolva szabadságáért és a hitéért, amelyhez teljes hűséggel ragaszkodik. A katolikus Nyugatnak ezt a végső védőbástyáját ne engedjétek balga lélekkel elveszni, és ha valamit megakadályozhattok, járatok közben a kormányoknál, világosítsátok fel a lelkeket, hogy nyilvánvalóvá váljék, milyen kegyetlen következetességgel vesztenek itt el egy nemzetet, amely más sorsot érdemelne.

És ha segítségekkel a fenyegető veszély elhárul, és népünk ismét élvezheti szabadságát, hálás lesz majd Istennek és barátainak, és meglátjátok, milyen odaadó lélekkel adja mindenét a többi néppel együtt mindenki közös javára.

Hallgassátok meg tehát Tisztelendő Testvérek a kéréseket, amelyeket a magyar püspökök Hozzátok intéznek. A mi részünkről is kérjük Értetek Istent, hogy törekvéseiteket áldásával kísérje.

Őszinte tisztelettel

Kelt Esztergomban (Magyarországon) 1946. október 26-án
a magyar püspökök nevében

Mindszenty József bíboros
Magyarország hercegprímása
Esztergomi érsek

(Új Magyar Központi Levéltár, XIX-J-1 j 35. d.)

Romhányi Beatrix fordítása

ŠTEFAN ŠUTAJ

A szlovák katolikus püspöki kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehországba történő áttelepítése ellen

A magyar nemzetiségű lakosság Szlovákiából történő kitelepítésére tett sikertelen kísérletek után s azután, hogy a Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere létszámában nem váltotta be a csehszlovák hivatalok hozzá fűzött reményeit, a csehszlovák fél megkezdte a magyar nemzetiségűek Szlovákiából Csehországba való áttelepítését az Eduard Beneš köztársasági elnök által 1945. október 1-jén kiadott 1945/88. számú dekrétum alapján, amely az általános munkakötelességről rendelkezett.

Az akció - melynek célja az volt, hogy benépesítsék Csehország határvidékét, azon területeket, ahonnan a szudéta-németeket kitelepítették, valamint hogy csökkentsék a magyar lakosság lélekszámát Dél-Szlovákiában - 1946 novembere és 1947 februárja között zajlott le. Ez idő alatt Dél-Szlovákia 17 járásából és 393 településéről 44 129 magyar nemzetiségű személyt telepítettek át. Abban az időben sok szlovák és ukrán is költözött a cseh határvidékre,¹ sőt ők jóval többen voltak, mint az áttelepített magyarok. A különbség mégis az volt, hogy a magyarok áttelepítése erőszakos eszközökkel, a rendőrség és a katonaság bevonásával s ráadásul a téli hónapokban történt.

A magyarok a második világháború után Csehországba történő áttelepítése része volt a szlovákiai magyar kérdés rendezésének, melyet általában minden politikai párt és társadalmi szervezet támogatott. A szlovák társadalom egyetlen tényezője, mely hivatalosan tiltakozott - ha nem is a magyar nemzetiségűek között, a cseh határvidék ellátására végzett munkaerőtoborzás ellen, hanem a végrehajtás módszerei ellen - a Szlovákiában működő római katolikus egyház volt.

A katolikus püspökök levelezésében már 1946 végén megjegyzések bukkantak fel a magyarok Csehországba történő áttelepítésének jellegével kapcsolatban. A. Škrábík besztercebányai püspök 1946. december 11-én kelt levelében azt írja: „A magyarok csehországi munkára történő elhurcolásának kérdésében azon a véleményen vagyok, hogy először meg kellene állapítanunk a valós helyzetet, hogy igazából történik-e valamilyen törvénysértés az elszállításokkor, s hogy az elszállítás módja valóban embertelen-e. A megyéspüspökök, kik híveik által érintettek a kérdésben, készítsenek jegyzőkönyvet minél több jogsértő esetet összegyűjtve... csak ezután lesz módunkban közbelépni, mert különben nem kívánt gyanús szerepben tűnnénk fel, és a kíméletlen beavatkozás veszélyének tennénk ki magunkat.”²

R. Pobožný rožsnyói püspök 1946. december 16-án levélben javasolta, hogy a Szlovák Püspöki Kar kérelemmel forduljon a Megbízottak Testületéhez, hogy a magyarok áthelyezését tavasszal vagy nyáron bonyolítsák le, s ne télen. Így ír: „Maga az elnök mondta nekünk 1946. január 10-én, hogy a németek és magyarok áthelyezésének emberségesen kell lezajlania. Ezt az ígéretet télen nagyon nehezen lehet betartani.”³

Közös megegyezés alapján a magyarok Szlovákiából Csehországba történő áttelepítése kapcsán Pavel Jantusch nagyszombati püspök memorandumot készített, felsorolva benne a Szlovák Püspöki Kar minden kifogását az akcióval szemben.

A memorandum elküldésének idejében a munkaerőtoborzás akciója a magyar nemzetiségű lakosság köreiben már a befejezés előtt állt. Sokasodtak a Magyarországról érkező tiltakozások, de fennállt annak a veszélye is, hogy ez az akció megzavarhatja a Csehszlovákia és Magyarország közti 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezmény végrehajtását. A magyarok Szlovákiából Csehországba történő áttelepítése, a köztársasági

elnök 1945/88. számú általános munkavállalásról szóló dekrétuma alapján 1947. február 22-e után nem öltött tömeges méreteket.

P. Jantusch püspök memorandum a magyarok Csehországba történő áttelepítése kapcsán

„Memorandum, melyet az összes szlovák katolikus püspök megbízásából a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének, az államfőnek és a külügyminiszternek küldünk a magyarok csehországi áttelepítésével kapcsolatban.

Nagyszombat, 1947. február 1.

Több jelentést kaptam, melyekből kitűnik, hogy olyan módszereket alkalmaznak, melyeket nekem mint az itt élő lakosság egyházi előjárójának nem lehet szó nélkül hagynom - figyelmeztetnem kell az illetékeseket. Arról, hogy bizonyos túlkapások történtek a magyarok Csehországba történő áttelepítésénél, már a köztársasági elnök, dr. Beneš is említést tett Károlyi grófnak adott válaszában. Az áttelepítés az általános munkakötelezettségről szóló 1945. október 1-jei 1945/88. számú elnöki rendeletre hivatkozva történik. Ezen dekrétum 1. paragrafus 1. része kimondja, hogy az általános munkavállalás 16 és 55 év közötti férfiakra, valamint 18 és 45 év közötti nőkre vonatkozik. A 2. paragrafus szerint ez alól kivételt képeznek:

- a terhes nők, a terhesség 3. hónapjától a szülés utáni 3. hónapig,
- azok a nők, akik egy 15 évnél fiatalabb gyereket nevelnek,
- a családfenntartó nők, akik eltartják legalább egy családtagjukat.

Az 1945. szeptember 19-én jóváhagyott 1945/71. számú köztársasági elnöki rendelet 2. paragrafusa az állampolgárságukat elvesztett személyek általános munkavállalásáról rendelkezik, s kimondja, hogy a testileg vagy szellemileg fogyatékosokra, öregekre, gyerekekre és betegekre nem vonatkozik a dekrétum. Ebből következően:

- nem egyeztethető össze a dekrétummal az, hogy csehországi munkára koma és nemre való tekintet nélkül gyerekeket, öregeket, terhes anyákat és súlyos betegeket osztanak be,
- mindez úgy történik, hogy a településeket a hadsereg és a Nemzetbiztonsági Szervek alakulatai bekerítik, s a lakosságot elhurcolják saját házaikból - egész családok elhurcolása történik, amelyről a dekrétum nem rendelkezik.

A munkaerőtoborzás a téli hónapokban történik, nemegyszer a kegyetlen hideg napokban. A dekrétum rendelkezésében az sem szerepel, hogy a kitelepítések folytán munkaerőhiány lépjen fel a kitelepítés hónapjaiban a kitelepített területeken, ahogy az jelenleg megtörténik. Olyan kézműveseket és szakembereket is elhurcolnak, akik csak Szlovákiában érvényesülhetnek - például dohánytermesztőket.

Ez a lakosság elveszti ingóságait is. A zsidók elhurcolásakor felháborodtunk az emberi érzésnek és keresztényi szeretetnek ellentmondó tett miatt. Ma ugyanezt tesszük, mivel a bánásmód nagyon hasonlít azokéhoz, akiknek a múltban ugyanezért szemrehányást tettünk.

A létminimum kérdése máig nem megoldott ügy. A szolgálatot teljesítő és nyugdíjas magyar nemzetiségű papok s a nyugdíjban lévő állami alkalmazottak részére nem fizették ki a létminimumot, pedig kormányunk a lakosságcsere-egyezményben kötelezte magát erre is.

A magyar nemzetiségű lakosság féltve a szorgalmas munkával vagy jogos öröklés útján szerzett vagyonát, félt attól, hogy vagyongazdálkodóból vagyonnélkülivé válik, ha olyan emberek közé kerül, akiknek nyelvét sem ismeri. A Csehországba áthelyezettek között olyan személyek is voltak, akik a reszlovakizáció útján kívántak nemzetükhöz visszatérni. Így nehéz Dél-Szlovákia határvidékének lakosságát megnyerni a nemzet és az ország javára folytatott konstruktív munkára.

A köztársasághoz visszatérő magyar lakosság nyugodtan várta a fordulatot, kivéve azt a néhány személyt, akik a nemzet és az állam ellen vétkeztek. Nem lehet azonban a magyar kisebbség egészét elítélni. Ha egy nemzet vagy nemzetiségi csoport, illetve egy kisebbség

néhány tagja vétkezik, ebből nem következhet az, hogy ezzel a bűnnel az egész nemzetet vagy kisebbséget vádolhatjuk.

A magyar kisebbség vagyoni jogi kérdésének rendezésekor ügyelni kellett volna arra, hogy ne sértsék meg a természetjogi és isteni törvényeket. Hiszen természetes joga minden embernek, hogy tisztességes munkával magántulajdonhoz jusson, és azt az általánosan érvényben lévő erkölcsi szabályok szerint hasznosítsa.

Nem tudunk tehát egyetérteni, és nem hagyhatjuk szó nélkül az olyan eseteket, ahol a bűnösség bizonyítása nélkül erőszakkal törnek a tisztességesen szerzett tulajdon ellen “

Fordította: Kelemen Gertrud

Jegyzetek

1 A Szlovák Köztársaság Központi Levéltára (Belügyminiszteri Fond 192. 116/1948.)

2 Eperjesi Területi Levéltár (ŠOBA Prešov Görög katolikus Püspökség 979. 366/1946.)

3 Eperjesi Területi Levéltár (ŠOBA Prešov Görög katolikus Püspökség 979. 3750/1946.)

POZSONYI MAGYAR REFORMÁTUSOK ÉS EVANGÉLIKUSOK EMLÉKIRATA

EMLÉKIRAT melyet a pozsonyi magyar református és a pozsonyi magyar evangélikus egyház presbiterei és tagjai állítottak össze abból a szomorú alkalomból, hogy egyházi főhatóságunk 1948. február 28-án, illetve 1948. március 8-án elrendelte a kormánytényezőkre hivatkozva a magyar istentiszteletek betiltását

Köszöntjük e sorok olvasóját, és kérjük, olvassa végig ezeket a mondatokat tiszta szívvel és elfogultság nélkül, úgy, ahogy mi írtuk.

Megrendülve és keserű szívvel vettük a hírt, hogy egyházi főhatóságunk intézkedésére ezentúl nem imádkozhatunk az Úr Istenhez édes anyanyelvünkön s nem hallgathatjuk az Isten ígését ezen a nyelven abban a két templomban, amelyet elődeink építettek a protestáns keresztény hit erős házainak ebben a városban. A hitetlenség mai korában, midőn az erkölcsök általános romlásában az igazság és az igazságosztás, az együttérzés és a kegyelem a legnagyobb érték az egy valláson levők között, mi nem tarthatjuk be ifjúságunk legszebb esküvését, mellyel a konfirmáció órájában fogadalmat tettünk hitünk, anyanyelven való hitünk megtartására és védelmére. Uram Isten, hiába imádkozunk Hozzád, Te nem őrzöd meg a mi házunkat? Nem tudjuk ezt elképzelni, mert hívő emberek vagyunk. De nem tudjuk elhinni azt sem, hogy egyházi főhatóságunk ezt az intézkedést kellő mérlegelés alapján tette meg, azért arra kérjük e sorok olvasóját, hasson oda, hogy a pozsonyi református és evangélikus magyar istentiszteletet megtiltó intézkedés visszavonassék a mi épülésünkre, az állam biztonságára és Isten dicsőségére változatlanul hirdettethessék.

Indoklásul és meggondolásképpen felhozuk a következőket:

1. A mi magyar istentiszteleteink betiltását keresztény evangélikus vagy református egyén nem mondhatja ki anélkül, hogy az egész protestántizmus általános érvényét ezzel fel ne borítsa. Mert a protestáns istentisztelet, melynek liturgikus tengelye az igehirdetés, csak a hívők anyanyelvén tartható meg. A protestántizmus négy és félszázados tradíciója, az egész reformáció értelme és az evangéliumi misszió alapelve borul fel abban a pillanatban, midőn a hívők anyanyelvét elveszik és más nyelvre kényszerítik őket. Ha ezt bárki evangélikus vagy református keresztyén létére megengedi, vagy közömbösséggel figyelmen kívül hagyja, saját protestáns egyháza alatt vágja a fát. Jaj annak, aki egy elvet statuál, s azt hiszi, hogy azt csak mások ellen fogja használni. A szenvedélyek gyakran körbejárnak, és az elvek irányt változtatnak.

2. Pozsonyban több mint négyszáz év óta vannak protestáns istentiszteletek, s négy évszázad alatt a magyar fennhatóság idején, mindig zavartalanul imádhatták itt az Istent magyarul, szlovákul, csehül és németül. Soha a magyarok nem tiltották be itt a szláv nyelvű istentiszteleteket. S hogy ne a régmúltban keressük a sok példát, elevenen ható, nemrég történt egyetlen példát sorolunk fel csupán, melyet mi kortársak átéltünk és megvalósítani segítettünk. Ez 1940. szeptember 12-én történt. Akkor a szlovák belügyminiszter bezáratta a pozsonyi csehtestvér egyház Cukor utcai templomát és lepecsételte annak ajtaját is, hogy Pozsonyban cseh nyelvű istentiszteletet ne tarthassanak többé. S akkor a csehtestvér egyház kérésére a pozsonyi magyar reformátusok Szabó Béla mostani esperes úr igazi protestáns magatartása révén a magyar egyházközségbe fogadták az üldözött cseheket. És 1945 áprilisáig a pozsonyi magyar református templom a csehtestvér egyház temploma is volt egyúttal, a Sadlon Gusztáv cseh lelkész úr kifelé úgy szerepelt a hatóságok előtt, mint a pozsonyi magyar református egyház lelkésze. Pedig 1940-ben sem a második világháború kimenetele, sem a magyarság esetleges jövő helyzete Csehszlovákiában nem volt ismeretes. Ez tehát önzetlen igazi protestáns szeretetből fakadt.

3. Nemrég megtartott prágai manifesztáció, amelyen az összes keresztyén egyházak képviselői találkoztak, megegyeztek abban, hogy hathatósan támogatni fogják a keresztyén

vallás megmaradását és Isten igéjének terjesztését, mivelhogy csak ez biztosítja az emberek erkölcsi megújódását. Egyetértünk azzal, hogy az Isten tiszteletétől elhajlított ember erkölcsi és általános emberi vonatkozásban is bizonytalanná és hitetlenné válik. Itt az alkalom tehát, segítsenek a keresztyén hit csehszlovákiai védelmezői a pozsonyi protestáns magyaroknak. Mi is változatlanul hívők és erkölcsi alapon élő egyének óhajtunk maradni.

4. Hazugság volna, ha Luther és Kálvin, Hus és Comenius elveitől elfordulnának a mai csehszlovákiai protestántizmus vezetői. Miképpen hazugság volna mitőlünk, ha szlovák nyelvű istentiszteletek megtartását kérnénk, hiszen e nyelvet tisztelhetjük, de nem az anyanyelvünk, nem értenénk sem a prédikációt, sem az éneket. Hol maradna hát a belső átélés öröme: amely az istentisztelet egyetlen értelme? Az emberi lelkeket nem elveszejtetni, hanem megmenteni kell. Minő haszontalanság akkor életüket is feláldozó keresztyén misszionáriusokat küldeni civilizálatlan, vad ázsiai és afrikai népek közé, meghirdetni Jézus evangéliumát azok anyanyelvén, midőn ezt az evangéliumot ugyanezen az alapon egy közép-európai régi városban nem szabad tovább hirdetni. Itt a keresztyénység legnagyobb erkölcsi dilemmájával állunk szemben, amelynek becsületes megoldásával tarthatja csak fenn magát az egyház. Elejtésével minden józan szemlélő előtt elveszíti létének értelmét.

5. Az elnyomás és sanyargatás nem a keresztyén szeretetet hinti szét a szívekben, hanem a keserűséget és megaláztatást. Nekünk, itt Közép-Európában cseheknek, szlovákoknak, magyaroknak, németeknek, mindnyájunknak csakis a kölcsönös szeretet, türelem és megbecsülés révén van jövőnk. Ezek nélkül mindnyájan elpusztulunk, mint a sivatagi fű.

Mindezekre rámutatva kérjük őszinte belátását, megértését, ügyünk támogatását és reformálását. Az Úr Isten, akiben hiszünk, támogatja az igaz hívők ügyét. Ne gáncsolják el hát az emberek.

Pozsonyban, 1948. március 8-án

A pozsonyi ev. református magyar egyház
és az ág. hitv. evangélikus magyar egyház
presbiterei és tagjai

(Magyarságkutató Intézet Archívuma, 256/1986)

Tőkés István: A romániai magyar református egyház élete 1945-1989. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1990. 463. Szerkesztette: Barabás Béla. A Magyarországi Kutatás könyvtára VI.

Kortárs történeti műnél, amely- rendszerint - mint ebben az esetben is - úttörő alkotás, a bírálót igen gyakran a tényanyag vizsgálata foglalkoztatja. Tőkés István könyve azonban sokkal izgalmasabb, igen sokrétű olvasmány, mintsem részletei, pontossága, tévedései kössék le méltatóját, aki a részleteket különben sem ismerheti. Ellenben sorozatnyi, egyenként is fogós általános és konkrét kérdést kínál vitára. Az alább írottak ezekből kapcsolódnak néhányhoz a tárgykör jobb megértésének reményében.

Az egyik lehetséges megközelítés: vajon mennyiben fedti a cím a tartalmat? Ennek is két szála adódik, a formai és a műfaji.

Aligha kell hangsúlyozni a tárgyválasztás jelentőségét. Az erdélyi egyházak nagy kulturális múltja és kisebbségmegtartó szerepe közismert. Erdélyt írtunk, a címben azonban Románia olvasható. A két fogalmat a közvélemény gyakran keveri, itt azonban arról van szó, hogy a szerző elsősorban az erdélyi református egyházkerület legújabb kori történetét írta meg, melynek határai nagyjából azonosak a fejedelemségi Erdély határaival, a romániai református egyház viszont az egész országra kiterjed. A Királyhágó-melléki (nagyvárad) egyházkerület története mellékes, el- majd föltűnő szál a könyvben. Érthető, hiszen Tőkés István annak belső életét kevésbé ismerhette, ellentétben az erdélyivel, melynek fontos tisztségviselője volt. A két eltérő hagyományú autonóm egyház-igazgatási egység azonban gyakorlati okokból és külső kényszerektől ösztönözve számos területen együttműködött és együttműködik ma is, a közös ügyek tehát mégis nyújtanak alapot a címválasztáshoz.

A címmel kapcsolatosan nem a formai pontosítás az igazi kérdés, hanem, hogy műfajában mit is írt Tőkés István? Véleményem szerint mindvégig ingadozott a történetírás és az önéletírás között. A történetírásé lett az elsőbbség, de minduntalan fölmerül, vajon nem lett volna-e jobb önéletírást készíteni? A távoli előzmények természetesen befolyásolják ezt a vélekedést. Mindenekelőtt azokra az emlékirat-szerzőkre gondolok, akikre a fejedelemség nehéz korszakában nagy kormányzási felelősség nehezedett (Kemény János, Bethlen Miklós). Másfelől Misztótfalusi *Maga mentségét* is említeni kell, hiszen Tőkés szembekerülése az egyházi vezetéssel, ami munkájának egyik szülője lett, éppúgy személyes összeütközésből fakadt, mely mögött korántsem személyes okok húzódtak meg, mint a hajdani, nagy tehetségű, ám nehezen összeférő nyomdász esetében. Tegyük hozzá: a mentség nemcsak az övé, hanem egész egyházáé, melynek esélye van a történelem sokat emlegetett ítélőszéke elé kerülni a behódolás vádjával.

Ám a könyv nem önéletírás, a szerző sem Bethlen Miklós vagy Misztótfalusi Kis Miklós. Sem tehetségek, sem korszakok között nem kívánok párhuzamokat keresni, csupán jelezni akartam az erdélyi hagyomány folytonosságát.

Az önéletírás, alkotójának tudatossági fokától függetlenül, irodalmi műfaj, egyúttal azonban történeti forrás is lehet. Poétikai vagy stilisztikai feltételek teljesítésére egyáltalán nem törekedett Tőkés István, azonban olyannyira előtérbe állította saját alakját, hogy könyve legalább annyira szól őróla magáról, mint egyházának egy korszakáról. A korszaknak így válik főszereplőjévé. Valójában az is volt, a néhány főszereplő egyike. Itt kanyarodik vissza a már föltett kérdéshez, nem lett volna szerencsésebb tisztán önéletrajzot írni, kiegészítve természetesen a kíváncsok szélesebb körű korrajzzal? A kérdés persze költői, hiszen a könyv fölépítése, szerkezete az értekezésének felel meg, legfeljebb még annyit lehet megkockáztatni: ha elhatározott az önéletrajzi szándék, a tartalom valószínűleg nem sokat módosul.

Nyíltan vállalni az önéletrajzi jelleget talán azért is szerencsésebb lett volna, mert az egyházi élet hiteles ábrázolásához hiányoznak a kellő források. Erről a szerző is meggyőzi

olvasóját. Közli a levélváltást, amelyben az egyházvezetés elutasítja kutatási kérelmét. Arra, hogy az állami szervek irattárába betekintsén, nem is gondolhatott. (Vajon a szóbeliséget annyira kedvelőbolsevik típusú „ügyintézés” egyáltalán milyen dokumentumokat hagyott maga után?) Így Tőkés István mindvégig küszködik a forráshiánnyal, és visszatérően a majdan föltáruuló levéltárakhoz utasítja az utókort. A küzdelem egyik eredménye a kötetnek több mint egyharmadát megtöltő terjedelmes dokumentumgyűjtemény, amelynek jó része a szerző által készített emlékeztetőkből, föliratokból, általa és hozzá írt levelekből áll. (A 82 tételből - egy tétel általában több darabból áll - 53 Tőkés István és Tőkés László fogalmazványa.)

A szerző hitelességre törekvése és a forráshiány közti ellentmondás bizonyos fokig azzal oldódik, hogy a főszöveg és a gyűjtemény együttesen alkot a további kutatások számára igen értékes forrás egységet. Csak sajnálhatjuk, hogy a mellékletek jelentékeny része rövidítve került közlésre. A laza tördelést tekintve és a magyarázatot hiába keresve, érthetetlen ez az eljárás, éppúgy, mint az, hogy gyakran hiányoznak a dátumok, címezések. (Talán mindkét mulasztás szerkesztői, nem szerzői.)

Végül a források kapcsán arról sem hallgathatunk, hogy a szövegek közti nyomtatott forrásra hivatkozások óriási többsége - ismét egy kényszerűség, de tény a kezdeti éveket nem számítva, a református egyház egyetlen rendszeresen megjelenő kiadványára, a Református Szemle folyóíratra történik, mely hármasszűrőn átkerülve tátott napvilágot, az ön-, a külső hatósági és a szerkesztői cenzúrán. Az előbbi kettőre bőven említ tanulságos példákat a könyv, az utóbbira kevesebbet, talán mert hosszabb ideig Tőkés István szerkesztette a folyóiratot. Különböző korban általánosan elfogadott a periodika életben maradását célzó ilyesfajta szerkesztői tevékenység.

Az egyház működési ágazatait az egyes, gazdagon kidolgozott fejezetek mutatják be, a belőlük kibontakozó kép egyre sötétebb, amint az olvasásban előre haladunk. Anélkül, hogy ezt kétségbe vonnánk, előbb-utóbb el kell jutnunk oda (különösen a kérdéskörrel első ízben itt találkozó érdeklődőknek), hogy megkérdezzük, vajon a törvénytelen ségek és jogtalanságok tengerében végül is ki vagy mi tartotta meg az erdélyi református egyházat? A hívő lelkész-szerző válasza egyértelmű: az isteni kegyelem. A hívő és nem hívő laikus azonban mindenképpen konkrétabb válaszokat vár, miután meggyőződött róla, hogy sem az elerőtlenedett szervezet, sem a gyarló vezetés nem töltötte be hivatását. Aki az elmúlt időszakban legalább néhányszor megfordult Romániában, tudja, hogy az egyház a gyülekezeteiben maradt meg. Elsősorban az egyszerű hívek szeretete és áldozatkészsége, azaz hite tartotta meg, s ebből a szempontból mellékes annak történeti háttérében a hagyományos vallásosság vagy az egyházmegújító, 1950 körül betiltott mozgalmak örökségének aránya. Az egyházközségek élete egyenként és összegezve volt az egyház valóságos élete, olykor a felső vezetés szándékaival ellentétes törekvésekkel. Kár, hogy Tőkés István keveset írt a vidéki gyülekezetekről. Kevésbé ismeri őket, mivel változatos pályája során falusi lelkészként nem szolgált.

Mielőtt bárki eszményíteni gondolná az egyházközségek életét, figyelmeztetni kell, hogy azok vezetőinek és sokszor az egyszerű tagságnak sem volt könnyebb dolga, mint a felelősen dolgozó felső vezetőknek. Mindnyájukra érvényes a bibliabeli keskeny úton járás hasonlata, s ez nem volt mentes botladozásoktól meg letérésektől. A kötet Benda Kálmán által írt előszavában - mely egyébként előjáróban figyelmeztet számos erényre és problémára - többek közt ez áll: „Az idegen elnyomás alatt, diktatúrákban élő minden kisebbség, minden üldözött intézmény vezetőinek legnagyobb erkölcsi problémája: meddig, milyen határig jogos és elfogadható az átmentést szolgáló engedelmesség, sőt behódolás a felsőbb hatalmaknak. Az »ahogy lehet« politikai szükségszerűségéből fakadó taktikázás hol csap át elvtelen, önmagunkat feladó kiszolgálásba? A szűkre szabott lehetőségeken belül melyik megoldás, milyen magatartás a becsületes és egyszersmind célszerű?” (7.)

Számos bölcselelő és művész válasza idézhető, nem kétséges azonban, hogy mi itt csakis a szerzőre vagyunk kíváncsiak. Mivel Tőkés István nem töprengő alkat, a műfaji eldöntetlenség pedig az előtérben álló személyiségnek mégis jó rejtőzködési lehetőségeket nyújt, nagyon nehéz ezt a választ megragadni. Utolsó tanúként azok közül, akik már a kommunista hatalomátvétel előtt az egyház kormányrúdjánál voltak, rendkívül kemény bírálatot mond arról a vezetésről, amelynek hosszú ideig a második embere volt. „Exlex” állapotról beszél, amelyben ő is tevékenykedett. A legszemélyesebb önéletrajzi részleteknél is mellőzi a vallomásos formát, egyes szám harmadik személyben ír önmagáról. Önvizsgálatot hirdet, a könyv valóban az, de személyes önvizsgálatot nem találunk benne. Elég világosan kirajzolódik, hogy a titkosrendőrség előbb-utóbb minden egyházi vezetőt valamilyen fokú együttműködésre szorított, kit szép szóval, kit zsarolással, kit közvetlenül, kit csupán az egyházügyi hatóság révén. Egy helyen (44.) Tőkés azt írja, hogy egy külső beavatkozást még a sem tudott megakadályozni, az ilyen megjegyzés azonban ritka. Visszatérően olvashatunk arról, mit tett és mit próbált tenni jó ügyekért: Ennél azonban sokkal többet nyom az utókor mérlegén, hogy 1980-tól fokozatosan, de egyre határozottabban és hajthatatlanul szembefordult az egyházvezetéssel, előbb még annak tagjaként, majd nyugdíjaztatása után kívülről. Magatartása nem indított el tisztulási folyamatot, ám az említett történelmi ítélszék előtt bizonyára enyhíti majd a vádat.

Tőkés István könyve legelső oldalán vállalja a „szubjektív szemléletmódot” és az egyéni látás meghatározottságát” (11.), mégis zavaró, amikor az eddig méltatott önéletrajziság ismétlődően előbukkanó sértődöttségben nyilvánul meg. Az ok összetett. A külföldi egyetemen tanult, a teológia több ágát magas fokon művelő Tőkés tudományos törekvései nem mindig kaptak zöld utat. A vezetéssel való összeütközés oka azonban mégsem csak ez volt, hanem az, hogy Nagy Gyula püspök 70. életévét betöltve ígérete ellenére sem ment nyugdíjba. Sehol nincs így leírva, de tudvalévő, hogy Tőkés püspökhelyettes esélyes lett volna utódlására. Tucatnyi félreérthetetlen utalás mutat erre.

Az 1980. évi fordulat majdnem minden fejezetben többször előkerül. Valószínű, hogy a szerzőben - talán még eleinte nem tudatosultan - ekkor fogamzott meg az ötlet, hogy könyvét megírja. Csak sajnálhatjuk, hogy a tévedhetőség alázata ritkán bukkan elő a szövegben: mind a történész, mind az önéletríró tekintélye nyert volna vele. Más oldalról Tőkés magatartása magabiztos és bátor. Olyan ember ő, akit „vezető típus”-nak szokás nevezni. Nem az önabrázolásra gondolok, hanem arra, hogy ezt a könyvet még 1989 decembere előtt írta. Minthogy kutatási engedélyt kért, szándékáról tudhatott a hatóság, így ismert módon ki volt téve a házkutatás és más meghurcolás veszélyének. Néhány pótlás tanúsítja, hogy a kiadás előtt változtatott a szövegen, de a lényegét valószínűleg nem bolygatta meg.

Tőkés jelleméhez hozzátartozik a derűlátás is. A megörökített vészidőkre gondolva, ellentmondást sejtet ez a szó, pedig nem így van, amit már maga a könyv elkészülte is igazol. A szerző kesereg, de nem siránkozik. Szereti a hivatását, vállalja is, és ha nem is mondja ki mindig, azért bízik a helyzet jobbra fordulásában.

Érdemes figyelni rá, hogy a főszereplő szerző mellett rendre föltűnnek érdekes kortársak. A legárnyaltabban megörökített alak Tőkés első principálisa, Vásárhelyi János püspök. Talán kissé példakép is. Vásárhelyi utóda, Nagy Gyula egyértelműen elmarasztalt személy. Különös, hogy a nagyváradi püspök, Papp László, akiről időközben igen súlyosan terhelő adalékok kerültek napvilágra, elmosódott figura a könyvben. A kortársak közül az erősen szociális érzésű László Dezső szerepel többoldalú megvilágításban, míg Dávid Gyula, akinek Tőkéshez hasonlóan jelentékeny szerepe volt az egyházvezetésben, halványan van megrajzolva. Tőkés László neve a tanulmányban ritkán bukkan föl, az adattárban annál gyakrabban szerepel. A szerző nem él a lehetséges apa-fiú kapcsolat kiemelésével. Talán azért, mert ugyan a családi indíttatás nyilvánvaló, Tőkés László ellenállása azonban egészen más mezőn és formában bontakozott ki.

Többször elhangzik vádlón, hogy a kezdeti durva külső beavatkozások idején a református lelkészek nem vállalták a nyílt ellenállást és annak várható következményék, a mártíromságot. Nyilvánvaló, hogy a háttérben Márton Áron páratlan erkölcsi magatartása áll. Tőkés egy helyen meg is hajtja előtte a tiszteletadás zászlaját. Egyébként a két egyház között még csak jelképes kapcsolatokról sem számolhat be. Majdan, ha már sokkal többet tudunk a korról, különösen tanulságos lesz értékelni, vajon a kétféle történelmi magatartás közül melyikkel mennyit lehetett nyerni vagy veszíteni. A református egyház szövetségesek nélkül, teljesen védtelenül az életben maradás reményéért szolgáltatotta ki magát. A római katolikus egyház erős szervezetei és nemzetközi háttérrel előbb az aktív ellenállást, majd a passzivitást választotta, s olykor hosszabb időre szinte megbénult élete.

Végül hiba lenne nem szólni arról, amin nincs mit mérlegelni, hogy miként jutott el a református egyház negyven esztendő alatt a legmegalázóbb szolgásig, ami eléggé pontosan nyomon követhető a könyvben. Döbbenetes példák sora szemlélteti, hogy az 1970-es években már minden apró szervezeti lépést ellenőriztek, a cselekvést minden téren engedélyhez kötötték. Ezzel szinte tétlenségre szorították a református egyházban az 1940-es évek elején tevékeny és tehetséges lelkészi csoportot, melynek tagjai nemcsak képzett teológusok, hanem jó írók vagy társadalomtudósok is voltak, és akikhez fogható együttest akkor más egyházak Erdélyben nem mondhattak magukénak. Párhuzamosan tönkrement a református egyház jeles múltú iskolahálózata és megszűntek emberbaráti intézményei. Akik Mindszenty József és Ordass Lajos emlékiratait olvasták, joggal gondolhatják, újat nem hallhatnak. Tőkés könyve mégis másik változatát mutatja be a kommunista diktatúrák egyházromboló tevékenységének. A módszerek némelykor megdöbbentő hasonlatosságot mutatnak, máskor változatosságuk borzaszt.

Legvégül az olvasót figyelmeztetnünk kell még valamire. Bármily fontos intézménye a kisebbségnek az egyház, nem az egyedülien fontos. Sorsa vetülete a kisebbségi társadalom romlásának, ám csak az egyik vetülete. Nagyon várjuk, hogy az élet más szeletei föltárására is akadjon hasonlóan elszánt, bíráló szellemű vállalkozó, mint Tőkés István.

Kósa László

Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl (Szerkesztette: Fejős Zoltán-Küllös Imola) Budapest, 1990. (A Magyarországtudományi Könyvtára II.)

Nem árt hangsúlyoznom, mert az elmúlt esztendőkből túl gyakran ajánlott egy-egy szokatlan témájú könyvet a recenzens a tabuktól és tiltásoktól szabadulás eufóriáját kinyilvánítva, a kutatások folyamatosságát viszont (tudatlanságból? tájékozatlanságból?) elhallgatva: ennek a vallási néprajzi tanulmánygyűjteménynek figyelemre méltó előzményei voltak. A szerkesztők is jelzik, hogy egy másik sorozatba is beletartozik ez a kötet (*Vallási Néprajz 4.*) - bár a belső címlap versójának ezt az utalását csak a „beavatottak érthetik, lévén igencsak szerény a szakkutatók, egyházi emberek s amatőrök-félamatőrök együttműködése eredményeként megjelent korábbi kötetek publicitása. Azt azonban a szélesebb olvasóközönség is számon tarthatja, hogy 1986-ban a Magvető kiadott egy terjedelmes tanulmánygyűjteményt a népi vallásosság történeti és néprajzi kérdéseiről („*Mert ezt Isten hagyta...*” - *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerkesztette: Tüskés Gábor. Budapest, 1986.). Ebből a kezdeményező mesterként tisztelt Bálint Sándor emlékére ajánlott gyűjteményből, különösen a szerkesztő kutatástörténeti áttekintéséből nemcsak az egyébként nem túl gazdag eredményű, de folyamatos kutatások ismerhetők meg. A figyelmesebb olvasó azt is felfedezheti, hogy a magyar vallási néprajzi kutatások elhanyagolása nem (nemcsak!) „rendszerspecifikus” tünetként értelmezendő. Azzal is összefügg, hogy folklórkutatásainkat a múlt századi kezdetek óta elsősorban a „magyar ősvallás” és/vagy az „ősi magyar hitvilág” megismerhetése lelkesítette; elméletileg is alig tudatosodott a „népi hiedelem-képzetek”, és a laicizálódott vallásosság egy-gyökerűsége, egymásba szerveződése.

Abban viszont valóban érdemes felfedezni ennek a mostani kötetnek az úttörő jellegét, hogy minden egyes tanulmány a szomszédságban vagy az óceánon túl kisebbségi helyzetben élő magyar csoportok más-más vallás előírásaitól meghatározott hitéletének, szokásrendjének etnográfiai és folklórvonatkozásait mutatja be vagy elemzi. Akadtak persze a korábbi vallási néprajzi kötetekben is a határon túli magyar csoportokról hírt hozó dolgozatok. Az együtt olvashatóság s egymásra vonatkoztathatóság azonban - jóllehet a szempontok előzetes egyeztetése alig-alig fedezhető fel - ez esetben általánosítható tanulságokat is kínál.

Az egyházi élet és a társadalmi szerveződés összefüggéseinek sokoldalú dokumentálása kínálja a továbbgondolás egyik lehetőségét. Az ideologikus állami korlátozásokat eltérni s valamiképp ellensúlyozni kénytelen egyházak általában is a hivatalostól független, azzal nyíltan vagy latensen szemben álló közéleti, közösség-szervezői szerepeket kínáltak híveiknek. Ugy tűnik, hogy a kisebbségi helyzetben élők etnikai identitásuk kinyilvánításának egyetlen lehetőségeként nem csupán egy emberarcú közösség megszervezhetőségének eszméjétől sarkallva igyekeztek átlényegíteni ezeket a szerepeket. Érdekes tanulsággal szolgál ebből a szempontból is a búcsújárásról szóló két dolgozat információinak egybevetése. A búcsú helyszínéig vezető többnapos zarándoklat, illetve a búcsús napokon egybeseregülő sokezeres tömeg ájtatosságának szervezése-irányítása: a hitélet általános normáinál konkrétabb célrendszer integrálása eleve megköveteli a nagyon is különböző adottságokkal, képességekkel rendelkező vezetők, rendfenntartók, szervezők-irányítók közreműködését. A közösségi lét mindenpapjaiban kiválasztódott, a különböző feladatokra a legrátermettebb egyéniségektől a közösségi élmény s a csak személyesen átélhető lelki megtisztulás egyensúlyának folyamatos megteremtését várják-remélik a búcsúsok. Hogy mennyire meghatározó szerepük van a búcsús csoportjukat olykor évtizedeken át organizáló laikus búcsúvezetőknek, illetve hogy mekkora szervezési-koordinálási feladattal jár egy-egy búcsú zökkenőmentes lebonyolítása, az Barna Gábornak az alsóőriek (Ausztia) máriacelli és lévai, s Bárh Jánosnak a jugoszláviai magyarok főképp Doroszlóra irányuló zarándoklatait ismertető-elemző dolgozatából egyformán kitetszik. Bárh történeti áttekintéséből viszont arra is felfigyelhetünk, hogy a körülményekhez alkalmazkodás, a hatalom olykor

kendőzetlen, olykor leplezettebb korlátozásaival dacolás etnikus színezetűvé: a magyarok találkozási alkalmává alakította a doroszlói búcsút. Jóllehet a magyar kultúra rohamos térvesztése Burgenlandban is jellemző volt, az etnikus identitás ilyen látványos demonstrálása - nyilván mert az ideológiai-politikai indokú manipulálás hiányzott: nem volt mire válaszolni lényegében nem kapcsolódott össze az alsóőriek búcsújárásával.

A jelesnap szokásokról és az átmeneti rítusokról szóló dolgozatok is igen sok részinformációt kínálnak a „hagyományt” a vallásos érülethez való ragaszkodásként megélő egyénnek és etnikai közösségének arról a sajátos viszonyáról, melyet az elmúlt évtizedek közép- és kelet-európai történelmének ismerete nélkül jószerével meg sem lehetne érteni. A moldvai magyarok körében (Virt István halottas szokásokat ismertető dolgozata szerint) vagy a szlovákiai Zobor-vidéken (Tátrai Zsuzsannának a vallásos hagyományokat összegző adatközléséből kitetszően) a politikai hatalom az egyház hivatásos szolgáitól támogatva módszeresen száműzte az etnikus öntudatot a hitélet intézményes formáiból. Ennek eredményeként a vallásos érzület átélésének és kinyilvánításának családi-közüosségi, illetve egyházi változatai alakultak ki. Bármennyire is fontos az a következtetés, hogy a népi vallásosság létezhet a hivatalos egyházzal opozícióban is, ezek a dolgozatok inkább az etnikai közösségek lassú felmorzsolódását, mintsem a laicizált hitélet etnikumot megtartó erejét hirdetik.

Az egyházak szolgálataik egyébként nemcsak az etnikus identitás és a vallásosság harmóniájának megteremtésében és fennmaradásában, hanem a vallási tételekkel, az egyházi előírásokkal össze nem egyeztethető hiedelmek, szokások, szöveg-folklór emlékek toleráns tudomásulvételében is kulcsszerepük van: nekik kell felismerniük, hogy ha az etnikus kötődésű hagyomány a megtartó erő, a hagyomány megszervezte kultúrát nem lehet dogmatikai alapon megtartandóra és elvetendőre osztani. Nagy Olga az erdélyi reformátusok köréből hoz számos példát az egyházi tanítástól eltérő szokásokra és szokás-elemekre; Erdélyi Zsuzsanna ez alkalommal szubjektív vallomássá formáltan ad számot a határon túli magyarság körében - jórészt a sajtóban közölt gyűjtési felhívások nyomán levelezéssel - végzett, az apokrif imák újabb meg újabb változatainak megismerését eredményező gyűjtéseiről. Ha vannak is példák több tanulmányban arra, hogy akadtak papi személyek, akik nemcsak az ilyesféle jelenségeket szemlélték értetlenül, hanem a hittételek szempontjából tulajdonképpen indifferens szokáscselekményeket is „üldözték” a maguk eszközeivel, mégis inkább a hagyományos kultúra oszthatatlanságának megértő és értő tudomásulvétele látszik jellemzőnek a papságra általában. Ez fejeződik ki abban is, hogy a különböző felekezetek lelkészei, mint e kötet egy-egy tanulmányának szerzői (a Virág Anna-Kovács Péter szerzőpár a Nyárád menti unitárius székelyekről; Sándor Andrásné az oltszakadati evangélikusokról; Makkai Endre a Bukovinából Dévára települt református és katolikus csángó-székelyekről; Molnár Ambrus a szlavóniai Kórógy és Szentlászló reformátusságáról értekezvén) nem csupán a dogmatikai álláspont kinyilvánításától következetesen tartózkodva, de az Istenben hívés és a hiedelemanyag tudati szétválaszthatatlanságát kiindulási alapnak kimondatlanul is elfogadva igyekeznek bemutatni a szokások teljességét. Fazekas Gábornak az 1940-es évek elején keletkezett vallomásos hangvételű beszámolója, mely a kárpátaljai Técső református gyülekezetét mutatja be, arra is következtetni enged, hogy a saját gyülekezetét alaposan ismerő - megismerni törekvő - lelkésznek szükségszerűen el kell jutnia a helyi szokásrend és az egyházi előírások kompromisszumának vállalásáig. Olyan szokás-leírásokat is olvashatunk (az idézett dolgozatok részletein túl Hála Józsefnek a Nagy-Homoród menti falvak óévbúcsúztató-újévköszöntő szokásairól szólót), melyek a nem egyházi irányítású legény- és leánycsoportok szokás-szervező szerepét részletezik ugyan, de eközben azt is hangsúlyozzák, hogy az ilyen szokások lényegéhez tartozik a vallásos érzés kinyilvánítása. A megvalósíthatóság - például a templom beleszervezése a falu egészére kiterjedő világias szórakozásba - természetesen a

lelkész közreműködését, esetleg a tolerancián épülő észrevétlen organizátori szerepét feltételezi.

Befejezésül arról kell még szólnom, miképpen vetnek számot a kötet szerzői a múltó idővel: a néprajzi vizsgálatok legfontosabb dimenziójával. Mert nemcsak azok a dolgozatok „történetiek”, melyeknek szerzői járatosabbak az egyháztörténetben, a dogmatörténetben, mint az etnográfiaiban (például Domán Istváné a jesiváknak - a talmudiskoláknak-a magyar nyelvű kultúra terjesztésében játszott szerepéről; Petrassevics Nikiforé az ortodox és a görög katolikus vallási hagyományok kölcsönhatásáról; Szigeti Jenőé az adventista felekezetek 19. század végi - 20. század eleji kárpátaljai térhódításáról). A néprajzi dolgozatok pedig elsősorban nem attól válnak „itt és most” fontos történeti információk hordozóivá, ha a szerző - mint ez esetben mindenki, aki lokális körben vizsgálódott- kötelező penzumként összefoglalja az egyházközségek) kialakulására, múltbeli sorsára vonatkozó kronológiai adatokat. A hitéletéről, a vallási közösségek belső szervezetéről közreadott bármilyen néprajzi információ lehet történeti érdekű, ha a „hagyományos” és „közösségi” jelenségeket az etnográfus gondosan hozzáigazítja az egyetemes és a lokális történeti idő” koordinátaíhoz.

Ebben a vonatkozásban - számomra legalábbis - eléggé zavarba ejtő a történeti idő kezelésének a dolgozatokból kitetsző gyakorlata, hiszen arra a kérdésre keresném a választ, hogy az elmúlt évtizedekben milyen is volt s hogyan változott a kisebbségi sorsú magyarság hitéletének és szokásrendjének állapota. A dolgozatok egy részéből ugyanis jószerével csak a gyűjtés időpontja deríthető ki, s még az is bizonytalan, hogy ezzel következetesen egyeztetve van-e a megfogalmazás nyelvtani értelmű jelen ideje. Ennek az időkezelésnek a népi kultúra közelmúlt és jelen állapotának megismerhetősége szempontjából vajmi kevés információs értéke van, hiszen az etnográfiai és folklórkutatások évszázados reflexeinek folyamánként mindegyre az tételeződik a dolgozatokban, hogy a „valamikor” egységes rendszert alkotó - ezzel együtt: akkor még „hagyományos”, „közösségi”, ezért „értékes” és „szép” - „népi kultúra” az emberi emlékezettel elérhető múltban a darabjaira hullás, a végső pusztulás stádiumába jutott, a feladat tehát: menteni, ami még megmenthető. Nem fogadom el kiindulási tételnek, hogy az etnikus hagyományok valamikor is „eltűnnek,, nem hiszem el tehát, hogy az „adatközlő” és az etnográfus közös nosztalgiájában létező eszményi népi kultúra rekonstruálásának kísérlete lenne az egyetlen méltó feladatunk. Ha Fejős Zoltán - módszertanilag példát mutató, ha anyagában nem is klasszikus értelemben „néprajzi” anyagot közlő dolgozatából kitetszően - a chicagói magyarok körében, tehát a paraszti társadalomszervezetből jó régen kilábolt közösségekben is jellemzőnek találta az etnikus hagyományt, mely a temetkezési mód amerikanizálódása ellenére karakterisztikussá szervezte a temetkezési szokásokat, bizonyosan nem csupán a „múltban,, volt meghatározó jelentőségű s megtartó erő - nálunk s a közvetlen szomszédságban -, az a jelenben is, bár másmilyen kultúrát szervez rendszerré, mint évszázada-fél évszázada. Hogy valóban megtartó erő legyen, ehhez kellenek a mostanihoz hasonlóan elkötelezett, szemléletileg azonban valamelyest megújuló kutatói vállalkozások.

Szilágyi Miklós

Seppo Lallukka: The East Finnic Minorities in the Soviet Union. An Appraisal of the Erosive Trends. Suomalainen Tiedeakatemia Toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Sarja-ser. B., tom. 252. Helsinki 1990. 344.

Seppo Lallukka finn kutató az *East Finnic Minorities* kifejezést a magyarokon, finneken és észteken kívül legnépesebb finnugor népcsoportokra, nevezetesen a mordvinokra, votjákokra (udmurtokra), cseremiszekre (marikra) és a zürjénekre (komikra) vonatkozóan használja. Ezek a népek - a Lallukka által nem kutatott karélokkal együtt - közigazgatásilag külön autonóm szovjet köztársaságokat alkotnak. A Szovjetunióban 1989-ben összesen 4,5 millió olyan személy élt, aki valamely finnugor néphez tartozott. Ez az összlakosság 1,6%-át jelentette. A „kis” finnugor népek között a legkisebbeket, a vogulokat, osztjákokat, izsórokat, vepszéket, votokat, karélokat és a komi-permjákokat Lallukka nem tárgyalja, mégpedig jórészt gyakorlati megfontolásokból, elsősorban a rendelkezésre álló források szűkösége miatt.

Lallukka munkája interdiszciplináris apparátussal készült, de súlypontját az etnológiai elemzés jelenti. A könyv központi problémáját, nevezetesen az etnikai közösség és a nyelv viszonyának kérdését a szerző komplex módon a szociológiai, történeti, statisztikai, demográfiai és nyelvészeti megközelítésekben elemzi. Az etnikai közösség fogalmát, kialakulásának módját előbb elméleti síkon, majd a Szovjetunióban élő finnugor népekre vonatkoztatva is bemutatja.

A könyv alcímével - *An Appraisal of the Erosive Trends* - a szerző az akkulturáció (azaz a kulturális asszimiláció) és a (strukturális) asszimiláció jelenségeire utal. Akkulturáció alatt Parming definíciója alapján olyan folyamatot ért, amely a kulturális különbségek kiegyenlítődéhez vezet, ugyanakkor az elsődleges társadalmi folyamatok változatlanul az eredeti csoport keretein belül zajlanak. A strukturális asszimiláció ennél mélyrehatóbb folyamat, amelyben az eredeti csoporthoz való kötődések teljesen kioldódnak. Ez a két meghatározás alkotja Lallukka vizsgálódásának fogalmi kereteit.

Az egyes fejezetek az etnikai közösségekhez való tartozás kérdéskörét, valamint az etnikai közösségek felbomlását jelző tendenciák elméleti problémáit vizsgálják - különösen a Lallukka által „*keleti finn*” népeknek nevezett mordvinoknál, votjákoknál, cseremiszeknél és zürjéneknél. Ezt a témakört a szerző történeti megközelítésben is igyekszik bemutatni, az őskortól kiindulva - a középkoron és a cári Oroszország korán át - egészen az 1980-as évekig. Ehhez kapcsolódik a szovjet népszámlálások vonatkozó adatainak elemzése. Az 1990 kora tavaszán befejezett kéziratot a szerző igyekezett az 1989. évi népszámlálás hozzáférhető adatainak elemzésével is kiegészíteni.

Emellett részletes áttekintést kaphat az olvasó a vizsgált népek településtörténetéről, valamint az egyes népek demográfiai fejlődésének legfőbb tendenciáiról. Ezt követi a kétnyelvűség kérdéskörének bemutatása, valamint az etnológiai vizsgálódás szempontjából kiemelkedő fontosságú jelenségnek, a vegyes házasságoknak az elemzése. A két zárófejezetet egy részletes - térképekből, táblázatokból, diagramokból és módszertani fejtegetésekből álló - függelék, illetve a felhasznált irodalom jegyzéke és névmutató egészíti ki.

A könyv saját kutatások és mások által elvégzett elemzések alapján készült; nagy pozitívuma, hogy gazdag statisztikai forrásbázist használt és gyűjtött össze, amely a Szovjetunió kívüli kutatók számára nem minden esetben hozzáférhető. További érdeme a munkának, hogy az adatokat egymáshoz viszonyítva, sokféle szempont alapján értékelve elemezte. A tíz fejezetre és számos alfejezetre osztott munka jól áttekinthető, s éppen ezért akár kézikönyvként is használható. A munka stílusa maximálisan tárgyyszerű, a szövegben

előforduló társadalomtudományi és statisztikai fogalmakat, illetve módszereket a szerző saját eljárásának bemutatásával mindenki számára érthető módon megmagyarázza.

Lallukka munkájának különösen fontos hozadékát jelentik a kétnyelvűséggel foglalkozó részek. A kétnyelvűség vizsgálata nélkül nehezen lehetne ugyanis megérteni azokat a kommunikációs feltételeket, amelyek közt a finnugor nyelveket beszélők hétköznapiakat élnek. Ugyanígy a Szovjetunióban beszélt finnugor nyelvek státuszának tisztázása szempontjából is fontos a bilingvizmus jelenségek körének feltárása. Ebben az összefüggésben nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a több évszázada tartó asszimilációs folyamat következtében a finnugor népek körében igen nagy a száma azoknak, akik már az oroszokat tekintik anyanyelvűeknek. Egyebek mellett ebből adódik a finnugor nyelvek szűk körű használata a mindennapok kommunikációs gyakorlatában. Mindezt Lallukka a népszámlálások eredményeiből származó adatokkal is bizonyítja.

A kétnyelvűség a finnugor nyelvek körében nyelvészeti szempontból különösen azért válik fontossá, hogy maga a bilingvizmus ezeknek a nyelveknek hovatovább egyik jellemzőjévé válik. A szerző jelzi, hogy a nyelv az etnikai közösség kialakításának egyik meghatározó eleme, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a jelenlegi finnugor nyelveknek az etnikai közösségek létrejöttében különleges szerepe van. Okfejtésében a zürjén, votják, mordvin és cseremiszi írott nyelv fejlődését helyezi középpontba, rámutatva ezeknek a nyelveknek az oktatás, sajtó és könyvkiadás terén betöltött funkciójára. Külön figyelmet szentel annak bemutatására, hogy különböző személyeknél milyen mértékű az azonosulás foka az egyes finnugor nyelvekkel.

Lallukka szerint a vizsgált finnugor népek kétnyelvűségét nagyfokú *instabilitás* jellemzi. A kétnyelvűség szerinte az (orosz) egynyelvűség felé vezető út átmeneti fázisát, stádiumát jelenti, ennek megfelelően a kétnyelvűségben fontos szerepet játszik az *időtényező*. Lallukka hangsúlyozza, hogy a nyelvek *jogi* egyenjogúsítása nem vezetett el a tényleges emancipációhoz, amennyiben ez utóbbi alatt a *nyelvek társadalmi* funkcióinak *kiegyenlítését* értjük. A szovjetunióbeli finnugor népek nyelvei ennek megfelelően olyan *hierarchikus rendszerben* léteznek, amelyben az orosz nyelv mint a Szovjetunió népeinek közös kommunikációs eszköze kiemelt szerephez jutott. Ennek megfelelően alakul a nem oroszok azon társadalmi igényeinek beszédhelyezeteinek a spektruma, amelyeket saját anyanyelvükön tudnak kielégíteni, illetve amelyekben anyanyelvüket használhatják. A finnugor népek kétnyelvű tagjai körében tehát olyan *funkcionális nyelvhasználati rendszer* látszik kialakulni amelynek keretei között a mindennapi és a társadalmi életben, hivatalos alkalmakkor, az oktatásban, tudományban, kultúrában és tömegtájékoztatásban, illetve az interetnikus és nemzetközi kapcsolatokban minden esetben a két nyelv egyike dominál.

A kisebbségkutatás szempontjából különösen fontosak azok az esettanulmányok, amelyeket a szerző annak a tézisének az igazolása érdekében végzett mely szerint a finnugor népeknél a kétnyelvűség fokozatosan "az orosz egynyelvűséghez vezet. A „kis” finnugor nyelveket beszélők aránya a vizsgált népek össznépségén belül folyamatosan csökken: a mordvinoknál ma már csak 67%, a votjakoknál 69,9%, a zürjéneknél 70,4%, a cseremiszeknél pedig 80,8%. A Lallukka által vizsgált népek társadalmában a kétnyelvűek aránya az 1970-es években megközelítően 70% volt. Azt a tényt, hogy a Komi, Udmurt, Mordvin és Mari Autonóm Szovjet Köztársaságokban élő oroszok szinte kivétel nélkül egynyelvűek, a szerző csupán érintőlegesen említi.

Feltűnő jelenség, hogy a fiatalabb generációk, a tizenévesek és a 20-30 éves felnőttek körében igen erős az oroszosodás. Ezeknél a korosztályoknál mutatkoznak meg annak az asszimilációs folyamatnak a hatásai, amelyek a 20. századi fokozott mobilitás, az egyre nagyobb számú vegyes házasság, a szovjet oktatási rendszer, valamint a kisebb finnugor nyelvek az oroszhoz képest egyre csökkenő presztízsének következményei.

Lallukka mindezeket a szempontokat igyekezett vizsgálatába bevonni, és amennyire a hozzáférhető adatok ezt lehetővé tették, a tárgyalt négy népcsoport esetében külön-külön is érvényesíteni. Összegzésében a szerző arra az eredményre jutott, hogy az asszimilációs folyamatok - nem utolsósorban településterületük földrajzi fekvése miatt - a moldvinokat érintették a legsúlyosabban, ezzel szemben a cseremiszek helyzete tűnik a legkedvezőbbnek.

Az erőteljes asszimilációs tendenciák ellenére a finnugor népeket - amint azt a szerző által feltárt adatok is jelzik - ma még sem a kihalás, sem pedig a totális asszimiláció veszélye nem fenyegeti. A munka egészét jellemző tárgyyszerű stílusnak megfelelően a szerző lemondott arról, hogy jóslásokba bocsátkozzék. Ehelyett könyvét az egyes tendenciák összefoglaló bemutatásával zárja.

Marcus Galdia-Karin Höpp

Jávorszky Béla: Észak-Európa kisebbségei. Budapest, 1991. Magvető, 163.

Jávorszky Béla író, műfordító a skandináv népek irodalmának alapos ismerője s tolmácsolója, jelenleg hazánk finnországi nagykövete hézagpótló könyv megírására vállalkozott: Skandinávia kisebbségeit történetüket, jelenlegi helyzetüket vizsgálta meg, s foglalta össze munkájában. Ilyen áttekintés még Skandináviában sem született. Eddig ugyanis csak az egyes kisebbségekről készültek elemzések. Ez a mű, amely bevallottan nem a szigorú tudományosság jegyében íródott népszerű, mindenki számára megemészthető formában tárja eléink Észak-Európa kisebbségeinek sorsát.

A kötet első fejezete röviden fölvázolja a Skandinávia történetében lezajlott népmozgásokat, a határváltoztatásokat, amelyek általában a kisebbségek létrejöttéhez vezettek. Míg Svédország, Norvégia és Dánia lakossága nem nagyon vándorolt, addig a finnek - kényszerűségből - meglehetősen mobilak voltak, s így jöttek létre kisebbségei Svédországban és Norvégiában. Megismerkedhetünk a térség két volt nagyhatalmának kisebbségi politikájával, amely az idők során meglehetősen sokat változott. Szó esik itt - talán a szükségesnél kicsit szüksézübben - Skandinávia zsidó és cigány lakosságának történetéről, sorsáról, az itt is fel-felbukkanó antiszemitizmusról, a cigányság beilleszkedési problémáiról.

Az egyes kisebbségi csoportokat elemző fejezetek között az első Skandinávia őslakóiról, a lappokról szól. (Számuk ma a három országban együttesen körülbelül 60 000, közülük azonban 20 000-nél is kevesebben beszélik anyanyelvüket.) Őket a térség későbbi meghódítói először gyarmatosították, majd minden eszközzel - s szinte teljes sikerrel - igyekeztek beolvasztani. Egy olyan kisebbség esetében, amely anyaországgal és kollektív jogokkal nem rendelkezik, ez viszonylag egyszerű feladat. A lappok helyzetét, a skandináv lapp-politikát egészen a 19. század közepéig hol a jóindulatú gyámkodás, hol a gazdasági kizsákmányolás jellemezte. Az ekkor kezdődő asszimilációs folyamatban - amely a nemzetállami eszme kialakulásának szoros következménye - a norvégok jártak az élen. Az iskolarendszer teljes körű átszervezésével, nagyarányú betelepítéssel igyekeztek felszámolni a lapp kultúrát. Svédországban és Finnországban - ahol egyébként a norvégiainál jóval kisebb a lapp népesség száma - valamivel kedvezőbb volt a helyzet, de az asszimilációs törekvések itt is erőteljesen éreztették a hatásukat. A helyzet a második világháborút követően fordult jobbra. Először a finnek, majd a svédek, s legkésőbb - csupán az 1970-es években - a norvégok nyitottak. Néhány településen ma már lehetőség van a teljes körű lapp nyelvű oktatásra, van rádiójuk, újságjuk, amely az országhatárokon át is képes közvetíteni. Területi autonómiával azonban még mindig nem rendelkeznek. Mire ez is megszűnhetik, talán már késő, lehet, hogy a folyamat visszafordíthatatlanná vált.

A következő fejezetek a Norvégiában és Svédországban élő finn kisebbségi csoportokkal foglalkoznak. A kvének - akiknek száma mintegy 40 000-re tehető, közülük azonban csupán 5000-en beszélnek finnül - Finnország keleti területeiről vándoroltak a 17., illetve a 19. században Norvégiába. Égetéses-irtásos földműveléssel foglalkoztak, ami igen gyakori helyváltoztatásra kényszerítette őket. Sorsuk szorosan összekapcsolódott a norvégiai lappokéval. Az erőszakos norvégosítási törekvések itt is jelentős eredményeket értek el, s a Finnországtól való meglehetősen nagy távolság, valamint a szétszórt - egymástól több száz kilométerre levő - településeken való élés sem kedvezett ennek a kisebbségnek. Az 1930-as évekre gyakorlatilag elvesztették anyanyelvüket. S bár mára a kvéneknek országos szervezetük van, anyanyelvi oktatást követelnek maguknak, szinte már alig akadnak közöttük, akik beszélnék finn anyanyelvüket.

A Tornió-völgyi finnek 1809 óta tartoznak Svédországhoz, amikor is a határt az Orosz Birodalom és Svédország között a Tornió folyónál határozták meg, kettévágva ezzel a folyó két partján élő népességet. A 19. század végéig ez nem okozott különösebb hátrányt

számukra, attól kezdve azonban ők is a kvének, illetve a lappok sorsára jutottak, csak ezúttal Svédország törekedett az asszimilációra. Ebben az esetben ezt a nyomorúságos körülmények között élő finnek és a sokkal fejlettebb Svédország között feszülő ellentét is elősegítette. Az 1920-as, 30-as években, amikor az önálló fiatal Finnországban napirendre került a Tornió-völgyiek esetleges Finnországhoz való csatolása, a svédek engedményeket tettek a finn nyelv helyzetének javítására, a kisebbség identitástudata már meg lehetőségen bizonytalanná vált. Ma egy maroknyi értelmiségi csoport próbálja feléleszteni többé-kevésbé már feledésbe merült finn tudatukat. Számukat 4070 000 közöttire becsülik.

A kelet-finnországi Szavóból a 16. század végétől több hullámban bevándorló erdei finnek szétszórt települései behálózták a svéd-norvég határ déli szakaszának mindkét oldalát. Egyes csoportjaik szinte teljes elszigeteltsége tette lehetővé, hogy közel 300 éven át sikerült megőrizniük nyelvüket és kultúrájukat. A 19. század végétől azonban ők is beolvadtak környezetükbe, felszívták őket a városok, s napjainkra ennek az archaikus kultúrának csak tárgyi emlékei maradtak meg, kisebb tanyamúzeumok formájában.

Az eddig említett kisebbségek helyzetétől gyökeresen eltér a Skandinávia legnagyobb kisebbségi csoportját alkotó finnországi svédeké. (Számuk mintegy 300 000.) Ez a fogalom csupán az 1890-es évektől, a finn nemzetté válás óta létezik, hiszen a svéd kultúra sokáig uralkodó volt ezen a területen. S bár százalékos arányuk rohamosan csökkent, ma is teljes egyenjogúságban élnek finn társaikkal. Finnország hivatalosan kétnyelvű, ami azt jelenti, hogy a hazai svédiség formálisan nem minősül kisebbségnek. Talán egyedül az jelent problémát, hogy a dél-finnországi svédek - az iskolahálózat jobb kiépítettsége folytán kedvezőbb helyzetben vannak a nyugati partvidéken élő társaiknál. A finnországi svéd kisebbség helyzete példamutató lehet a világ valamennyi országa számára.

A Svédország és Finnország között található, 1921 óta Finnországhoz tartozó, 22 000-es lélekszámú, teljesen svéd nyelvű Åland (finnül Ahvenanmaa) szigetcsoporthoz egészen egyedülálló államjogi státusznak örvendő, szinte teljes szuverenitást élvez. Saját képviselőháza, kormánya van, amelynek hatáskörébe a külügyek, pénzügyek és hadügyek kivételével minden beletartozik. Svédországhoz való - természetes - kötődése egyáltalán nem jelenti az anyaországhoz tartozás esetleges igényét.

Más utat kellett járnia a Dániához tartozó németségnek. Számuk 17-20 000-re tehető. Schleswig tartomány lakossága 1920-ban népszavazással döntötte el, melyik országhoz kíván tartozni. A kisebbségek helyzete a határ mindkét oldalán 1955-től - ekkor lépett be az NSZK a NATO-ba -vált igazán rendezetté. Mindkét ország támogatja a kisebbség anyanyelvi iskoláztatását, amit a határok átjárhatósága is megkönnyít. A kisebbségi tudat meggyengülését, a beolvadás, elvándorlás veszélyét legszembetűnőbb külső jelként a kétnyelvű feliratok hiánya jelzi.

A kötet utolsó fejezetét annak szenteli a szerző, hogy világos különbséget tegyen Észak-Európa kisebbségei és az újabb bevándorlók között, ezzel indokolva azt, hogy az utóbbiakkal miért nem foglalkozott.

Az egyes fejezetek a kisebbségi helyzet felmérésén túl igyekeznek a kialakult állapot történelmi gyökereire rámutatni, bemutatják a lakosság társadalmi, foglalkozási megoszlását, a kultúra területén felmutatható eredményeit.

Jávorszky Béla tárgyilagos, igen árnyalt képet rajzol Skandinávia kisebbségben élő népeiről. Bár ezzel a sokakban élő idillikus képbe sötét felhők is kerülnek, mégis, vagy talán éppen ezért fontos ez a könyv. Megtudhatjuk belőle, hogy a demokrácia bölcsőjének tartott skandináv országokban is voltak, vannak problémák a kisebbségi sorsot illetően, de a negatív és pozitív példák egyaránt tanulsággal szolgálhatnak számunkra, akik itt Közép- és Kelet-Európában nem tudjuk megnyugtatóan megoldani ezeket a kérdéseket.

Félbemaradt reformkor - Miért akadt el az ország keresztény humanista megújulása? Róma, 1990.

E tanulmánykötet századunk első felének demokratikus és szociális ihletű katolikus mozgalmaival foglalkozik, egybegyűjtve az elmúlt években a római Katolikus Szemlében e tárgyban megjelent írásokat. A mintegy negyven írás tizenkilenc szerzője a lehető leghivatottabb e mozgalmak leírására, hiszen túlnyomó többségük résztvevője és szervezője volt vagy egyenesen kezdeményezői közé tartozott. A Szerkesztőbizottság előszava értelmében a kötetnek az a rendeltetése, hogy emléket állítson egy nemes célokért küzdött nemzedéknek, példát szolgáltatson a magyar nemzet mai megújulási törekvéseiben és buzdítson a felmérések folytatására.

Meggyőződésem, hogy e kötet kiválóan teljesíti a vállalt célokat, és hogy a század magyar társadalomtörténete iránt érdeklődő olvasók igen jelentős, hézagpótló munkát kapnak kézhez. Legfőbb ideje volt a tanulmányok megírásának, illetve folyóiratbeli, majd kötetbeni közzétételének - utóbbiakért köszönet illeti a Katolikus Szemlét -, hiszen amit Jolsvay Hedvig és Mona Ilona a Katolikus Nők és Leányok Országos Szövetsége története kutatásának nehézségeiről ír, a kötet egész tárgykörére érvényes: „...az Elindítók és Kezdeményezők és az egykori Munkatársak szinte már kivétel nélkül két világrész temetőiben...”, nyugszanak, a dokumentumokat pedig „...a világháború, bombázás, házkutatás, elkobzás, felosztatás szinte maradéktalanul elsöpörte” (106.). Tegyük ehhez hozzá azt is, hogy az ország hivatalos történetírásának egészen a legutóbbi nagy változásokig kisebb gondja is nagyobb volt annál, semhogy éppen a hazánkra terpeszkedett mindkét totalitárius rendszer ellen is küzdő keresztény mozgalmakat a kellő tárgyilagossággal kutassa. Legfőbb ideje volt tehát, hogy a még élő koronatanúk visszaemlékezései Magyarország és a környező országok magyarságának nyilvánossága elé kerüljenek, és hogy egy témáit immár szabadon választó történetírás anyagot és ösztönzést kapjon a további kutatáshoz.

Szóljunk a kötetben egybefűzött gyöngyszemekről, legalább néhány szót abban a reményben, hogy ezzel kedvet csinálunk az olvasóknak e figyelemre méltó mű elolvasásához. A kötet méltó bevezetését képezik Vida István visszaemlékezései, a kor mérlegkésztéséhez hozzájáruló bölcs gondolatai, hiszen Vida István kora ifjúságától kezdve vezető szerepet vitt a katolikus szociális mozgalomban, a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete főtítkára, a csúcsszervezet, a Magyar Szociális Népmozgalom egyik vezetője volt, majd pedig üldöztetését és Nyugatra kerülését követően mai napig a kinti magyar szellemi élet egyik jeles alkotó személyisége. A *Társadalmi mozgalmak* című terjedelmes főrészben a tanulmányok leírják a második világháborút megelőző évtizedekben induló, majd egyre erősebben kibontakozó katolikus szociális mozgalom egyes szervezeteinek - az ifjómunkások, a szakszervezetek, a mezőgazdasági dolgozók, a női és leánykörök, a népfőiskolák - munkásságát. Külön felhívjuk olvasóink figyelmét Vörös Vincének, az akkori, majd a jelen időszak jeles közéleti személyiségének írására, amelyben mint a Magyar Parasztszövetség egyik alapítója e szervezet ugyancsak viszontagságos történetéről számol be. A Parasztszövetségre is ugyanaz áll, mint ami a háború előtti és utáni évek valamennyi demokratikus és szociális keresztény mozgalomára, és ami századunk magyar történelmének egyik - sajnos nem egyetlen - tragédiája: mindkét szélsőséges politikai rendszer elnyomta őket, a kommunista hatalomátvétellel pedig azon nyomban felszámoltattak, híveiket szétzavarták, vezetőiket bebörtönözték vagy száműzetésbe kényszerítették.

Méltán tárgyalja egy külön főrész a kereszténydemokrácia politikai útkeresését, jelesül a Demokrata Néppárt (1943-1949) rövid, de az ország politikai útját máig is kisugárzó hatással befolyásoló működését. A kötet egyik legfontosabb témakörének jogosan jutott száz oldal. Ennek zömét az erre legilletékesebb, Kovács K. Zoltán írta, ő ugyanis nemcsak a párt

legfiatalabb országgyűlési képviselője és képviselőtestületi titkára volt, hanem második, nyugati életszakaszában is kiváló agrárszakértő és közíró. Négy gazdagon dokumentált, egymásba illeszkedő tanulmánya pontos képet ad a párt útjáról, ezt a képet pedig olyan fontos dokumentumok egészítik ki, mint Barankovics István feljegyzése Rákossal folytatott sorsdöntő 1949 januári megbeszéléséről, valamint a párt akkori 71 országgyűlési képviselőjének a legfontosabb személyi adatokkal ellátott névjegyzéke.

A kötet következő főrészében az olvasó a Független Kisgazdapárt ugyancsak történelmi jelentőségű munkásságáról kap átfogó tájékoztatást: Varga József, az ismert jogász, a magyarországi demokratikus ifjúsági mozgalmaknak, köztük a Független Ifjúságnak egyik akkori vezető személyisége négy tanulmányban ábrázolja a párt útját a Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett 1909-es kezdettől egészen a kommunisták általi felszámolásig. E fejezetnek egy, a katolikus mozgalmakkal foglalkozó kötetben való szerepeltetése arra látszik célozni, hogy a magyar katolicizmus politikai tevékenysége nem korlátozódott a Demokrata Néppártra; hanem a jórészt protestáns kezdeményezésű és vezetésű Kisgazdapártban is helyet kapott. Itt említendő meg a Szerkesztőbizottságnak az előszóban tett egy megjegyzése: a kötet eredetileg a protestáns mozgalmakat tárgyaló írásokat is magába kívánta foglalni, e terv azonban sajnálatos módon nem valósult meg. Ezt valóban fájlalni kell, hiszen a nyugati keresztény emigrációnak egyébként közismert az ökumenikus együttműködése. Ez a téma pedig különösen megérdemelte volna az ökumenikus feldolgozást, tekintettel például a Kisgazdapárt meg a Parasztszövetség nem felekezeti jellegére, nem is szólva a protestáns szociális mozgalmak jelentőségéről. Ugyanaz elmondható az 1956-os magyar forradalomról is, amely a következő rész egyik tanulmányának a tárgya. Ez az írás utal arra, mennyi keresztény gondolat gazdagította az 56-os mozgalmat, és milyen hamar kaptak újból erőre keresztény elkötelezettségű politikai erők. De kitér a cikkíró - Kovács K. Zoltán - Bibó István gondolkodásának keresztény hátterére is.

A haza és a szegény nép szolgálatában -ez a találó cím fűzi egybe a következő főrész sok szép írását, mely a magyar haladó katolicizmus kiválóságainak- Kőzi Horváth Józsefnek, Kerkai Jenőnek, Kovrig Bélának, Barankovics Istvánnak és másoknak - állít emléket. E részt az utóbbi évtizedek nyugati magyar keresztény munkás- és szakszervezeti mozgalmakkal foglalkozó két írás zárja le. Ezeket azért is fontosnak és a kötet tárgyába vágónak tartom, mert jelzik, hogy az odahaza eltaposott mozgalom mennyire nem volt hiábavaló, hiszen a zord otthoni idők ellenére túlélte és hatott külföldön. A kötet egyéb utalásokat is tartalmaz e sokrétű és széles körben ható mozgalmak továbbélési és megújulási erejére, illetve alkalmat ad arra, hogy az olvasó maga is elgondolkozzék ezen a kisugárzó erőn (például 1956 máig tartó hatásai kapcsán). Emiatt végül is nem kell, hogy a kötet címe által sugallt borúlátással - és e borúlátást közvetíti Vida István is, aki szerint nincsen is egyebünk, mint félbeszakadt reformmozgalmaink - tegyük le a munkát. Megismerkedtünk egy mozgalommal, amelynek sok ezer híve nehéz időkben igen szép lapokat írt történelmünk könyvébe, és ezzel olyan példát mutatott, amelyből később is okulhattunk, amelynek szerepe van abban, hogy mai szabadabb helyzetünket elérhettük, és amely tanulságot nyújt a jövőhöz is.

Szeretném külön megemlíteni, hogy a tanulmánykötetnek számos, a Regio olvasóit különösen érintő vonatkozása is van. Ezek között hadd utaljak csak a Felvidékről indult Babóthy Ferenc írására és Sinkó Ferencnek a csehszlovákiai katolikus magyar mozgalmak útját tárgyaló tanulmányára. A kötet értékét növeli a függelék is: közli ugyanis a szerzők legfontosabb életrajzi adatait, továbbá külön mutatókban tünteti fel a pártokat, a szervezeteket, mozgalmakat és szellemi közösségeket, az újságokat, folyóiratokat és hírközlő szerveket, valamint a kötetben szereplő neveket.

Ez a kötet a Katolikus Szemle munkatársainak és a Szemlét hosszú évtizedek óta irányító Békés Gellértnek, az egyetemes és magyar kultúra kiemelkedő nemzetközi rangú művelőjének újabb dicsérete. Mivel éppen ez a rang és a Szemle egész szellemisége

elviselhetetlen volt a közelmúltban megszűnt magyarországi szovjet rendszer számára, a folyóirat a vasfüggönyön belül legnehezebben megszerezhető sajtótermékek közé tartozott. Ezért - is - fontos volt ezeknek a Szemlében megjelent írásoknak a kötetbe gyűjtése, különösen, hogy mire a kötet elkészült, terjesztése szabaddá vált nemcsak Magyarországon, hanem -legalábbis elvben - a környező országokban is. Sajnos azonban egy nyugati kiadás olyan magas árat von maga után, hogy a kötet beszerzése most már pénzügyi akadályokba kell, hogy ütközzék. Ezért a recenzensnek az a tiszteletteljes javaslata, hogy a kötet mielőbb jelenjen meg Magyarországon is. Még jobb volna megjelentetése bővített kiadásban, azaz az új történelmi helyzet adta előnyöket kihasználva, a szerkesztők által is említett dokumentációhiányok feldolgozása után és ökumenikus alapon.

Balla Bálint